

63.3(44ур)4

К 54

КНАЖА ДОБА

1

2007

1080p

1

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

КНЯЖА ДОБА

ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА

Вип. 1

ДЕПУТАТСЬКИЙ ПРАКТИКУМ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

НБ ПНУС

776726

Львів 2007

77 67 26 іст

ДЕПУТАТСЬКИЙ ПРАКТИКУМ

ББК 63.3 (4 Укр) У
ISBN 966-02-3935-1 (серія)
ISBN 966-02-3935-X (Вип. 1)

К СУ

Княжа доба: історія і культура / Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів 2007,
вип. 1, 336 с.

Редакційна колегія:

Ісаєвич Я.Д., професор, доктор історичних наук, академік
НАН України (відповідальний редактор)

Книш Я.Б., кандидат історичних наук (відповідальний секретар)

Александрович В.С., доктор історичних наук

Войтович Л.В., доктор історичних наук

Ситник О.С. доктор історичних наук

Литвин М.Р., професор, доктор історичних наук

Ясіновський Ю.П., професор, доктор мистецтвознавства

Збірник опубліковано в рамках спільного проекту НАН України та
Російського гуманітарного наукового фонду.

ім. І. Крип'якевича

код 02125266

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

№. № 77 67 2Б

Опубліковано завдяки сприянню Фонду Катедр Українознавства,
освітньої неприбуткової доброчинної інституції (США)

ISBN 966-02-3935-1 (серія)
ISBN 966-02-3935-X (Вип. 1)

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2007

Ярослав Ісаєвич

КНЯЖА ДОБА І СЕРЕДНІ ВІКИ: НАСКІЛЬКИ СПІВПАДАЮТЬ ЦІ ВИЗНАЧЕННЯ

В історії України час, що його деякі історики називають “княжою добою”, припадає, принаймні частково, на століття, які в періодизації історії Європи визначаються як Середні віки. Завдання цього нарису – розглянути, наскільки виправдане вживання першого з цих понять і якими є хронологічні межі українського середньовіччя і його членування на менші періоди.

Типові ознаки Середньовіччя простежуються тільки у історії Європи і, до певної міри, тих регіонів, які були з Європою пов’язані. Переносити поняття Середніх віків на решту світу було б виявом того самого європоцентризму, якого ми тепер намагаємося уникати. Хоч історію середньовічної Європи і не можна відривати від синхронних подій історії інших континентів, поняття Середніх віків навряд чи може застосовуватись до них.

Доводиться визнати, що в Україні, як у дослідженнях вчених, так і у навчанні історії цій добі ще не приділяється увага, на яку вона заслуговує. А головне – дослідники, які займаються українським середньовіччям майже не враховують праць медієвістів інших країн. Навіть періодизація української середньовічної історії дотепер не узгоджена із загальноєвропейською, принаймні в більшості досліджень¹. На разі в Україні нічого не протиставлено обов’язковій у СРСР догмі про те, що Середньовіччя тривало до середини XVII ст. і в історії Західної Європи відповідало періодові феодалізму (під яким радянські марксистки розуміли лад, підставою якого було так зване кріпосницьке господарство)².

Українські історики, за невеликим винятком, розглядали ранню історію України поза загальноєвропейським контекстом, західні дослідники, як правило, не включали Україну та її сусідів до узагальнюючих праць. Тепер це потрохи міняється. Так, у

¹ Див.: Войтович Л.В. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми, періодизація. *Український історичний журнал*, 2003, № 4, с.135.

² Див., напр.: *Радянська енциклопедія історії України*. Київ, 1972, т. 4, с. 86, 382-383.

престижній “Енциклопедії середніх віків” за редакцією Андре Воше (опублікована спочатку французькою мовою, а потім в італійському і англійському перекладах)³ є статті “Україна”, “Волинь”, “Галичина”, “Поділля”, “Чернігів”, “Львів”, “Данило Галицький”⁴. Інтеграція української історіографії зі світовою зайвий раз нагадує про потребу розглянути, наскільки узгоджується періодизація історії України та інших народів Європи. Звичайно, періодизація має сенс тільки в тому випадку, якщо ми приймаємо наявність в історії закономірностей, віримо, що дослідник може вловити якісь загальні тенденції. З позицій крайнього постмодернізму, який заперечує можливість узагальнень, що обґрунтовують специфіку періодів, ніяка періодизація неможлива. Якщо ж навіть послідовні постмодерністи вживають вироблені попередньою історіографією такі терміни як Середньовіччя, чи Ренесанс, це, напевне, засвідчує, що їхня практична діяльність як дослідників не цілком узгоджується з постмодерністським кредо. Втім, постмодерністичний скепсис до традиційної історіографії змушує й істориків неопозитивістського спрямування, по-перше, вимогливіше ставитися до своєї аргументації, по-друге, чіткіше усвідомлювати релятивність власних тверджень, сприймати їх більш як інструмент пізнання, ніж як безсумнівне наближення до абсолютної істини.

Також і для традиційної історіографії була цілком ясна умовність будь-якої періодизації і більша або менша суб’єктивність вибору її критеріїв. Як гарно сформулював німецький історик Г. Гаймпель, “той, хто знаходить межі певного періоду, визначає його сутність”⁵.

Виділення з плину історичних подій саме середньої історії – між давньою і новою – відповідає тенденції людського мислення надавати перевагу тричленному поділові над іншими. Згадаймо

³ *Dictionnaire Encyclopédique du Moyen âge*. T.1-2. Ed. A. Vauchez. Paris: Les Éditions du Cerf, 1997; *Dizionario enciclopedico del Medioevo*. Vol.1-2. Parigi; Roma; Cambridge: Citta Nuova, 1998-1999; *Encyclopedia of the Middle Ages*. Vol.1-2. Cambridge: James Clarke, 2000.

⁴ Див.: Ісасвич Я. Українська тематика у міжнародній “Енциклопедії середніх віків”. *Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України в 2001 р. Інф. бюлетень*. Львів 2002, с.119-120.

⁵ Heimpel H. *Über die Epochen der Mittelalterliche Geschichte. Ders. Der Mensch in seiner Gegenwart. Acht historische Essays (2-1957)*, s. 43.

давньогрецьке ділення часу на золотий, мідний і залізний віки, чи хоча б теперішнє членування історії на доіндустріальну, індустріальну й постіндустріальну добу. Модифікаціями тричленних поділів нераз є ті, в яких історія розподілена на більше відтинків. Так, марксистська історіографія в своєму догматичному варіанті настоювала, що соціально-економічних формацій може бути тільки чотири, і зменшити, або збільшити їх кількість ніяк неможливо. При сучасному наголосі на значенні інформації в розвитку мислення і еволюції суспільства намічається поділ цивілізаційного розвитку на епохи дописемну, рукописної писемності, друкованої книги і, врешті, глобальної інформатизації на основі електронних технологій.

Всі названі періодизації, як і деякі інші, мають право на існування в межах певних систем координат і для осмислення тих процесів і явищ, яких вони стосуються. Уникати спрощень якоюсь мірою допомагає усвідомлення неминучості накладання на себе різних періодизаційних схем одна на одну. Проте, у дальшому викладі, абстрагуючись від можливостей виділення періодів на основі інших критеріїв, зупинюся лише на традиційному поділі історії на стародавню, середньовічну і нову.

Соціальні, політичні, ідейно-культурні явища, які визначають специфіку періодів, не могли бути тотожними і синхронними в різних країнах і регіонах. Все ж, якщо були якісь процеси, характерні для всієї Європи чи більшої її частини, саме їх доцільно приймати за підставу періодизації. Адже вживання для різних країн однакових періодизаційних назв з надто різними хронологічними рамками і принципово відмінним змістовим наповненням ускладнює комунікацію між дослідниками.

Як відомо, в минулому історія Середньовіччя виділялася на підставі різних критеріїв. Але характерно, що майже п’ятсот років існує принципова згода щодо часових рамок цієї доби, Вже в середині XV ст. італійський гуманіст Флавіо Бйондо свою “Історію від часу падіння Римської імперії” обмежив часом з 1412 до 1440 року, не називаючи, щоправда, цей період середньовічним⁶. Подібною була і періодизація Жана Бодена, врешті приблизно такі самі хронологічні рамки – від 1306 до 1453 року запропонував історик, праця якого спричинилася до популяризації терміну “Середні віки”.

⁶ Blondus (Biondo) Flavius. *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, 1566.

Йдеться про книжку Християна Целаріуса (Келлера) “Історія середніх віків від доби Костянтина Великого до захоплення Константинополя турками”, опубліковану 1698 (1685 р.) у Єні (так звана тричастинна історія)⁷. Минуло трохи більше за 500 років від часу смерті Флавіо Бйондо до виходу книги одного з найбільш відомих медієвістів нашої доби Жака Ле Гоффа “Середньовічна західна цивілізація”. Хронологічні межі цієї цивілізації визначено аналогічно – 400-1500 рр.⁸ Очевидно, для Бйондо, Бодена чи Целаріуса при виділенні середньовіччя, як і пізніше для Ле Гоффа, істотну роль відігравав слушний погляд про роль християнства як ідеологічної підстави всіх сторін життя суспільства. Щойно згодом більшість істориків дійшли висновку, що соціально-економічним підґрунтям середньовічного суспільства у Європі була сеньйоріальна система, яка існувала з пізньоримського часу приблизно до XV ст. Все те, що було пізніше у Росії, чи в азійських та африканських країнах, кваліфікується як пережитки, рештки сеньйоріальної системи, які не мали визначального характеру на соціальну структуру Європи в цілому⁹.

Якщо ж йдеться про феодалізм, під яким на Заході розуміють васально-ленні відносини, то узагальнюючі праці і підручники переважно згодні в тому, що він виник на початку VIII ст., досяг повного розвитку між серединою XI і серединою XIII ст., натомість починаючи з XIV ст. про феодалізм говорити нема підстав. В такому розумінні феодалізм притаманний періодові високого середньовіччя, а не середньовіччю в цілому. Втім, деякі історики вважають саме поняття феодалізму штучною конструкцією і заперечують доцільність вживання цього терміну¹⁰.

⁷ Cellarius Chr. *Historia medii aevi a temporibus Constantini Magni ac Constantinopolim a Turcis captam deducta (Historia tripartita)*. Jenae, 1698.

⁸ Le Goff Jacques. *Medieval civilization, 400-1500*. Oxford 1989 (1ed, Paris 1964).

⁹ Американський історик Б.-Д. Лаен, який підкреслює, що на XV ст. сеньйоріальна система вже не існувала в більшій частині Західної Європи, вважав, що у французькому Квебеку сліди сеньйоріалізму були усунені тільки актом 1941 р. про ліквідацію сеньйоріальної ренти (Див.: Lyon Bruce D. *From fief to indenture: the transition from feudal to non-feudal contract in Western Europe*, 1971). В усякому разі, лад скасований в Україні аграрними реформами 1848 р. (захід України) і 1861 р. (землі під Росією) можна б назвати сеньйоріально-кріпосницьким.

¹⁰ Brown Elizabeth. The tyranny of a construct: feudalism and historians of medieval Europe. *American Historical Review*, 1974, vol. 79, p. 1063-1088.

Повертаючись до тези про християнство як характерну рису середньовічної культури та ментальності, а в остаточному підсумку і всього середньовічного суспільства, необхідно відзначити неоднозначність розуміння тогочасної релігійності. Для гуманістів і мислителів доби Просвітництва властивою була негативна оцінка середньовічного християнства як доби забобонів, ірраціоналізму, пересудів. Як відомо, на зміну цьому наступила ідеалізація середньовіччя і його вірувань романтичною історіографією доби Реставрації, а пізніше католицькими церковними істориками неосхоластичного напрямку.

На іншому рівні спір про характер середньовічного християнства відродився впродовж останніх десятиліть (на жаль, ця дискусія мало відбилася в українській історичній науці). Згадуваний вже Ле Гофф і ряд інших авторів підкреслюють, що добі середньовіччя властива фольклорна культура, подібна до тієї, яку досліджують антрополози на матеріалі країн третього світу. Тим самим як визначальна в релігійно-культурній практиці цього часу приймається примітивна магіка, а не віра. Кіт Томас, Карло Гінзбург, Джералд Страус і деякі інші автори підкреслюють поверховість християнізації людей середньовіччя. На їхню думку, християнська віра і практика поширилися в основній масі населення Європи тільки під час реформації і контрреформації¹¹. На це, однак, можна відповісти, що феномени фольклорно-обрядової народної культури певними своїми аспектами пережили середньовіччя. Нинішні дослідження про характер середньовічного християнства концентруються на конкретних питаннях, підкреслюють різницю його характеру в країнах та регіонах і в різних соціальних середовищах. Це питання потребує дослідження і на українському матеріалі, де такий підхід щойно починається.

Якщо йдеться про часові межі середньовічної доби і її внутрішнє членування, в різних країнах щодо цього найважливішими вважаються різні події. Так, у Франції кінець античності – початок середньовіччя часто пов'язують зі смертю Феодосія Великого 395р. – останнього імператора, що володів всією імперією. Інша дата, яку називають, – зруйнування 410 р. Риму вестготами

¹¹ Van Engen, John. The Christian Middle Ages as an historiographical problem. *American Historical Review*, 1986, vol. 91, p. 521.

Алларіха. У шкільних підручниках Німеччини, Польщі, України як межа епох фігурує 476 р. – рік усунення Одоакром останнього імператора Західної імперії Ромула Августула. Подібні докладні дати корисні саме для підручників, щоб при їх нагоді учні і студенти запам'ятовували важливі події. Більш слухним, однак, є погляд, за яким кілька століть, приблизно від IV до VIII, були часом переходу від попередніх формацій до середньовіччя.

Як відомо, гуманісти, які протиставляли свою освіченість попередній неучській добі, схильні були вважати все середньовіччя “темними віками” (“готичною ніччю”, як висловився Рабле). В наш час нерідко “темними віками” називають ранній період, частково той, що його можна визначити як перехідний від античності до середньовіччя, частково ж раннє середньовіччя (разом приблизно від V до X ст.). Це доба економічного і демографічного занепаду, і в той же час збереження багатьох “варварських” явищ у суспільному житті. На думку деяких сучасних авторів, головною причиною, щоб називати ці віки “темними”, є те, що дуже мало збереглося стосовно них історичної документації. У цьому сенсі термін “темні віки” ще більше виправданий для нашого раннього середньовіччя: про добу полян, тиверців, про Кия (невідомо легендарної чи дійсної особи), врешті про часи Аскольда, Дира і Олега незначні елементи реальних знань настільки перемішані з легендами, що цей час ніколи не перестане бути для істориків полем для домислів та гіпотез.

Доцільно умовно прийняти, що українське раннє середньовіччя, як і загальноєвропейське, – це приблизно той самий час, приблизно з VI–VII ст. до перелому X – початку XI ст.

Періодом класичного (розвиненого) середньовіччя в Європі, а значною мірою і в нас, вважають XI–XIII ст. Початок його визначається не тільки економічним піднесенням біля 1000-го року, але й поширенням християнства на Східну Європу і Скандинавію, активізацію контактів цих регіонів з середземноморським світом.

Добу пізнього середньовіччя на Заході найчастіше відносять до XIV–XV ст. При цьому вказують, що вже на XIV ст. припадають початки сучасної державності низки народів Європи¹². З цим були пов'язані і процеси етногенезу, а згодом націогенезу. На сході

¹² Strayer J.R. *On the medieval origins of the modern state*. Princeton 1973.

континенту, як відомо, нормальний розвиток був деформований монголо-татарською навалою.

Радянська історіографія заперечувала проти 1453 року як кінцевої дати, вказуючи на те, що занепад Візантії почався раніше, а тому падіння Константинополя дата не істотна. Але справа в тому, що тут збіглася ціла низка подій. Не зупиняючись на добре відомих доленосних змінах у сфері соціально-економічного й політичного життя, відзначу, що і падіння Константинополя 1453 р. і відкриття Америки 1492 р. засвідчували перехід від середземноморської цивілізації до океанічної. Є поважні аргументи за те, щоб кінцем Середньовіччя слід вважати не появу гуманізму, який не поширився на всю Європу, а Реформацію. По-перше, Реформація – процес загальноєвропейський, по-друге, він стосувався широких мас населення, а не тільки освіченої верхівки.

Якщо говорити про певні контрольні дати, які визначають періодизацію історії Східної Європи, в першу чергу України, то як розвинене середньовіччя може характеризуватися період Київської Русі. Кінець його, на наш погляд, доцільно датувати згідно з давніми науковими традиціями – умовно 1132 роком*. Щодо України наступний період не варто починати, як це дотепер прийнято, з монголо-татарської навали, бо найяскравіший феномен української історії XIII ст. – Галицьке-Волинське князівство і правління Данила Галицького – тоді були б віднесені до різних періодів. У недавно виданому другому томі п'ятитомної “Історії української культури” визначено як період політичної роздробленості час від 1132 до 1470. Справа в тому, що після втрати політичної незалежності Галицько-Волинським князівством традиційні форми державності збереглися на Волині в формі князівства Свидригайла, на Київщині як князівство Олельковичів. Залежність їх від литовської династії не міняє того факту, що в межах цих князівств зберігалися істотні елементи традиційної державності¹³. Л. Войтович пише, що період середніх віків можна назвати “княжою добою, хоч будь-які регіональні

* Не торкаюся тут аргументів істориків, які кінець існування Київської Русі відносять до 1240 р. (про це див., зокрема, Войтович Л. *Періодизація...*, с.137) або навіть до зламу XIII–XIV ст. (Толочко О. Коли перестала існувати “Київська Русь”. Історична доля одного поняття. *Київська старовина*, 1991, 6, с.16). Це питання потребує окремого обговорення.

¹³ Войтович Л. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів*. Львів 1996.

відхилення від загальноприйнятої традиції приводять тільки до чергової плутанини, якою і так багата наша наука”¹⁴. Як нам здається, альтернативне вживання на українському ґрунті двох назв для одного періоду плутанини не внесе. Основним залишається, зорієнтований на загальноєвропейський контекст, термін Середні віки, натомість “внутрішнє” українське найменування цього часу “княжою добою” вказуватиме на один з істотних аспектів середньовіччя на українському ґрунті. Адже саме в середні віки, принаймні на нашому терені, поняття державної влади було невіддільним від поняття владних прерогатив суверена. Щойно на початку XIV ст. в Центрально-Східній Європі з’явилося (у нас спорадично) розуміння королівства як структури, яка існує незалежно від особи короля¹⁵.

Хоча періодизація української історії в загальному збігається із загальноєвропейською, все ж для України, як останній етап середньовіччя за рядом ознак можна виділити трохи пізнішу добу – від останньої чверті XV ст. до середини XVI ст. В політичному відношенні це час, коли на території України не було більш-менш автономних політичних утворень, якщо не рахувати реліктових явищ. Культура майже повністю зберігала традиційний характер, а нові ренесансні явища ще переважно не інтегрувалися з основним струменем українського культурного життя.

Перехід від середньовіччя до ранньомодерної доби в Україні доцільно віднести до 60-80 рр. XVI ст. Це роки поширення тут реформаційної ідеології (і в формі західних за походженням протестантських течій і в формі суто українсько-білоруського братського руху), врешті – це час першого українського культурно-національного відродження і політичного пожвавлення – спалаху визвольної боротьби, формування в лоні козацтва певних зародків державницьких структур, які оформляться в українську козацьку державу пізніше, в середині XVII ст. В самому кінці XVI ст. в Україні з’являються елементи культури Барокко, яка стане панівною приблизно від 30-х рр. XVII ст. Поширення культури Ренесансу частково і Барокко повною мірою – яскравий показник

¹⁴ Войтович Л. *Середні віки*, с.138.

¹⁵ Див. про це у нашій статті, яка буде опублікована в наступному числі “Княжої доби”.

входження українських земель у загальноєвропейські історичні процеси, і це, власне кажучи, і є головним доказом правомірності застосування щодо історії України та української культури загальноєвропейської періодизаційної схеми, з певними, порівняно незначними, модифікаціями. Розуміється, в культурі України (зокрема, в галузі низової, фольклорної культури) ряд типово середньовічних форм продовжували існувати і тоді коли вже не можна говорити про середньовіччя у вузькому значенні. Втім, це властиве й іншим країнам.

Попри всю важливість середини XVII ст. як істотної цезури в політичній історії України, вважаю слушним погляд Юрія Шевельова, що переломним моментом історії України стала Полтавська битва 1709 року. Перед нею Україна ще залишалася самостійним суб’єктом політичної історії, культура її розвивалася своїм шляхом, як окрема у чомусь від культури польської і принципово відмінна від тодішньої російської. Після 1709 року, особливо ж після перших жорстоких репресій щодо української книги в 1720-1721 рр., українська культура набуває колоніального статусу¹⁶. Пережитки подальшого розвитку її як культури неповноправного, пригнобленого народу відчутні і в наш час.

Наявність елементів середньовічної культури в культурному житті пізньої доби дозволяє ставити питання про довге середньовіччя, особливо в сфері ментальності та повсякденного побуту; воно “в умовах України охоплювало ледь не все XVIII століття”¹⁷. Щойно від 1770-80 рр., поряд з принциповими змінами в політичному статусі українських земель, відбуваються істотні зміни в культурі. Утверджується елітарна культура, пов’язана з університетами і зосередженою в них світською наукою. Поглиблюється вододіл між культурою народних мас та культурою освіченої верхівки

¹⁶ Шевельов Ю. До питання періодизації української мови. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 1998, вип. 5 (Просфонима...), с. 690-692.

¹⁷ Див. анотації у кількох томах часопису “*Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*”. До речі, в цих анотаціях латинська назва середньовіччя подана чомусь “*medii aevi*” (як і в “*Советской исторической энциклопедии*”) замість “*medium aevum*”.

суспільства і неукраїнських політичних еліт*. Ці всі процеси безпосередньо не належать до сфери зацікавлень медієвістів. В той же час, розгляд середньовічних особливостей культури й ментальності важливий також і з точки зору функціонування елементів спадщини середніх віків впродовж наступних століть.

* Відомий дослідник історії культури Пітер Берк наголошує, що в той час на Заході Європи відбувся розкол між "народною" культурою з одного боку і культурою елітарною. Див.: Burke P. *Popular culture in early modern Europe*. London 1978.

**“ВЕЛИКАЯ ХОРВАТИЯ, НАЗЫВАЕМАЯ “БЕЛОЙ”...”:
к вопросу о происхождении и значении
хорватских этнических названий**

Древнейшими славянскими обитателями Прикарпатья, чью племенную принадлежность сегодня удается идентифицировать, были хорваты. Современные лингвистические исследования особенностей словообразования восточнославянских этнонимов показывают, что самым древним их слоем были названия, образованные без использования каких-либо суффиксов. Такие названия встречаются в разных зонах славянского расселения: *север, сербы, дулебы*. К их числу относятся и *хорваты*. Это первичные славянские этнонимы, процесс образования которых произошел еще до начала широкомасштабного расселения славян, т. е. до VI – VII вв.¹

О существовании прикарпатских хорватов известно по нескольким сообщениям письменных источников, в основном содержащим лишь отдельные краткие упоминания. Трижды о них сообщается в Повести временных лет; о “белых хорватах” и “Великой Хорватии” говорит византийский император Константин Багрянородный в трактате “Об управлении империей”; хорваты упомянуты в Пражском Привилегии 1086 г., труде польского хрониста Винцентия Кадлубка, “Орозии” англосаксонского короля Альфреда Великого и некоторых других средневековых памятниках².

1. “Белые хорваты” Константина Багрянородного

Наибольшую осведомленность в вопросах происхождения и ранней истории хорватов проявляет Константин Багрянородный,

¹ Хабургаев Г. А. *Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза*. Москва 1979, с. 229; Агеева Р. А. *Страны и народы: происхождение названий*. Москва 1990, с. 19.

² Анализ письменных известий о хорватах см.: Войтович Л. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? *Миколаївщина*. Зб. наук. ст. Т. 1. Відп. ред. Л. Войтович. Львів 1998, с.49-79.

сведения которого, несмотря на некоторую их сбивчивость и несогласованность, содержат основную информацию о местах проживания, отношениях с соседями, военном потенциале и локальных группах этого этнического образования. Свой анализ письменных свидетельств о хорватах мы и начнем с известий византийского императора.

Разнообразные сведения о хорватах помещаются в нескольких главах трактата “Об управлении империи”. В 30-ой главе “О феме Далмация”, где изложена история завоевания Далмации сначала аварами, а затем славянами, в частности читаем:

“Хорваты же жили в то время (во время аварского завоевания Далмации. – А. М.) за Багиварией (Баварией. – А. М.), где с недавнего времени находятся белохорваты. Один из родов, отделясь от них, а именно – пять братьев: Клука, Ловел, Косендис, Мухло и Хорват и две сестры, Туга и Вуга, – вместе с их народом пришли в Далмацию и обнаружили, что авары завладели этой землей. Поэтому несколько лет они воевали друг с другом – и одолели хорваты; одних аваров они убили, прочих принудили подчиниться...³

Прочие же хорваты остались в Франгии (империи франков. – А. М.) и с недавних пор называются белохорватами, т. е. “белыми хорватами”, имеющими собственного архонта. Они подвластны Оттону, великому королю Франгии (иначе – Саксии) и являются нехристиами, вступая в родственные связи и дружеские отношения с турками (венграми. – А. М.)...⁴

В течение нескольких лет хорваты, находящиеся в Далмации, подчинялись франкам, как и прежде, когда они жили в собственной стране...⁵

Эти сведения могут быть дополнены данными 31-ой главы “О хорватах и о стране, в которой они живут в настоящее время”:

“[Знай], что хорваты, ныне живущие в краях Далмации, происходят от некрещеных хорватов, называвшихся “белыми”,

³ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*: текст, перевод, комментарий. Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва 1989, с. 131.

⁴ Там же.

⁵ Там же, с. 131-133.

которые обитают по ту сторону Турции, близ Франгии, и граничат со славянами – некрещеными сербами. [Имя] хорваты на славянском языке означает “обладатели большой страны”. Эти хорваты оказались перебежчиками к василевсу ромеев Ираклию ранее, чем к этому василевсу Ираклию перешли сербы, в то время, когда авары, пойдя войною, прогнали оттуда римлян... Поэтому, по повелению василевса Ираклия, эти хорваты, пойдя войною против аваров и прогнав их оттуда, по воле василевса Ираклия и поселились в сей стране аваров, в какой живут ныне...⁶

[Знай], что Великая Хорватия, называемая “Белой”, остается некрещеной до сего дня, как и соседние с нею сербы. Она выставляет еще меньше конницы, как и пешего войска, сравнительно с крещеной Хорватией, так что является более доступной для грабежей и франков, и турок, и пачинакитов. Она не обладает ни длинными судами, ни кондорами, ни торговыми кораблями, ибо лежит вдали от моря, – путь от тамошних мест до моря занимает 30 дней. А море, которого они достигают через 30 дней, называется “Черным”...⁷

Оценке письменных известий о хорватах, среди которых главными, безусловно, выступают свидетельства Константина Багрянородного, посвящена обширная литература⁸. Историки в большинстве своем, хотя и признают наличие в рассказе византийского императора некоторых внутренних противоречий и несоответствий с данными других источников, сходятся на том, что сведения его в целом достоверны и отражают реальную картину расселения и ранней истории хорватских племен в Центральной Европе. То же самое следует сказать и о сообщаемых Константином сведениях о “белых хорватах”, которых в полном соответствии с показаниями источника относят к общему хорватскому

⁶ Там же, с. 135-137.

⁷ Там же, с. 141.

⁸ Историографию вопроса см.: Niederle L. *Slovanské starožitnosti*. Praha 1906, d. 2, sv. 1, s. 250-261; Łowmiański H. *Początki Polski*. Warszawa 1964 t. 2, s. 114-130; Lončar M. Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije literature. *Diadora*, 1992, t. 14, s. 375-443.

массиву: “белые хорваты” являлись его составной частью, одной из локальных племенных группировок внутри хорватского этноса⁹.

Между тем, как нам представляется, вопрос этот не столь однозначен и требует дополнительного изучения. Серьезные сомнения в точности и достоверности известий Константина о “белых хорватах” и “Белой Хорватии” высказывают не только историки, но также филологи и археологи. Еще Ф. Рачки, указав на многочисленные неточности и противоречия в рассказе о приходе хорватов на Балканы, пришел к выводу, что сведения о белых хорватах, как и само это наименование, вообще получены византийским императором из недостоверных источников, имеют баснословный характер¹⁰.

Отказывался признавать реальными историческими образованиями как Белую Хорватию, так и Белую Сербию, В. Ягич. По его мнению, обе они являлись вымышленными или “фантастическими странами” (Phantasieländer), существующими только в труде Константина, возникшими, благодаря тому, что последний или его информаторы что-то услышали о чешских хорватах и

⁹ Marquart J. *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jh.* Leipzig 1903, s. 129-139; Нидерле Л. *Славянские древности*. Москва 2000, с. 76-78; Hauptmann Lj. *Dolazak hrvata. Zbornik kralja Tomislava*. Zagreb 1925; Hrubý V. *Původní hranice biskupství pražského a hranice říše české v 10. století. Časopis Matice Moravské*, 1926, t. 50, s. 95 i n.; Третьяков П. Н. *Восточнославянские племена*. Москва; Ленинград 1948, с. 252; Lewicki T. *Państwo Wiślan-Chorwatów w opisie Al-Masudiego. Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*. Kraków 1948, s. 24-34; Dvornik F. *The Making of Central and Eastern Europe*. London 1949, p. 268-297; Королук В. Д. К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке. *КСИС*, 1952, № 9; Блифельд Д. З. Утворення Київської Русі. *Нариси стародавньої історії Української РСР*. Київ 1957, с. 357; Labuda G. *Chorwacja Biała. Słownik strożymosci sławiańskich* (далее – SSS). Wrocław; Warszawa; Kraków 1961, t. 1, sz. 2, s. 255-256; Łowmiański H. *Początki Polski*, t. 2, s. 130-200; Gaczyński J. *Zarys dziejów plemiennych Małopolski. Rocznik Przemyski. Przemysł* 1968, t. 12; Мавродин В. В. *Происхождение русского народа*. Ленинград 1978, с. 78; Войтович Л. 1) Слідами білих хорватів. *Літопис червоної калини*. Львів 1993, № 5-6, с. 2; 2) “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? *Миколаївщина*. 36. наук. ст. Т. 1. Відп. ред. Л. Войтович. Львів 1998, с. 50.

¹⁰ Rački Fr. *Biela Hrvatska i biela Srbija. Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*. Zagreb 1880, t. 52.

лужицких сербах и, основываясь на этих слухах, создали версию о двух больших прикарпатских державах хорватов и сербов, в действительности никогда не существовавших¹¹. К подобному выводу позднее пришел еще один известный исследователь славянских древностей А. Брюкнер¹².

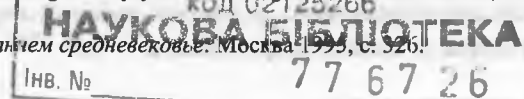
Новейшие археологические материалы как будто подтверждают этот пессимистический вывод. Опираясь на данные археологии, В. В. Седов полностью отвергает существовавшие ранее в литературе и основанные преимущественно на сообщениях Константина Багрянородного исторические реконструкции Великой и Белой Хорватии (в частности получившие самое широкое признание построения Л. Нидерле и Ф. Дворника). “Эти гипотетические построения, – пишет современный исследователь, – ныне представляют чисто историографический интерес, поскольку не находят никакого подтверждения в археологических материалах. На основании последних можно со всей определенностью утверждать, что хорваты начали свою историю в антской среде, оттуда расселились на запад и, разделившись на несколько групп, осели в разных местностях раннесредневековой славянской территории”¹³. В теории В. В. Седова, как видим, вообще не остается места для каких-либо особых этнополитических образований хорватов, объединявших весь этот этнос в период, предшествовавший его разделению на отдельные локальные группировки в процессе славянского расселения.

При всей категоричности, суждения В. В. Седова страдают односторонностью. Полностью отвергая сведения византийского источника, он тем самым игнорирует сообщаемые им факты относительно характера расселения хорватов, осваивавших новые территории в результате военных побед над их прежними обитателями, в частности победы над аварами в Далмации. Между тем, такие факты не могут быть полностью устранены или пересмотрены. Значит, как бы то ни было, хорваты прибыли в Центральную Европу не слабо организованной массой пе-

¹¹ Jagič V. Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen. *Archiv für slavische Philologie*. Berlin 1895, t. 17, s. 47-48.

¹² Brückner A. Wzory etymologii i krytyki źródeł. *Slavia* 1924-1925, t. 3, s. 209-211.

¹³ Седов В. В. *Славяне в раннем средневековье*. Москва 1993, с. 526.

реселенцев, спасающихся от вражеского нашествия, а, напротив, имели достаточно сильную в военно-политическом отношении организацию, дававшую им определенные преимущества перед другими народами в борьбе за новые территории.

Подобные аргументы приводил еще Л. Нидерле, высказываясь по поводу негативизма выводов В. Ягича: “Что касается меня, то традиции о Великой или Белой Хорватии на севере и о Белой Сербии я не счел бы лишь порождением фантазии византийцев. Хорваты и сербы пришли на юг как сильные племена, следовательно, покидая Прикарпатье, они представляли значительную силу”¹⁴. Эти предположения подтверждаются и сообщением Константина Багрянородного о том, что “белые хорваты” имеют “собственного архонта”, в чем можно видеть указание на политический характер их объединения.

Нам представляется, что решение проблемы “белых хорватов” невозможно без дальнейшего анализа, прежде всего, текста известий Константина Багрянородного, который был и остается главным и незаменимым источником в данном вопросе.

2. О смысловых взаимосвязях предикатов *великий* и *белый* этнических и географических названий

Сопоставляя данные, сообщаемые византийским императором в 30-ой и 31-ой главах его трактата, можно заключить, что к середине X в. (когда велась работа над этим произведением) территория, которую занимали “белые хорваты” совпадала с территорией “Великой Хорватии”. Константин Багрянородный употребляет названия *Великая* и *Белая Хорватия* как взаимозаменяющие друг друга и указывающие на один и тот же предмет: “Великая Хорватия, называемая “Белой””.

Вместе с тем, из показаний источника явствует, что “белые хорваты” (“белохорваты”) – новое племенное название, вторичное по отношению к “хорватам” и “Великой Хорватии”: “Хорваты же жили... за Багиварией, где с недавнего времени находятся белохорваты”. Это новое название относится к тому же хорватскому этносу, точнее говоря, – к той части хорватских племен, которая осталась на прежнем месте после переселения

¹⁴ Нидерле Л. *Славянские древности*, с. 77-78.

другой части хорватов в Далмацию: “Прочие же хорваты остались у Франгии и с недавних пор называются белохорватами, т. е. “белыми хорватами””.

Из приведенных известий также следует, что “Великая Хорватия” – это исконное название хорватского племенного объединения, изменившееся только после того, как часть хорватских племен переселилась в Далмацию. Но чем непосредственно было вызвано изменение названия? Средневековый автор обходит этот вопрос стороной, и именно в этой части имеются наибольшие основания заподозрить сведения Константина в недостоверности.

Появление нового племенного названия хорватов, о котором свидетельствует Константин Багрянородный, представляет большую научную проблему, к решению которой обращается уже не одно поколение исследователей, прежде всего филологов. Как показывает лингвистический анализ, название “белые хорваты” в той форме, какой оно фигурирует у византийского автора, – вообще нехарактерно для славянских языков; его реалистичность не может быть доказана с точки зрения научных данных о словообразовании подобных славянских названий. Поэтому выражение “белохорваты” представляется “ученым образованием” самого Константина, которое никогда не принадлежало “живому народу”¹⁵. Эта констатация может быть подкреплена также тем фактом, что соответствующей “белым хорватам” цветосимволической противоположности, такой как “черные хорваты”, очевидно, никогда не существовало¹⁶.

При употреблении названий “белые хорваты” и “Белая Хорватия” почти в виде устойчивой формулы повторяются две пары определений: “белые” – “некрещеные” (“хорваты... происходят от некрещеных хорватов, называвшихся “белыми”” – гл. 31), а также “белая” – “великая” (“Великая Хорватия, называемая “Белой”” – там же). Один раз встречается и более распространенная цепь определений “белая” – “некрещеная” –

¹⁵ Skok P. Die Ortsnamenstudien zu “De administrando imperio” des Kaisers Constantin Porphyrogenetos. *Zeitschrift für Ortsnamenforschung*, 1929, t. 4, s. 241.

¹⁶ Ludat H. Farbenbezeichnungen in Völkernamen. Ein Beitrag zu asiatisch-osteuropäischen Kulturbeziehungen. *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte*. München 1953, t. 4, Heft. 2, s. 153.

“великая” (“Великая Хорватия, некрещеная, называемая также “Белой”” – гл. 32). Из этого получается, что понятия *белые(ая) – некрещеные(ая) – великие(ая)* в отношении хорватов и Хорватии находятся у Константина в тесной смысловой взаимосвязи. Какую общую характеристику сообщают в итоге названные определения изучаемому предмету?

Специальные исследования в области происхождения и значения цветовой символики этнических названий показали, что предикаты типа “белый(-ая, -ое)”, участвующие в образовании таких названий, могут иметь значение локатива (местного падежа). С точки зрения смыслового содержания определение “белый” относится к той системе цветových обозначений, которая связывается с ориентированием по сторонам света¹⁷. Одной из наиболее известных в мировой истории космологических цветových систем, получившей распространение почти по всей Евразии в эпоху раннего средневековья, является система, восходящая к древнекитайской цветовой символике. Основными цветowymi обозначениями сторон света в этой системе были белый, черный и красный. Черный и красный соответствовали северу и югу, а белый указывал на запад (западное направление) и применялся для обозначения географических объектов, расположенных на западе¹⁸.

Цветосимволические представления древних китайцев, ставшие культурным достоянием многочисленных азиатских кочевников, со времен Великого переселения народов были распространены далеко за пределами Китая, вплоть до Малой Азии, Африки, Восточной и Центральной Европы. Этому процессу более всего способствовали завоевательные вторжения гуннов, авар, турков и монголов. С завоеваниями последних некоторые исследователи связывают, в частности, появление названий “Белая”, “Черная” и “Червоная Русь”¹⁹.

¹⁷ О происхождении и различных модификациях этой системы см.: Иванов В. В. Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии (К названию Белоруссии). *Балто-славянские исследования*. 1980. Москва 1981.

¹⁸ Županić N. Značenje barvnega atributa v imenu Crvena Hrvata. *Etnolog. Glasnik Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana 1937–1938, t. 10/11; Ludat H. Farbenbezeichnungen, s. 154.

¹⁹ Mańczak W. Biała, czarna i czerwona Ruś. *International Journal Slavic Linguistics and Poetics*. 1975, vol. 19, № 2.

Однако следует учитывать, что связанная с китайской космологией система цветových обозначений, которую иногда квалифицируют как общевразийскую, не может считаться универсальной. Наряду с ней действовали и другие, имеющие происхождение в совершенно иной культурно-исторической среде²⁰. Кроме того, даже в рамках общевразийской традиции нередкими были случаи использования других цветов – желтого или синего – как раз для обозначения востока, не говоря уже о наличии в Центральной и Южной Азии совершенно иных систем географических цветových обозначений²¹. Наконец, в виду постоянных миграций древних кочевников, появления новых завоевателей, названия, которыми они пользовались, могли смещаться в географическом пространстве, нарушая свой изначальный порядок²².

Предикат “великий(-ая, -ое)” в составных названиях, по-видимому, также мог иметь значение локатива. Это могло произойти в том случае, когда определения “великий” или “большой” выступали в значении ‘старый’ и подразумевали старшее племенное образование или прежнее местопребывание племени (народа). Связь понятий *старый* и *большой* доказывается этимологическими исследованиями. Общеслав. **starъ(-a, -o)*, **starъjъ(-aja, -oje)* находит многочисленные параллели в индоевроп. языках, сближается, в частности, с др.-исл. *stórr* – ‘большой, сильный, важный, мужественный’²³ и возводится к индоевроп. основе **star(o)-* – ‘большой’²⁴.

Такая же связь понятий *большой* и *старый/старший* прослеживается во многих европейских языках – романских и германских. Как показывают наблюдения Г. Кунстманна, в

²⁰ Иванов В. В. *Цветовая символика...*; Агеева Р. А. *Страны и народы...*, с. 147-149.

²¹ Pritsak O. Orientierung und Farbsymbolik. *Saeculum*, 1954, t. 5, s. 376-383; Nowatny K. A. Beiträge zur Geschichte des Weltbildes. *Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik*. Wien 1969, bd. 17; Knobloch I. *Sprache und Religion*. Heidelberg, 1979, bd. 1, s. 18-22.

²² Суперанская А. В. Терминологичны ли цветové названия рек? *Вопросы географии*. Москва 1970, вып. 81.

²³ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Санкт-Петербург 1996, т. 3, с. 747.

²⁴ Черных П. Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Москва 1994, т. 2, с. 199.

латинской практике выражения *magnus, maior, maximus* употребляются не только для обозначения роста, размера или количества, но также и возраста. С этой традицией, являющейся обще-европейской, находятся в связи mnl. *groothere, grootvrouwe*; fr. *grand-puère, grand-muère*; engl. *grandfather, grandmother*. К ней восходят и позднейшие нем. *Großvater, Großmutter*. Связь понятий *большой* и *старший* запечатлена в принципе майората, применявшемся в феодальном праве при определении преимуществ для рожденного первым²⁵.

Если “белые хорваты” и “великие хорваты” у Константина Багрянородного в территориальном отношении выступают как тождественные понятия, так как относятся к одному и тому же региону проживания хорватских племен, то, значит, локативы “белый” (“расположенный на западе”) и “великий” (“старый”) в рассматриваемом случае также должны образовывать смысловое тождество. Исходя из этого умозаключения, некоторыми исследователями выдвинут целый ряд гипотез, связывающих названия “белые хорваты” и “Белая Хорватия” с обозначениями старого места поселения хорватских племен, откуда потом произошло их расселение на новые территории, и помещали это место в западных частях известного ныне ареала проживания хорватов²⁶. Смысловое тождество *старые хорваты = западные хорваты*, в частности, выступает одним из важных аргументов для локализации Белой Хорватии Константина в районах северо-восточной Чехии²⁷.

Искусственность подобных построений, на наш взгляд, очевидна. Конструируя гипотезы о расположении старой области

²⁵ Kunstmann H. Wer waren die Weißkroaten des byzantinischen Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos? *Die Welt der Slaven*. München 1984, jg. 29, hft. 1, s. 115.

²⁶ Manojlowić G. Studije o spisu “De administrando imperio” cara Konstantina VII Porfirogenita. *RJAZU*, 1911, t. 136; Modelski T. Z onomastyki i terminologii średniowiecznej. *KH*, 1920, 34; Županić N. *Značenje barvnega atributa...*; Ludat H. *Farbenbezeichnungen...*

²⁷ Westberg F. *Ibrahim ibn Jakubs Reisebericht über die Slavenlande aus dem Jahre 965*. SPb 1898, s. 99 f.; Marquart J. *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, s. 119 f., 129-139; Chaloupecký V. *Staré Slovensko*. Bratislava 1923, s. 31; Widajewicz J. *Państwo Wiślan*. Kraków 1947, s. 13-30; Labuda G. *Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona*. Poznań 1949, s. 194.

проживания хорватов на западе, их авторы смешивают совершенно разные по характеру системы обозначений местности, которые существуют независимо друг от друга и поддерживаются различными культурно-историческими традициями. Локативы “великий” и “белый” могут быть сопоставимы и восприниматься в качестве однопорядковых явлений только как грамматические единицы, но такого сопоставления не достаточно для историко-этнографического исследования.

Локатив “великий” в значении “старый” должен был возникнуть в индоевропейской этноязыковой среде (смысловое тождество *старый = большой*, как мы видели, фиксируется в индоевропейских языках). Ис этой точки зрения мало убедительной представляется связь его с принесенными из Китая космологическими цветовыми обозначениями. Но даже если допустить, что в случае с хорватами произошло подобное соединение, явившееся следствием, например, аварского вторжения в Европу и завоевания ими части славянского населения, смысловая связь понятий “белый” и “старый” окажется совершенно иной, нежели у Константина.

Как показывают этнографические данные, в славянской народной традиции действительно существует определенная связь понятий, выражающих цвет и возраст: в символической сфере корреляция *белый – черный* иногда может входить в эквивалентный ряд с парами *молодой – немолодой (старый)*²⁸. Но при этом устанавливается совсем иное соотношение: белый цвет соответствует молодости. Так, в похоронной обрядности различных славянских народов: белый цвет в качестве цвета траура использовался при похоронах малолетних детей, юношей и девушек, молодых женщин и мужчин. Для нашего исследования важно, что подобный обычай зафиксирован у хорватов (в Северной Далмации). Во время похорон девушки или парня перед траурной процессией несли белый флаг, а участвующие в ней девушки были в белых одеждах²⁹.

Следовательно, в славянской народной традиции, известной современной науке, белый цвет, если и мог иметь какую-то связь

²⁸ Толстой Н. И. Белый цвет. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: В 5-ти тт. Под ред. Н. И. Толстого. Москва 1995, т. 1, с. 151.

²⁹ Там же, с. 153.

с возрастом и возрастными категориями, то должен был символизировать не старость, а, скорее, наоборот, молодость и юность. С этой точки зрения толкование названий “белые хорваты” и “Белая Хорватия” как обозначений старого места проживания хорватских племен и старых хорватов также выглядит неубедительно.

Даже те историки, которые доказывали подлинность названий “белохорваты” и “Белая Хорватия”, распространенных монголами или еще ранее аварами для обозначения западной части завоеванных ими земель, были вынуждены признать, что эти изначально чуждые славянам названия не были восприняты последними и канули в небытие вместе с завоевателями³⁰.

3. Βελοχρῳβατοὶ и *Velochrobati*: особенности передачи иноязычных названий в греческом написании

Предпринимались и другие попытки филологического объяснения происхождения названий “белые хорваты” и “Белая Хорватия” Константина Багрянородного. К примеру, согласно гипотезе П. Скока, первая часть составного названия (βελο-) выводится от имени *Elbe/Albis* (= *albus*), потому что исходное место поселения хорватов (как и сербов/сорбов) располагалось в области реки Эльбы³¹.

Все подобные предположения, вне зависимости от степени их аргументации, лишней раз свидетельствуют в пользу уже сделанного вывода об искусственности употребляемого Константином новообразования “белые хорваты”, для объяснения которого требуются столь же искусственные ученые построения. Ясно, что при употреблении этого названия византийским императором или его информаторами были использованы неверные сведения или допущено какое-то искажение реальной славянской лексической формы, приведшее к возникновению нового этникона, неестественного для славянской этноязыковой среды, не только с точки зрения семантики, но и морфологии.

Несколько неестественно выглядит этникон “белые хорваты” и в греческом тексте Константина, где наряду с обозначением Βελοχρῳβατοὶ (“белохорваты”, “белые хорваты”) также

³⁰ Županić N. *Značenje barvnega atributa...*

³¹ Skok P. *Die Ortsnamenstudien...*, s. 241 f.

фигурирует название Βελοχρῳβατία (“Белохорватия”, “Белая Хорватия”). Поскольку у византийского императора в связи с белыми хорватами далее указывались также белые сербы, следовало бы ожидать употребления аналогичных составных по форме названий и в отношении последних. Однако в 32-ой главе читаем: “...сербы происходят от некрещенных сербов, именуемых также белыми”. Составной формы с *бело-* в данном случае, как видим, не возникает. Выражения Βελοχρῳβατοὶ и Βελοχρῳβατία не находят необходимых грамматических соответствий даже у самого Константина.

На наш взгляд, заслуживает серьезного внимания предположение, высказанное впервые П. Скоком и поддержанное в дальнейшем другими исследователями, согласно которому, император или его информаторы в случае с “белохорватами” могли не различить слав. *běl-* и *vel-*. Это недоразумение легко объясняется как обычный для греческой практики бэтацизм, когда согласные *b* и *v* в иноязычных выражениях передавали при помощи греч. *b*. Таким образом, Константин легко мог спутать слав. *běl-* (“белый”) и *vel-* (“великий”) и на этом основании дать два перевода – βελο- и ασπροι³².

Исходя из факта взаимозаменяемости в греко-византийских текстах согласных *b* и *v*, С. Роспанд пришел к более решительному выводу, что название Βελοχρῳβατοὶ в трактате Константина правильно должно читаться как *Velochrobati*, а буквальное его прочтение – *Belochrobati*, *белохорваты* – неправомерно. При этом исследователь считает, что этноним Βελοχρῳβατοὶ выступает у византийского автора в качестве обозначения жителей прародины хорватов, “первоначальной, материнской Хорватии” (*mieszkańcy pierwotnej, macierzystej Chrobacji*)³³.

Г. Кунстманн, также принявший эту версию, усиливает ее дополнительными аргументами. Славян. *Velochrobati* которое Константин мог передать как Βελοχρῳβατοὶ грамматически связано с прилагательным *velii(-ija, -ije)* < **velijь* или **veli(jь)*. В

³² *Ibid.*

³³ Rospond S. *Struktura pierwotnych etnonimów słowiańskich. II. Rocznik slawistyczny.* Wrocław; Warszawa; Kraków 1968, t. 29, cz. 1, s. 26.

современных славянских письменных языках такая форма представлена очень слабо, тогда как в древнейших памятниках наряду с **velikъ* (с общим корнем **vel-*) является общераспространенной. Следовательно, соответствующее заимствование названий, образованных от **velijъ* должно было произойти в древности, т. е. до того, как *velijъ* в ходе последующей эволюции было вытеснено *velikъ*³⁴.

Этот процесс вытеснения у отдельных славян протекал по-разному, но можно считать, что именно в южнославянской языковой группе *velii* сохранялось дольше, так как до настоящего времени остается в качестве диалектного реликта или периферийного лексического архаизма; не редкими является также образования с *vel-* в южнославянской топонимике³⁵. Сказанное подтверждает возможность производства греч. Вело именно от южнослав. *velii*.

Правда, как отмечает Г. Кунстманн, Вело- Константина грамматически более соответствовало бы слав. *velъ-*, поскольку греч. -ο соответствует слав. -ъ, а слав. полугласная -ь в греч. передается с помощью -ε. В имеющемся случае нужно было бы ожидать не Вело-, а Веле-³⁶. Однако, как было доказано еще М. Фасмером, приведенное выше правило соответствия -ъ, -ь // -ο, -ε имеет слишком много исключений, и поэтому невозможно с абсолютной надежностью установить отличия в греческом употреблении славянских полугласных³⁷.

Решающим для всей проблемы Вело- // *velъ-* аргументом, с точки зрения Г. Кунстманна, является тот подтверждающийся многочисленными примерами факт, что в греческом языке очень старый композиционный суффикс -ο в сложных названиях должен был иметь дополнительное преимущество при образовании составных форм с Вело- или μευολο-³⁸. С этим доводом можно согласиться.

Итак, приведенные выше результаты лингвистических наблюдений показывают, что употребляемое Константином

³⁴ Kunstmann H. *Wer waren die Weißkroaten...*, s. 114.

³⁵ Zareba A. *Zur Geschichte und Geographie der slavischen Wörter *velijъ, *velikiъъ groß. Die Welt der Slaven. München 1976, jg. 21.*

³⁶ Kunstmann H. *Wer waren die Weißkroaten...*, s. 114.

³⁷ Vasmer M. *Die Slaven in Griechenland. Berlin 1941, s. 278 f.*

³⁸ Kunstmann H. *Wer waren die Weißkroaten...*, s. 114.

Багрянородным название Велоχρωβατοι вполне могло возникнуть в результате обычной практики трансформации иноязычных названий в греческом написании и в славянском оригинале могло иметь вид *Velochrobati* или, возможно, *Velii Chrobati* – ‘великохорваты, великие хорваты’. Следовательно, в действительности могло существовать только одно этническое название хорватов и соответствующее ему название их страны – *Великая Хорватия*, – представленное в трактате византийского императора в качестве исходного (“Великая Хорватия, называемая “Белой””).

В пользу такой версии может свидетельствовать и предлагаемое самим Константином своеобразное этимологическое объяснение названия *хорваты*. “[Имя] хорваты, – читаем в 31-ой главе трактата, – на славянском языке означает “обладатели большой страны””.

Данная “этимология”, как видим, полностью соответствует исконному названию этноса (“великохорваты”) и принадлежавшей ему страны (“Великая Хорватия”). Понятие *большая* или *великая страна* является здесь своего рода смысловым эквивалентом этнонима “хорваты”. Такая этимологизация, вне зависимости от того, была ли она отражением подлинной хорватской традиции или возникла в результате филологических изысканий самого Константина, показывает, что этноним “хорваты” настолько прочно связывался с понятием “великие”, что это последнее подразумевалось даже тогда, когда этноним употреблялся в простой (без локатива) форме.

С точки зрения такого исходного значения этнонима “хорваты” новообразование “белохорваты” также выглядит искусственным и не имеющим необходимых связей в славянской этноязыковой среде.

Впрочем, гипотеза, предлагаемая П. Скоком, С. Роспондом и Г. Кунстманном, имеет, как нам представляется, и существенный недостаток. Она удовлетворительно объясняет происхождение выражения “белохорваты”, как возникшего в результате возможной ошибки при передаче подлинного славянского этнонима в греческом написании. Однако, наряду с этим названием Константин Багрянородный употребляет и его эквивалент в значении хоронима – “Белая Хорватия”. Причем византийский автор не просто приводит в греческой транскрипции очередное славянское название, а делает

его перевод: “Великая Хорватия, называемая “Белой”” (η μεγάλη Χρωβατία, η και ασπρη επονομαζομενη).

Хороним “Белая Хорватия”, очевидно является производным от этнонима “белохорваты”, который также подвергается у Константина соответствующей “расшифровке”: хорваты “называются белохорватами, т. е. “белыми хорватами”” (Βελοχρωβατοι, ηγουν ασπροι Χρωβατοι). Следовательно, греч. Βελο- в названии Βελοχρωβατοι византийский автор воспринимал как равнозначное слав. *běly-* (“белый”).

Отсюда в свою очередь следует, что название “Белая Хорватия” не может являться лишь результатом какой-то случайной механической ошибки. В данном случае подобного объяснения совершенно недостаточно. Если “Белая Хорватия” Константина и могла возникнуть по недоразумению, то нужно думать, что это название было переосмыслено и преобразовано автором в соответствии с имеющимися у него географическими или иными представлениями.

Для византийской историографии вообще характерно весьма вольное обращение с этническими и этнополитическими названиями, используемыми для обозначения соседних народов и стран. Исследователи отмечают нечеткость и сложность этнической терминологии византийских авторов, на производство и применение которой существенное влияние оказывали их собственные этногеографические, политические и религиозные представления, а также недостаток осведомленности³⁹.

Кроме того, византийские писатели нередко сознательно избегали подлинных этнических наименований, объясняя это нежеланием “осквернять” повествование употреблением “варварских имен и названий”⁴⁰. Достоверные этнические термины и самоназвания народов встречаются только в византийских актах и легендах печатей, в нарративных источниках они крайне редки.

³⁹ Moravcsik G. *Byzantinoturcica*. Berlin 1958, t. 2, s. 1-3; Tāpkova-Zaimova V. Quelques remarques sur les noms ethniques chez les auteurs Byzantins. *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*. Budapest 1968, p. 403-405.

⁴⁰ Литаврин Г. Г. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках. *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. Методология и историография*. Отв. ред. В. Д. Королук. Москва 1976, с. 216.

этнонимами в строгом смысле слова”, это – в значительной мере искусственные новообразования, возникшие в соответствии с вековыми традициями этикетных норм словоупотребления, которые “включают в себя обширную область географо-культурно-бытовых характеристик”⁴¹.

Особую роль в производстве византийской этнической номенклатуры играл религиозный фактор: в качестве этнонимов нередко использовались обозначения, указывающие на конфессиональную принадлежность – к римскому католицизму, исламу или язычеству, – причем такие обозначения могли применяться наряду с собственными этническими названиями⁴².

В этой связи важно вспомнить, что наряду с предикатами *великая* и *белая* Константин сообщает Хорватии еще одно определение – *некрещеная*: “Великая Хорватия, называемая “Белой”, остается некрещеной до сего дня, как и соседние с нею сербы”. Такое определение не является случайным. Оно еще несколько раз применяется автором в отношении белых хорватов: “Прочие же хорваты... с недавних пор называются белохорватами, т. е. “белыми хорватами”... и являются нехристиами...”; “хорваты... происходят от некрещеных хорватов, называвшихся “белыми”, которые... граничат со славянами – некрещеными сербами”.

Связь предикатов *белый* и *некрещеный* стала предметом внимания современных исследователей, отмечающих, что наряду с географическими факторами в возникновении цветowych обозначений участвует и религиозный. По поводу рассмотренного нами случая можно констатировать существование определенной литературной традиции, обусловившей использование указанных предикатов в едином контексте. Как отмечает Р. А. Агеева, у Константина Багрянородного засвидетельствовано “церковное использование эпитета *белый* по отношению к некрещеным частям славянского населения”⁴³.

⁴¹ Бибииков М. В. *Архаизация в византийской этнонимии. Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология*. Отв. ред. Л. А. Гиндин. Москва 1984, с. 34.

⁴² Литаврин Г. Г. *Некоторые особенности этнонимов...*, с. 215.

⁴³ Агеева Р. А. *Страны и народы...*, с. 147. См. также: Иванов В. В. *Цветовая символика...*, с. 163-164.

Для нашего исследования важно подчеркнуть, что и при таком объяснении названий “белые хорваты” и “Белая Хорватия” их следует признать искусственными новообразованиями, поскольку они опять-таки не связаны со славянской этноязыковой средой, а возникли в иной культурной традиции.

Заметим, что для литературного творчества Константина Багрянородного характерно столь же вольное обращение с “варварскими” (и в частности славянскими) этническими названиями, как и для других его собратьев по перу. Примером может служить аналогичное по форме название “Великая Сербия”. Найти историческое соответствие для подобного образования не удастся, несмотря на неоднократно предпринимавшиеся попытки. Как считал в свое время Л. Нидерле, опираясь в основном на данные письменных источников: “Константин создал северную Великую Сербию лишь как *folii* к традиции о Великой Хорватии”⁴⁴. К такому же мнению пришел недавно и В. В. Седов, изучив современные археологические материалы⁴⁵.

4. Белые хорваты и хорутане Повести временных лет

Нам могут возразить, что этноним “белые хорваты” помимо труда Константина встречается еще и в аутентичном славянском источнике – Повести временных лет. Во вступительной части древнейшей русской летописи после рассказа о разделении стран между сыновьями Ноя помещено следующее известие:

“Спустя много времени сели славяне по Дунаю, где теперь земля Венгерская и Болгарская. От тех славян разошлись славяне по земле и прозвались именами своими от мест, на которых сели. Так одни, придя, сели на реке именем Морава и прозвались морава; а другие назвались чехи. А вот еще те же славяне: белые хорваты и сербы и хорутане”⁴⁶.

⁴⁴ Нидерле Л. *Славянские древности...*, с. 78.

⁴⁵ Седов В.В. *Славяне: Историко-археологическое исследование*. Москва 2002, с. 495-496.

⁴⁶ *Повесть временных лет*. Подг. текста, пер., статьи и комм. Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Адриановой-Перетц, 2-е изд. испр. и доп. подг. М.Б. Свердлов. Санкт-Петербург 1996 (далее – *ПВЛ*), с. 144.

Прежде всего, необходимо выяснить, каково происхождение данного летописного сообщения. Согласно гипотезе А. А. Шахматова, это и другие известия, составляющие недатированную вводную часть Повести временных лет, были написаны Нестором в начале XII в., – они отсутствовали в предшествующем по времени созданию Начальном своде 1093 – 1095 гг., где повествование начиналось с рассказа об основании Киева⁴⁷.

Перерабатывая Начальный свод, Нестор углубил и расширил историографическую основу русского летописания. История славян и Руси стала рассматриваться на фоне всемирной истории, было определено место славян среди других народов, возводивших своих прародителей к потомкам легендарного Ноя. Тем самым, русская история вводилась в рамки традиционной христианской историографии⁴⁸.

Повествуя о происхождении и древнейшей истории славянских племен, определяя границы исконно славянских земель и территорий, где впоследствии они расселились, Нестор обращался к давно прошедшему историческому периоду, отделенному от него самого многими столетиями и сообщал сведения о событиях, происходивших далеко за пределами Киева и Русской земли. Следовательно, составить свое повествование русский летописец мог только на основании данных авторитетных источников, содержащих интересовавшие его сведения. Таковыми источниками в Древней Руси были, прежде всего, византийские исторические сочинения и восходящие к ним ранние западно- и южнославянские произведения.

Различные сведения о славянах и отдельных славянских племенах содержатся в многочисленных исторических хрониках Византии, в том числе и тех, использование которых составителем Повести временных лет не вызывает сомнений, – Георгия Амартола, Иоанна Малалы, Продолжателя Феофана и др.⁴⁹

⁴⁷ См.: Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. *Шахматов А.А. История русского летописания*. Санкт-Петербург 2002, т. 1, ч. 1.

⁴⁸ Творогов О.В. *Повесть временных лет. Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.). Ленинград 1987, с. 339.

⁴⁹ См.: Бибииков М.В. *Историческая литература Византии*. Москва 1998, с. 171-180.

Исследования начального русского летописания показывают, что при составлении историко-этнографического введения Повести были обобщены сведения Хроники Георгия Амартола и западно- или южнославянских хронографов, так или иначе с ней связанных, — Болгарского Хронографа (однородного с Еллинским летописцем) или Хронографа по великому изложению. Византийское происхождение имеют, например, тексты, непосредственно предшествующие сообщению о расселении славян с Дуная и связанные с ним общей композицией. Рассказ о вавилонском столпотворении частично заимствован из Хроники Георгия Амартола, а сообщение о разделении на 72 языка потомков Ноя соответствует полному списку этих народов в русской Толковой палее, очевидно имевшей в данном случае общий источник с Повестью временных лет⁵⁰.

Общепризнанным считается компилятивный характер недатированного вступления к Повести, неоднократно отмечались не только его композиционная пестрота, но и несовместимость многих элементов⁵¹. Сообщение о расселении славян с Дуная большинство исследователей относит к так называемому Сказанию о славянской грамоте (Сказание о преложении книг на славянский язык) — еще одному предполагаемому источнику начальной части Повести временных лет⁵². Основной текст этого памятника помещен в статье 6406 (898) года, но и в недатированной части имеются многочисленные заимствования из него.

Как видим, в работе над вводной частью летописи Нестор действовал методом компиляции, составляя свое полотно подобно

⁵⁰ Лихачев Д. Комментарии. *ПВЛ*, с. 385.

⁵¹ См.: Рыбаков Б. А. *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*. Москва 1963, с. 219-247; Кузьмин А. Г. *Начальные этапы древнерусского летописания*. Москва 1977, с. 297-326.

⁵² Шахматов А. А. Сказание о преложении книг на словенский язык. *Jagić — Festschrift*. Berlin 1908; Петров А. Н. К летописному Сказанию о славянской грамоте. *Известия Отделения русского языка и словесности РАН*. Санкт-Петербург 1908, т. 13, кн. 1; Львов А. С. "Сказание о преложении книг на словенский язык" — сочинение русского книжника. *Известия Академии Наук СССР. Сер. литературы и языка*. 1968, т. 27, вып. 1; Мечев К. За происхождения на старорусския летописен разсказ "Сказание о преложении книг". *Исторически преглед*. София 1974, № 2; Moszyński L. Skazanije o prilozenii knig. *SSS*, 1975, с. 5; Флоря Б. Н. Сказание о преложении книг на славянский язык: источники, время и место написания. *Byzantinoslavica*. Praha 1985, т. 46, № 1.

мозаике из отдельных небольших фрагментов, извлеченных из разных источников в той мере, в какой это отвечало выполнению его общего авторского замысла. Интересующий нас текст, содержащий упоминание о белых хорватах, заимствован из западнославянского источника, который в свою очередь также не был однородным по составу. Исследователи видят в Сказании о преложении книг несколько различающихся по содержанию частей⁵³, усматривают следы великоморавского происхождения и последующей болгарской обработки памятника⁵⁴ и даже выделяют в нем особую Повесть о поселении славян на Дунае и нашествии угров, относящуюся к моравско-чешской традиции X века.⁵⁵

Кроме того, в окончательной редакции Повести временных лет текст Сказания имеет еще одну особенность. На одном из этапов доработки в него вошли новые локальные дополнения, имеющие византийское происхождение. По выражению А. Г. Кузьмина, "Сказание и смежные с ним летописные тексты как бы прошиты заимствованиями из византийских хроник"⁵⁶.

Интересующее нас известие о расселении славян с Дуная как раз обнаруживает такой сложный характер. Оно состоит как бы из нескольких фрагментов, каждый из которых имеет самостоятельное значение. Об этом свидетельствует и недостаточная смысловая согласованность отдельных частей при сведении их в единое целое.

Упоминание о белых хорватах содержит фраза, замыкающая рассказ. "А вот еще те же славяне: белые хорваты и сербы и хорутане". Начинает же его летописец с объяснения, что, разойдясь с Дуная, славяне "прозвались именами своими от мест, на которых сели"; но, так и не доведя этой мысли до конца, ограничивается только одним примером: "одни, придя, сели на реке именем Моравы и прозвались моравы". В дальнейшем летописец вернется еще к этой теме и проиллюстрирует свое наблюдение новыми примерами,

⁵³ Рыбаков Б. А. *Древняя Русь*, с. 222-236.

⁵⁴ Авенариус А. Ранние славяне в Среднем Подунавье: Автохтонная теория в свете современных исследований. *Славяноведение*, 1993, № 2.

⁵⁵ Свердлов М. Б. К изучению моравских исторических произведений в составе "Повести временных лет". *Феодальная Россия: новые исследования*. Санкт-Петербург 1993.

⁵⁶ Кузьмин А. Г. *Начальные этапы...*, с. 314.

касающимися названий восточных славян. Но пока он вынужден прерваться на полпути, поскольку имеющиеся у него разнородные данные не позволяли выстроить безупречную логическую последовательность.

О разнородности используемых летописцем источников, данные которых он пытался привести в соответствие, может свидетельствовать и тот факт, что в одном рассказе соединились сведения из истории разных славянских народов – западных и южных, причем сведения о последних (белых хорватах, сербах и хорутанах) логически отделены от первых и оформлены в виде особого дополнения.

Отмеченная особенность текста известия о расселении славян с Дуная давно привлекла внимание исследователей, видевших здесь следы работы нескольких авторов или редакторов, пользовавшихся разными источниками. Фраза “А вот еще те же славяне: белые хорваты и сербы и хорутане” справедливо считается позднейшей вставкой. Она, как и помещенное далее известие о поселении славян на Висле, образовавших ляшскую группу западнославянских племен, разрушает целостность первоначального текста о расселении славян в Подунавье и нашествии волохов.

Известия о белых хорватах, сербах, хорутанах и ляшских племенах идейно чужды рассказу о дунайских славянах, поскольку “не раскрываются в тексте, подобно мораванам, как иллюстрация новых племенных названий по занимаемым землям. “Ляхи”, которые “сели на Висле”, даже противоречат этому правилу, не став “вислянами”. Эти славянские народы не связаны с контекстом рассказа, и территориально они находятся вне Подунавья. Поэтому данные записи можно рассматривать как более поздние интерполяции”, – заключает новейший исследователь вопроса М.Б. Сврдлов⁵⁷.

Следует обратить внимание и на еще один важный факт, не получивший пока должной оценки. Из трех приведенных здесь южнославянских этнонимов два – “белые хорваты” и “хорутане” – уникальны для Повести временных лет и более нигде не встречаются (хотя собственно о хорватах, как и сербах, она говорит неоднократно).

⁵⁷ Сврдлов М. Б. *К изучению моравских исторических произведений...*, с. 19.

Не знают подобных этнонимов (кроме упомянутого здесь случая) и другие русские летописи, как древние (Лаврентьевская, Ипатьевская, Новгородская Первая), так и более поздние (Никоновская, Воскресенская и др.).

Зато термин “хорутане”, а точнее его западноевропейский эквивалент “карантане”, хорошо известен в европейской средневековой традиции. В трактате “Обращение баваров и карантанцев”, написанном в Зальцбурге в 870 или 871 г., термин “Carantani” неоднократно и последовательно употребляется как этноним, обозначающий особый славянский этнос, заселявший пространство между Баварией и Нижней Паннонией⁵⁸.

“Карантанцами” в Европе называли альпийских славян, которые в первой половине VII в. создали свое государственное образование. Его центром стал город Карантан (в районе современного Карнбурга близ Клагенфурта). Независимое Карантанское княжество просуществовало более ста лет, но в середине VIII в. оказывалось под властью франков. С этого времени начинается христианизация славянского населения миссионерами из Баварии и Италии. С 811 г. земли Карантании к северу от Дравы отошли под юрисдикцию Зальцбургского архиепископства, а южные области – Аквилейского патриархата⁵⁹.

В 820-х годах Карантания оказалась в составе империи Каролингов под властью баварских графов. Вследствие этого уже в конце IX в. термин “карантани” теряет этническое значение и становится хоронимом, обозначающим территориальную общность. В славянской среде это название не прижилось. Потомками альпийских славян ныне являются словенцы, становление языка которых восходит к периоду Карантанского княжества⁶⁰.

Важно подчеркнуть, что встречающиеся в европейских средневековых источниках названия Carantani, Carentani, Carentini, Carnii, Carniolenses, Carnia, Carniola, Carantania связаны с возрождением античной традиции, в то время как исконные названия славян, живущих между Альпами, Дунаем, Дравой и Истрией, в

⁵⁸ Vilfan S. *Rechtsgeschichte der Slowenen*. Graz 1968, s. 40.

⁵⁹ Grafenauer B. *Zgodovina slovenskega naroda*. Ljubljana 1978, zv. 1, s. 347-359.

⁶⁰ Седов В. В. *Славяне в раннем средневековье*, с. 280-282.

древних источниках зафиксированы в формах Sclavi, Sclavani, а страна их Sclavinia⁶¹.

Таким образом, попавший в Повесть временных лет этноним “хорутане” был связан с европейской средневековой традицией. Этот термин не только не прижился в славянской среде, но к XII в. (времени составления летописи) уже вообще вышел из употребления в качестве этнонима. Кроме того, форма “хорутане” известна только в древнерусском языке и в других славянских языках вообще не встречается. Она могла быть образована непосредственно от др.-верх.-нем. Charanta из ср.-лат. Carantani – ‘жители Каринтии’, известного с VII века.⁶²

Значит, в Повесть временных лет выражение “хорутане” должно было попасть из западноевропейского письменного источника, продолжающего традиции античной географической и этнической номенклатуры. Тот факт, что данное название не зафиксировано в известных ныне памятниках западно- или южнославянской письменности, заставляет предполагать, что оно было воспринято древнерусским книжником непосредственно из европейской традиции, т. е. было заимствовано составителем Повести временных лет из известного ему европейского источника или его древнерусского перевода. Таковым же, скорее всего, могло стать какое-нибудь византийское историческое сочинение, отразившее в части славянской этнической номенклатуры влияние латинской и, возможно, германской традиции.

Как бы то ни было, но сам факт наличия в одном и том же летописном известии о расселении славян с Дуная, точнее говоря, в перечне южнославянских народов, состоящем лишь из трех названий, сразу двух этнических терминов, нигде более в древнерусских памятниках не встречающихся и не находящихся параллелей в западно- и южнославянских языках, может свидетельствовать о неславянском происхождении соответствующего пассажа. А наличие здесь этнонима “белые хорваты”, встречающегося в такой форме только у Константина Багряно-

⁶¹ См.: Kos Fr. *Gradivo za zgodovino Slovencev*. Ljubljana 1903, zv. 1, s. 390-391; Ljubljana 1906, zv. 2, s. 451, 455, 491; Niederle L. *Slovanské starožitnosti*. Praha 1906, d. 2, sv. 1.

⁶² Фасмер М. *Этимологический словарь...*, т. 4, с. 269.

родного, заставляет предполагать общее византийское происхождение обоих терминов, а возможно и всего отрывка о расселении южных славян.

5. Традиция о Белой и Червонной Хорватиях в Далмации

Мы не можем оставить в стороне еще одно упоминания о Белой Хорватии, сохранившееся в так называемой Дуклянской летописи (Летописи попа Дуклянина). Этот своеобразный памятник, составленный по-латыни, приписывается анонимному пресвитеру из города Бара, жившему во второй половине XII в., и иногда именуется также “Барским родословом”.

В X–XII вв. в приморском княжестве Дукля сложился один из древнейших центров сербской литературы (Сборник попа Драголя и др.). Однако именно здесь распространение идущей из византийского мира славянской письменной традиции столкнулось с противодействием латинской культуры, исходившим из романизованных центров Адриатического побережья, одним из которых и был город Бар. Латинское влияние здесь еще больше усилилось в результате стремления Византии подчинить своей власти всех балканских славян. Дуклянские правители, возглавившие борьбу против византийского владычества, искали поддержки в Риме и рассчитывали с его помощью подчинить все сербские земли архиепископской кафедре в Баре. Не удивительно, что возникшие здесь оригинальные сербские сочинения дошли до нас на латинском языке⁶³.

Созданная в такой исторической обстановке примерно в 1150–1170-х годах Летопись попа Дуклянина выражает стремление своего автора (или авторов) подчеркнуть особые, “законные” права Дуклянского “королевства” и его династии на власть над всеми сербскими областями и княжествами. Стараясь обосновать “верховенство” правителей Дукли над их соперниками – жупанами Рашки и другими князьями, – автор апеллирует к воображаемой генеалогии их предков, возводимых к древним королям готов и

⁶³ Гаврюшина Л.К. *Зарождение сербской и хорватской литературы. Очерки истории культуры славян*. [Вып. 1.] Москва 1996, с. 343-345.

хорватов. Государственно-правовые идеи летописи сочетаются с тезисом об особых правах Барской архиепископии⁶⁴.

В географической номенклатуре Дуклянина присутствуют названия “Белая” и “Червонная Хорватия”. Летописец разделяет территорию северо-западной части Балкан на две области: “Маритимия” (Maritima), иначе называемая “Приморьем” и “Трансмонтания” (Transmontana) или “Загорье”. При этом первая область, называемая также “Хорватия”, делится в свою очередь на “Хорватию Белую” или “Нижнюю” (Дольную) (Croatia Alba, que et inferior Dalmatia dicitur), в границах от Винодола до Дуваньского Поля (Дувно), а также на “Хорватию Червонную” или “Верхнюю” (Горскую) (Croatia Rubra, que et superior Dalmatia dicitur), от Дуваньского Поля до Драча. Совершение этого деления Дуклянин приписывает королю Будимиру-Святоплуку⁶⁵.

По поводу этого сообщения в литературе высказываются самые противоречивые мнения. Хорватские ученые в основном считают его достоверным. Оно может отражать события конца IX в., когда у хорватов происходил процесс формирования административно-политического устройства в правление Мутимира и Томислава. Белая Хорватия была главным центром формирующегося хорватского государства, и, начиная со времени княжения Борны и Владислава, с ее территории происходила экспансия на земли соседних славянских племен. Картография далматинских древностей IX – X вв. убедительно показывает преобладание Белой Хорватии над другими областями восточного побережья Адриатики с точки зрения культурного развития и населенности территории. В ее пределах находились важнейшие далматинские города, признававшие власть хорватских князей: Нин, Задар, Трогир и Сплит⁶⁶.

Однако большинство европейских историков скептически относятся к сообщению Дуклянской летописи о двух Хорватиях в

⁶⁴ Банашевич Н. *Летопис пона Дукљанина и народна предања*. Београд 1971, с. 263-268; Havlik L. *Dukljanska kronika a Dalmatska legenda*. Praha 1976.

⁶⁵ Шишић Ф. *Летопис пона Дукљанина*. Београд 1928, с. 16-18.

⁶⁶ Klaić V. *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka IX stoljeća*. Zagreb 1899, t. 1, s. 48; Šišić F. *Geschichte der Kroaten*. Zagreb, 1917, t. 1, s. 109-114, 175; Novak Gr. *Prošlost Dalmacije*. Zagreb 1944, s. 95; *Historija Naroda Jugoslavije*. Zagreb 1953, t. 1, s. 241-242, 254.

Далмации и попросту их игнорирует. Дело в том, что если следовать указаниям этого источника, то окажется, что территория Верхней Далмации, где дуклянский пресвитер помещает Червонную Хорватию, совпадает с исторической областью Зета или Дукля (Диоклея), которая собственно хорватам никогда не принадлежала. С VII в. эта область была заселена сербским племенем дуклян, создавшим в IX в. свое княжество Дукля, в конце того же века завоеванное Византией. В конце X – XI вв. дуклянская государственная традиция оказалась самой сильной у сербов, она единственная пережила уничтожение Первого Болгарского царства и установление византийской власти почти над всеми Балканами⁶⁷.

Чтобы как то примирить сведения Дуклянской летописи с данными других источников, некоторые исследователи, опираясь главным образом на данные топонимики, предполагали, что область между Дувном и Баром до периода правления Неманичей (кон. XII в. – 1366) могла носить название Червонной Хорватии и, по крайней мере, до середины X в. образовывала с Белой Хорватией единое государство⁶⁸; или что между сербами-дуклянами было определенное число родов, которые называли себя хорватами⁶⁹; или же, наконец, хорваты в ранний период своей истории были преобладающим племенем в Дукле и даже во времена Константина Багрянородного численно еще превосходили дуклянских сербов, поскольку последний не причислил дуклян к сербским племенам⁷⁰.

Но все это – не более чем догадки, строящиеся на умозрительных предположениях. Можно констатировать, что проблема

⁶⁷ См.: Грачев В. П. *Сербская государственности в X – XIV вв.* Москва 1972; Динић М. *Српске земље у средњем веку: Историјско-географске студије*. Београд 1978; *Историја српског народа*. Београд 1981, т. 1; Наумов Е. П. Становление и развитие сербской раннефеодальной государственности. *Раннефеодальные государства на Балканах VI – XII вв.* Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва 1985; Ракова С., Матанов Х. Процессы государственного развития у хорватов и сербов в IX – XII вв. *Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI – XII вв.* Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва 1991.

⁶⁸ Klaić V. *Povjest Hrvata...*, t. 1, s. 48.

⁶⁹ Šišić F. *Geschichte der Kroaten...*, t. 1, s. 109-114;

⁷⁰ Hauptmann Lj. Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovništva Dubrovačkog zalada. *Rešetarov zbornik*. Dubrovnik, 1931, s. 17-31.

Белой и Червонной Хорватий Дуклянской летописи не находит удовлетворительного решения.

Как известно, Летопись Дуклянина, подобно другим памятникам средневековой славянской историографии, была создана под сильным влиянием византийской политической и литературной традиции. Выказывалось мнение, что ее текст и в дальнейшем подвергался обработке византийских справщиков. На каком-то этапе переработки летописи термин “хорваты” для дуклян был употреблен вместо “сербы” как его своеобразный синоним⁷¹. Если так, то названия “Белая” и “Червонная Хорватия” могли быть связаны не столько со славянской, сколько с византийской номенклатурой. В производстве этих названий свою роль могла сыграть та же традиция, которая нашла отражение и в трактате Константина Багрянородного. Но эта традиция, как мы видели, не имела ничего общего с подлинной славянской этнической терминологией и существовала параллельно с ней как искусственно созданное литературное новообразование.

Такой вывод подтверждается и результатами современных исследований в области типологии цветовой символики географических названий. На основании изучения балто-славянских древностей В.В. Иванов отмечает, что в общей балто-славянской цветовой символике в качестве основных, прежде всего, выступают два цвета – белый и черный, иногда к ним добавляется желтый, но исключается красный. Формирование символической системы из трех цветов с участием красного цвета в балто-славянской среде может восприниматься как косвенное продолжение индоевропейских цветовых триад⁷².

Для нашего исследования сказанное важно в том отношении, что дает основание заключить: в славянской географической и этнополитической номенклатуре наиболее характерными системами цветовых обозначений являются парные противополо-

⁷¹ Радојчић Н. 1) Како су називали Србе и Хрвате византиски историци XI и XII века Јован Скилица, Никифор Вриенџе и Јован Зонара? *Гласник Скопског научног друштва*. Скопље 1927, књ. 2, св. 1.

⁷² Иванов В. В. *Цветовая символика...*, с. 177.

ложности с участием белого и черного цветов. Более сложные трехчленные системы, особенно те, где в качестве третьего компонента выступает красный цвет, могли возникнуть в результате воспроизведения или восприятия иной, более древней и универсальной традиции. Надо думать, что “Червонная Хорватия” Дуклянской летописи должна относиться к фактам такого рода.

6. О достоверности хорватских этнических названий с предикатом *великий*

Итак, сделанные наблюдения ведут нас к общему выводу о том, что достоверными названиями хорватских племен и занимаемой ими страны, возникшими в славянской этноязыковой среде, следует считать названия, образованные с помощью предикатов *великий* и *великая* – “великие хорваты” и “Великая Хорватия”. И хотя в древних славянских источниках подобные формы не зафиксированы, мы располагаем достаточными данными для того, чтобы обосновать возможность их возникновения в славянской культурно-языковой среде и признать подлинными славянскими названиями.

Выше уже приводились некоторые лингвистические параллели, устанавливающие возможность производства греч. βελο от древних слав. форм *velijь*, *velii*, дольше всего сохранявшихся в языках южных славян и закрепившихся в южнославянской топонимике, равно как и наличие семантических корреляций понятий *большой/великий* и *старый/старший*, прослеживающихся во многих индоевропейских языках. Добавим к этому, что производство этнических и географических названий с помощью предикатов *великий* и *великие* – один из наиболее распространенных способов образования названий у славянских и других европейских народов. Укажем только на самые известные примеры: *Великая Моравия*, *Великая Польша (Великопольша)*, *Великая Болгария*, *Великая Русь (Великороссия)*, *Великая Греция*, *Великая Венгрия*.

Основным значением предиката *великий* в подобных названиях является не численность народа или размеры принадлежащей ему территории (эти характеристики в данном случае, по-видимому, вообще не учитываются), а возрастное старшинство,

древность соответствующего этнополитического или географического образования по отношению к его непосредственным преемникам или каким-то иным обособившимся частям, сохраняющим то же название и ту же культурно-историческую традицию в новых, изменившихся условиях.

К этой практике восходит, например, наименование “Великая Польша” (*Polonia Maior*), в данной форме впервые встречающееся под 1257 г. Как показывают специальные исследования, название “Великая Польша” соответствует понятиям *старшая, (наи)важнейшая часть Польши* по отношению к другой исторически сложившейся территориальной общности – “Малой Польше”⁷³.

Составные этнотерриториальные названия с локативом “великий(-ая)” могут обозначать область прародины, уже покинутую народом или его основной частью. Таким названием является хороним “Великая Болгария (Булгария)”, обозначающий страну, где проживали предки дунайских болгар. Это название зафиксировано в византийских исторических сочинениях. Так, в “Хронографии” Феофана Исповедника (нач. IX в.) читаем:

“...от этого озера [Меотиды] до реки, называемой Куфис (Кубань. – А. М.), где ловится болгарская рыба ксисстон, находятся старая Великая Болгария и так называемые котраги (кутригуры. – А. М.), являющиеся также их единоплеменниками”⁷⁴.

Приведенный отрывок хорошо иллюстрирует связь понятий *великий* и *старый* применительно к этнополитической терминологии. “Старая Великая Болгария”, как ее называет византийский источник – это возникшее в 30-х годах VII в. в Северном Приазовье объединение протоболгар, возглавляемое вождем уногундулов Кубратом. Великая Болгария была первым политическим объединением, предшествовавшим образованию Болгарского государства к югу от Дуная. После смерти Кубрата она распалась под ударами хазар и в прежнем виде и на прежней территории больше не возродилась⁷⁵.

⁷³ SSS. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1980, t. 3, s. 440.

⁷⁴ *Свод древнейших письменных известий о славянах* (далее – СДПИС). Т. 2. (VII–IX вв.). Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва 1995, с. 275.

⁷⁵ Литаврин Г. Г. Формирование и развитие Болгарского раннефеодального государства (конец VII – начало XI в.). *Раннефеодальные государства на Балканах VII – XII вв.* Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва 1985, с. 137; Тыпкова-

Аналогичный пример находим в истории еще одного центрально-европейского этноса – венгров. До начала своего переселения на запад, в Паннонию, венгры жили в стране, именуемой позднее (в источниках XIII в.) “Великая Венгрия” (*Magna Hungaria*). В эпоху средневековья среди них бытовало представление, что находящаяся далеко на востоке Великая Венгрия является родиной венгров, и там живет население, говорящее на диалектах, близких к венгерским⁷⁶.

Незадолго до монгольского нашествия на Восточную Европу, в 1235 – 1236 гг., венгерский монах-доминиканец Юлиан предпринял путешествие с целью найти своих соплеменников, оставшихся в Великой Венгрии, и крестить их. Юлиан отыскал таковых близ реки Итиль (Волга), в двух днях пути от какого-то большого болгарского города, и убедился, что они сохранили предание о переселении отсюда основной массы венгров⁷⁷. Совершившие уже после Батыева нашествия путешествие в Восточную Европу папские эмиссары Плато Карпини и Рубрук (соответственно в 1246 и 1253 гг.), отождествляли с Великой Венгрией Башкирию⁷⁸.

Связь понятий *великий* и *старый*, проявившаяся в производстве этнических названий, подтверждается примерами восточнославянской социально-политической традиции и терминологии. По данным В.В. Колесова, подобная связь четко просматривается в древнерусском языке периода Киевской Руси. Издревле величие индивида в смысле его превосходства над другими в общественно-значимых делах определялось возрастом. Об одном и том же человеке могли сказать *великий* и *старейший* (муж)⁷⁹.

Займова В. Южные славяне, протоболгары и Византия. Проблемы государственного и этнического развития Болгарии в 7–9 вв. *Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне 6–12 вв.)*. Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва 1991, с. 44.

⁷⁶ Fodor I. Ou le dominicain Julien de Hongrie trouva les Hongrois de l'Est? *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines a l'Est*. Budapest 1977, p. 9-20.

⁷⁷ Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах в Восточной Европе. *Исторический архив*. Москва; Ленинград 1940, т. 3, с. 81.

⁷⁸ *Путешествие в восточные страны Плато Карпини и Рубрука*. Москва 1957, с. 48, 57, 72.

⁷⁹ См.: Колесов В. В. *Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека*. Санкт-Петербург 2000, с. 188-190.

Эта же связь понятий отражена в титуле “великий князь”, известном также со времен Киевской Руси. Вне зависимости от того, был ли упомянутый титул официальным или выполнял роль своего рода литературного эпитета, передававшего эмоциональное отношение к тому или иному князю и успехам его политики, этот титул выражал идею “старейшинства” в княжеской среде, – не столько главенства и власти, сколько авторитета старшинства по возрасту, связанного с древними традициями почитания старости. Связь понятий *великий* и *старый/старший*, закрепленная в титуле “великий князь”, не страдала и в тех случаях, когда предполагаемое “старейшинство” князя было мнимым, не отражало его реального возрастного и генеалогического старшинства в княжеском роде, а было лишь следствием личного честолюбия и политических амбиций. Такое положение не изменилось и после падения политического значения Киева и киевских князей, претендовавших на роль *старейших = великих*; в этом качестве их заменили *великие князья владимирские*⁸⁰.

Еще более тесная связь понятий *великий* и *старый/старший* закреплена в политической традиции южных славян в древнейший период их истории. Об этом можно судить по своеобразному способу производства собственных имен древних славянских князей путем превращения в антропонимы частей княжеского титула. Такой способ зафиксирован в именах “князя сорбов” Дервана и “князя винидов” Валлука, известных по Хронике Фредегара: “*Dervanus dux gente Surbiorum*”; “*cum Wallucum ducem Winedorum*”⁸¹. По мнению Г. Кунстманна, имя “Дерван” производится от эпитета **dervъль* – ‘старый, старший’, а имя “Валлук” – от эпитета **velъкъ* – ‘великий, старший’; оба они, возможно, входили в состав княжеского титула, один из вариантов которого мог первоначально иметь вид: *Wallucus dux = velъкъ dux*⁸².

⁸⁰ Poppe A. 1) O tytule wielkoksiążęcym na Rusi. *Przegląd historyczny*. Warszawa 1984, t. 75, z. 3; 2) Words that Serve the Authority: On the Title of “Grand Prince” in Kievan Rus’. *Acta Poloniae Historica*. Warszawa 1989, 60.

⁸¹ СДПИС, т. 2, с. 368, 370.

⁸² См.: Kunstmann H. 1) Samo, Dervanus und der Slovenenfürst Wallucus. *Die Welt der Slaven*. München 1980, jg. 25, hft. 1; 2) Über die Herkunft Samos. *Ibid*, jg. 25, hft. 2.

МАТИ КОРОЛЯ ДАНИЛА (ЗАУВАЖЕННЯ НА ПОЛЯХ МОНОГРАФІЇ Д. ДОМБРОВСЬКОГО)

На початок XIII ст. припадає ключовий етап формування Галицько-Волинської держави. Однією з важливих політичних фігур цього часу була мати Данила, майбутнього короля. На жаль, багато моментів, пов’язаних з її життям та діяльністю залишаються загадковими. Особливо це стосується її походження. Дискусія з цього питання ще далеко від завершення, що цілком очевидно після виходу ґрунтовної монографії Даріуша Домбровського, присвяченої генеалогії Романовичів.

Польський дослідник Д. Домбровський чи не єдиний, хто підійшов до проблеми походження матері короля Данила найбільш ґрунтовно, детально розглянувши аргументи сторін, перед тим, як визначитися самому. Він виділяє з цього питання чотири концепції¹. Я би зводив їх до двох концепцій: волинського боярського і візантійського походження, оскільки інші дві концепції з певними застереженнями є різновидами цих двох.

Джерела не дозволяють однозначно встановити походження другої дружини Романа. Тому частина істориків не наважилася висловлювати якісь припущення. До цієї групи Д. Домбровський відніс С. Соловйова, М. Грушевського, С. Томашівського, О. Преснякова, В. Ізенбурга, І. Крип’якевича, Г. Штекля та Н. Пушкарьову². З чим можна погодитися, звернувши, однак, увагу,

¹ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Poznań; Wrocław 2002, s.34-35

² Соловьев С.М. *История России с древнейших времен*. Москва 1988, т.1-2, с.717; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ 1992, т.2, табл.5, с.593; Київ 1993, т.3, с.10, 568-569; Томашівський С. *Українська історія*. Т.1: Старинні і середні віки. Львів 1919, с.90; Пресняков А.Е. *Лекции по русской истории*. Москва 1939, т.2, с.32; Isenburg W. *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*. Marburg 1956, т.2, taf.93; Крип’якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. Львів 1999, с.114; Stöckl G. *Das Fürstentum Galizien-Wolhynien. Handbuch der Geschichte Russlands*. Ed. M.Hellman. Stuttgart 1981, т.1, s.506; Пушкарева Н.Л. *Женщины Древней Руси*. Москва 1989, с.38, 43, 199, 240.

що М. Грушевський, С. Томашівський та І. Крип'якевич підкреслювали, що вдова Романа доводилася “ятрівкою”, тобто братовою угорському королеві Андрію II, крім того, перший називав її ще й “католицькою принцесою”³. До цієї групи польський дослідник відніс також П. Грицака, який писав, що княгиня Романова була споріднена з угорською, польською та візантійською династіями і у жодному випадку не могла походити з волинського боярства⁴. Останню думку підкреслив і Я. Беняк⁵, також віднесений до цієї групи. Крім С. Соловйова, В. Ізенбурга та Г. Штекля, яких ця проблема глибоко не цікавила, інші дослідники просто вагалися, до якої іноземної династії віднести другу дружину Романа.

До другої групи Д. Домбровський включив О. Яблоновського, В. Татищева, І. Шараневича, Л. Дробу, В. Абрагама, Б. Влодарського та Ю. Форсманна⁶, які сходилися на тому, що друга дружина Романа мала бути католичкою, оскільки вона доводилася ятрівкою Андрієві II та Лешкові Білому⁷, Роман Мстиславич і Лешко Білий, як прямі внуки Болеслава Кривоустого, були двоюрідними братами, спілкувалися разом і довший час були союзниками. Дружина Романа доводилася краківському князеві братовою, і при краківському дворі це пам'ятали. Родинні відносини з угорським королем були віддаленіші. Роман та Андрій II, хоч правнуки Мстислава Володимировича, не контактували, а, навпаки, були противниками. Таких далеких родинних зв'язків було явно замало,

³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ 1993, т.3, с.72.

⁴ Грицак П. *Галицько-Волинська держава*. Нью-Йорк 1958, с.55.

⁵ Bieniak J. *Roman. Słownik starożytności słowiańskich*. 1970, т.4, с.534-536.

⁶ *Tabulae Jablonovianae ex Arboribus Genealogicis Familiarum Slavicarum Regni Poloniae nec non extraneorum ab iis prognatorum tum cum iis cognatorum collectae*. Norimbergae 1748, tab.14; Татищев И.Н. *История российская*. Москва; Ленинград 1964, т.4, с.332; Szaraniewicz I. *Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichische Geschichte*. Lemberg 1872, s.42; Droba L. *Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. 1881, т.13, с.377; Abraham W. *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*. Lwów 1904, т.1, с.98; Włodarski B. *Polska i Ruś 1194-1340*. Warszawa 1996, с.24-25; Forsmann J. *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter*. Bern 1970, с.139.

⁷ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów...*, с.35-36.

щоби угорський король прийняв Романову вдову і її сина Данила “яко милого сина свого”. Угорські королі на той час самі претендували на Галицьке князівство (титул короля Галицької землі “rex Galicie”, судячи з грамоти від 2.05.1189 р., був визнаний папою за королем Белою III⁸, далі Арпади при кожній нагоді намагалася об'єднати Галицьку землю з Угорщиною на підставі особистої унії, визнаної галицьким боярством, як це їм вдалося з Хорватією⁹, королем Галіції титулувався і Андрій II у 1205 р. з моменту вступу на престол), а права на це князівство Романа Мстиславича були менш вагомими, ніж права угорських королів: Ярослав Осмомисл був внуком короля Калмана, а його син Володимир – правнуком. Двоє синів останнього (бастардів, визнаних батьком) Василько і Володимир-Іван утримувалися угорською стороною як можливі претенденти ще у 1218 р.¹⁰ За умов вигаснення першої галицької династії Арпадовичі потрапляли в число легітимних спадкоємців. Тому в 1189 р. був отруєний Ростислав Іванович, син нещасного Івана Берладника, чий права на галицьку спадщину були найбільшими¹¹. Тому вдова Романа могла розраховувати на допомогу та співчуття Андрія II тільки, коли б він доводився їй близькою родиною і не зі сторони мужа. Та й з Лешком не все було однозначно – він був винен у загибелі Романа, який весь час його підтримував. Але аргументацію щодо можливого прямого польського чи угорського походження дружини Романа досить переконливо відкинув М. Котляр¹². Однак дружина Романа могла бути родичкою угорського короля не по прямій лінії і не по чоловіку, а по лінії родичів Андрія II з інших династій. В такому випадку, зрозуміло, вона аж ніяк не могла бути дочкою волинського боярина.

У третю групу, за класифікацією Д. Домбровського, входять прихильники руського походження другої дружини Романа

⁸ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. G.Fejer. Buda 1829, T.2, т.2, р.247.

⁹ Шушарин В.П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.). *История Венгрии*. Москва 1971, т.1, с.143.

¹⁰ Baumgarten N. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII – e siècle. Orientalia Christiana*. Roma 1927, N 35, p.17.

¹¹ Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль*. Львів 2000, с.153.

¹² Котляр М.Ф. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*. Київ 2002, с.79-80; Його ж. *Дипломатія Южної Русі*. Санкт-Петербург 2003, с.99-100.

Мстиславича. З їх числа відрізняється версія М. Чубатого, який вважав її дочкою чи внучкою Святослава або Інгуара Мстиславичів¹³. Але обидва були рідними братами Романа Мстиславича, а для такого порушення церковних канонів необхідні були надзвичайно серйозні політичні підстави. Святослав помер до початку цих подій у 1172–1183 рр. не залишивши нащадків “по мечу”, Берестейське князівство і так було прилучене до володінь Романа¹⁴, а луцький князь Інгуар Ярославич залишався старшим із волинських князів, тому союз з ним не треба було закріплювати ніякими угодами, тим більше розриваючи союз з київським князем Рюриком Ростиславичем. Такий шлюб взагалі був би позбавлений сенсу.

В.Пашуто¹⁵ та Н.Полонська-Василенко¹⁶ висунули версію про походження другої дружини Романа Мстиславича з волинських бояр. Вони виходили з того, що вдова Романа та її сини отримали повну підтримку у середовищі волинського боярства. Як і ряд інших дослідників, ці автори погоджувалися, що княгиня називалася Анною. У 1289 р. на її могилі у Володимирі внук Мстислав Данилович спорудив каплицю, освятивши її іменами Іоакима та Анни, що є підставою для висновку, що його бабусю звали Анною. Найпоследовніше версію боярського походження Анни підтримує М. Котляр¹⁷. Позаяк ця версія позбавлена прямих джерельних

¹³ Чубатий М. *Історія християнства на Русі-Україні*. Т.1. До р.1353. Рим-Нью-Йорк 1965, с.567.

¹⁴ Войтович Л. *Князівські династії...*, с.224; Його ж. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства. *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Історичні та культурологічні студії*. Вип.3. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001, с.14-15.

¹⁵ Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва 1950, с.194.

¹⁶ Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Ганна. *Визвольний шлях*, 1954, кн.3, с.57-64; Її ж. *Ukraine-Rus and Western Europe in 10th – 13th centuries*. London 1954, s.40; Її ж. *Історія України*. Т.1. Київ 1992, с.195.

¹⁷ Котляр М.Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького. *Археологія*. 1991, № 2, с.48-58; Його ж. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII-XIII веках (связи реальные и вымышленные). *Южная Русь и Византия*. Киев 1991, с.95-97; Його ж. *Галицько-Волинська Русь*. Київ 1998, с.161-162; Його ж. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*. Київ 2002, с.77-88; Його ж. *Дипломатія Южної Русі*. Санкт-Петербург 2003, с.97-102.

вказівок, історик збудував її оборону на критиці прихильників візантійського походження княгині Анни, полемізуючи головним чином з Г. Гралею, на чому ми зупинимося трохи далі. Крім обережних аргументів своїх попередників, він висунув ще три: на Русі в кінці XII ст. не було жодної гілки Рюриковичів, союз з якою скріплений шлюбним зв'язком, міг би бути вигідний Романові (з певними застереженнями з цим можна було б погодитися); шлюб з представницею волинського боярства можна трактувати як забезпечення його підтримки напередодні боротьби за галицький престол, що забезпечувало йому зміцнення власних позицій в опанованому Галичі (з цією тезою можна сперечатися: на відміну від галицького, волинське боярство цілком залежало від свого князя, зобов'язане йому своїми бенефіціями, воно не мало глибоких коренів на Волині, мандруючи до Києва і назад слідом за дідом та батьком Романа. У володіння Романа входили Берестейське та Дорогичинське князівства, які перед тим мали інших володарів, отож між групами боярства, напевно, не було єдності, за таких умов перевага однієї групи не веде до консолідації, а, навпаки, посилює протистояння, як це демонструють новгородські приклади; крім того, на Волині ще були князівства, які належали іншим гілкам, і союз з однією групою володимирських бояр взагалі не мав ніякого сенсу, особливо на тлі розлучення з дочкою київського князя; такий союз міг тільки підірвати позиції князя у Галичі, але аж ніяк не зміцнити їх. Адже галицькі бояри, тримаючи дідівські феоди, слідом за угорськими баронами і так вважали князя просто першим серед рівних, його дітей від простої боярині, яка вийшла за князя після сумнівного розлучення, і при не менш сумнівних правах на престол їх батька, вони б взагалі не брали до уваги – досить згадати як трактували кияни Володимира Мстиславича та його матір, дочку новгородського боярина, – а галицькі бояри були потужнішими за київських, і Мстислав Володимирович був сильнішим князем за Романа і одружився він після смерті першої дружини. Про походження княгині нібито свідчить вперте мовчання галицького літописця (чи був хоч один з авторів галичанином, всі інформатори, названі поіменно – волинського походження, автори просто не сприймали менталітету галичан, виставляючи їх зрадниками, – все волинське вони підносили і навпаки, і чи багато княгинь удостоїлися

навіть стількох згадок у літописах). М. Котляр також висунув версію, що пестун Романовичів боярин Мирослав міг бути близьким родичем чи навіть братом Анни. Як слушно, на мій погляд, з цього приводу зауважив Д. Домбровський, цій версії суперечить повна мовчанка літописців, яку важко пояснити¹⁸. Ще раніше Г. Граля звернув увагу на те, що боярське походження дружини Романа пошкодило б її контактам із сусідніми володарями, до яких у першу чергу звернулася княгиня. Польський дослідник звернув також увагу на нечасті шлюби Рюриковичів з представниками боярства¹⁹. Для підтвердження цієї тези можна додати, що з 250 відомих шлюбів Рюриковичів, укладених протягом IX–XIII ст., тільки 7 припадають на боярських дочок, за винятком зв'язку Святослава Ігоревича з Малушею та шлюби Мстислава Володимировича з дочкою новгородського боярина Дмитра Завидича, які могли дозволити собі все, що завгодно, всі інші випадки – це шлюби новгородських князів, молодших в роді, які мали слабкі надії на уділ у володіннях династії і тому йшли на союз з лідерами боярсько-бюргерської олігархії, щоб мати можливість утриматися на новгородському престолі²⁰.

Версія про походження княгині Анни з волинських бояр без додаткової аргументації прийнята також О. Головком²¹ та іншими дослідниками.

Першим версію візантійського походження княгині висунув Й. Майлат²², але розгорнув та обґрунтував її М. Баумгартен²³. Він вважав, що вона була родичкою василевсів Ісаака II та Олексія III Ангелів, найпевніше дочкою Ісаака II від першого шлюбу, яку його друга дружина Маргарита-Марія, дочка угорського короля Бели III, разом з Олексієм III Ангелом, що узурпував трон, видала за галицько-волинського князя. Маргарита-Марія була сестрою короля Андрія II і він розглядав її пасербицю як свою племінницю. За таких

умов виглядає логічним звернення Анни в першу чергу до Андрія II і прийом королем Данила Романовича, “яко милого сина свого”. Версію М. Баумгартена прийняли В. Двожачек²⁴, Д. Швенніке²⁵, Л. Махновець (який висунув здогадки, що Анна могла бути дочкою Ісаака II від його другого шлюбу з Маргаритою-Марією²⁶, у такому разі Олексій III мав ще більше підстав видавати її за Романа, а Андрій II та Лешко Білий поважно трактувати княгиню і признаватися до родинних зв'язків з нею; Марія-Маргарита була видана за Ісаака II восени 1185 р., Анна могла народитися вже у 1187 р., у 2000 р. бути виданою за Романа, а у 1201 р. народити сина Данила), А. Свежавський²⁷, Л. Войтович²⁸ (на мій погляд версія М. Баумгартена з поправкою Л. Махновця дозволяє пояснити практично всі загадкові моменти пізніших подій: стає яснішою причина загибелі Романа – похід на допомогу німецькому королеві Філіпові IV Гогенштауфену, який був одружений з Іриною, старшою дочкою Ісаака II Ангела, тобто сестрою Анни; з цим узгоджуються повідомлення цистеріанського абата Альберіка, а також гіпотези С. Томашівського, М. Кордуби, В. Пашута, Л. Махновця та ін.; можливо, вони навіть зустрічалися особисто: князь Роман Мстиславич пожертвував на честь св. Петра монастирю бенедиктинців у Ерфурті 20 гривень срібла, за що був зарахований до фундаторів цього монастиря²⁹; від Гогенштауфенів могли бути

²⁴ Dworzaczek W. *Genealogia. Tablice*. Warszawa 1959, tabl.27.

²⁵ Schwennicke D. *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte europäischer Staaten. Neue Folge*. Marburg 1984, t.2, tabl.136.

²⁶ *Літопис Руський*. Переклад і коментар Л. Махновця. Київ 1989, с.369.

²⁷ Świeżawski A. *Ziemia belska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*. Częstochowa 1990, s.31.

²⁸ Войтович Л. *Генеалогія династії Рюриковичів*. Київ 1990, с.114; Його ж. Зоря князя Романа. *Літопис Червоної Калини*. Львів 1991, № 2, с.32-35; Його ж. *Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів*. Київ 1992, с.86; Його ж. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* Львів 1996, с.37; Його ж. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Таблиці*. Львів 1996, табл.17; Його ж. *Князівські династії...*, с.67, 71-72, 224, 376, 380-381, 402; Його ж. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства, с.22-23; Його ж. Друга галицька династія. Загадки та проблеми досліджень. *Пам'ять століть*. Київ 2002, № 5, с.37-38; Його ж. Король Данило Романович. Загадки і проблеми. *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів 2003, с.24-25.

²⁹ Шацька Г. Галицько-Волинська держава і німці. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези міжнародної наукової конференції в Галичі 19-21.08.1993 р.*, Львів 1993, с.116.

¹⁸ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów...*, s.37.

¹⁹ Grala H. *Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza. Slavia Orientalis*, 1982, s.117.

²⁰ Войтович Л. *Князівські династії...*, с.378-379.

²¹ Головко О.Б. *Князь Роман Мстиславич та його доба*. Київ 2001, с.141-142.

²² Mailath J. *Geschichte der Magyaren*. Wien 1828, t.1, s.178.

²³ Баумгартен Н. Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича. *Летопись Историко-Родословного об-ва в Москве*. Москва 1909, вып.1(17), с.3-45; Baumgarten N. *Op.cit.*, p.23, 26, 47.

запозичені ідеї “доброго порядку” – пропонувані Романом зміни системи успадкування князівських престолів, незважаючи на сумніви щодо вірогідності цього повідомлення В. Татищева, висловлені свого часу ще М. Грушевським³⁰ та недавно підтримані новою аргументацією О. Толочка³¹, і цю проблему не можна вважати вирішеною, аргументи прихильників вірогідності проекту Романа, Б. Рибаківа³², М. Котляра³³, П. Толочка³⁴, Л. Войтовича³⁵, О. Головка³⁶ та інших також досить вагомими; визнання княгині Анни військом, боярством, угорським королем Андрієм II та краківським князем Лешком Білим, її, незвична як для жінки, висока роль, яку можна порівняти хіба зі св. Ольгою, легко пояснити імператорським походженням; це могло бути і причиною спроб княгині правити самій, що, зрештою, і привело до її усунення на вимогу галицького боярства у 1211 р. і, напевно, схилило до чернецтва у 1219 р.), Е. Горанін³⁷ та М. Фонт³⁸. Не заперечував проти нього і О. Каждан, зауваживши тільки, що версія М. Баумгартена залишається гіпотезою³⁹, правда, як слушно зауважив

³⁰ Грушевський М.С. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. Киев 1891, с.267.

³¹ Толочко О.П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження. *Український історичний журнал*. Київ 1995, № 6, с.22-36.

³² Рыбаков Б.А. *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи*. Москва 1963, с.163.

³³ Котляр М.Ф. *Данило Галицкий*. Київ 1979, с.21-22; Його ж. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII веков*. Киев 1985, с.120-121.

³⁴ Толочко П.П. *Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII-XIII веков*. Киев 1980, с.182-183.

³⁵ Войтович Л.В. *Генеалогія династії Рюриковичів...*, с.114; Його ж. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів*, с.30, 51, 56; Його ж. *Князівські династії...*, с.377-378.

³⁶ Головка О.Б. *Князь Роман Мстиславич...*, с.167-168.

³⁷ *Latopis kijowski 1159-1198*. Przeł. i opr. E.Goranin. Wrocław 1988, tabl.8.

³⁸ Font M. *Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezelek a keleti szlávok korai történetéből*. Pécs 1995, 73 old.

³⁹ Каждан А. Rus'- Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries. *Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine*. Red. O.Pritsak, I.Ševčenko. *Harvard Ukrainian Studies*. 1988-1989, t.12-13, p.424.

Д. Домбровський, російський візантиніст не був знайомий з аргументацією Г. Грالی⁴⁰.

Г. Гралья, підкріпивши новими аргументами версію прихильників візантійського походження дружини Романа, вважав, що другою дружиною Романа була Марія із знатного візантійського роду Каматерос (Єфросинія Каматерос була дружиною імператора Олексія III Ангела)⁴¹. Є сенс ще раз розглянути його аргументацію, як це зробив Д. Домбровський⁴², в контексті заперечень М. Котляра, опублікованих в його новіших працях:

1. Візантійській владі залежало на союзі з Романом Мстиславичем через загрозу половецько-болгарської коаліції. У похвалі князеві Романові, якою розпочинається Галицько-Волинський літопис, останній прославляється за свої подвиги у боротьбі з половцями, його заслуги ставляться на один щабель із заслугами Володимира Мономаха. Олексій III Ангел, який вів війну з іонійським султаном, котрому погрожували імператор Генріх VI, вимагаючи передачу земель від Діррахія до Фессалонік, венеціанський дож і папа Інокентій III, болгар та їхні союзники половці, просто не мав більше до кого звернутися, окрім Романа, оскільки, скинувши брата Ісаака II, він розірвав союз з Угорщиною. Шлюб Романа з дочкою Ісаака II не тільки давав Візантії надійного союзника проти половців, але й нормалізував її стосунки з Угорщиною. Цей шлюб міг бути наслідком угоди, укладеної посольством у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара, яке у середині 1200 р. бачив у Константинополі Добриня Ядрійкович, пізніший перемишльський єпископ⁴³. Сам факт цієї угоди Візантії з Романом сумнівів не викликає. Не заперечує її і М. Котляр, вважаючи, що така угода могла бути укладена навіть у 1197 чи 1198 рр.⁴⁴, що не можна виключати з огляду на намагання

⁴⁰ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów...*, s.38.

⁴¹ Grala H. *Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza. Slavia Orientalis*, 1982, s.116-123.

⁴² Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów...*, s.38-39.

⁴³ Vernadsky G. *Relations byzantino-russes au XIII-e siècle. Bizantion*, 1927-1928, 4, p.269-279; Dąbrowska I. *Królów polskich relikwarz koronacyjny krzyża świętego. Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Warszawa 1991, s.85; *Лімоніус Руський...*, с.369.

⁴⁴ Котляр М.Ф. *Історія дипломатії...*, с.82.

Романа оволодіти Галицьким князівством. Після успіхів Романа у боротьбі з половцями та здобуття Галича, наступна угода 1200 р. вже була скріплена шлюбом.

2. Після здобуття Галича, на який претендували угорці, Роман мусив і сам шукати тісних контактів з Візантією. Шлюб з дочкою Ісаака II та Маргарити-Марії Белівни найкраще вирішував цю проблему.

3. У 1198-1206 рр. константинопольським патріархом був Іоанн X Каматерос, сам Олексій III Ангел був одружений з Єфросинією Каматерос, родинні стосунки галицько-волинського князя з патріархом мали би вплинути на позицію київського митрополита, враховуючи, що київський князь Рюрик Ростиславич був одружений з половчанкою і спирався на союз з половцями. Цей основний аргумент Г. Граля досить непевний. Справді, розлучення Романа з Предславою Рюриківною було досить сумнівним з точки зору канонічних правил. Але патріарх Іоанн X як родич василевса Олексія III, виходячи з інтересів імперії, і так би надав князеві дозвіл на таке розлучення і вплинув би на позицію київського митрополита. Крім того, польський дослідник вважав, що княгиню звали Марією, а Анна – її чернече ім'я. Але дослідження пом'яників, зокрема Супральського, дозволяє припускати, що чернечим іменем княгині було ім'я Олена⁴⁵. І Мстислав Данилович скоріше мав на увазі хресне світське ім'я своєї бабусі⁴⁶.

4. Ще одним аргументом на користь Марії Каматерос Г. Граля вважав підтримку матері у справі коронації Данила Романовича з рук папи, бо серед прихильників візантійсько-римської унії були логофет Василь та друнгарій вігли Андронік Каматероси. Коронація Данила як короля Русі з рук папи була актом перш за все політичним: після невдачі спроби відродити Київську Русь як васала Золотої Орди, Данило Романович звернувся до Заходу, за допомогою якого сподівався звільнити державу від монгольської залежності. В такій ситуації, будучи непересічним політиком, Анна не могла не підтримати сина, незалежно від позиції своєї родини.

⁴⁵ Войтович Л. *Князівські династії...*, с. 69, 71-72; Його ж. Друга галицька династія. Загадки та проблеми досліджень. *Пам'ять століть*. Київ 2002, № 5, с. 37-38.

⁴⁶ Котляр М.Ф. *Історія дипломатії...*, с. 83.

5. Візантійський письменник Никита Хоніат, який не дуже цікавився руськими справами, ймовірно, черпав свої відомості про події на Русі від логофета Василя Каматероса. Так могло бути, але це нічого не доводить на користь Марії Каматерос. Микита Хоніат просто не міг не звернути увагу на князя, чия "богом призвана фаланга" врятувала столицю імперії⁴⁷.

6. Микита Хоніат титулує Романа Мстиславича титулом "igemon", тоді як київського князя Рюрика Ростиславича тільки "diepon". Але це тільки аргумент на користь версії шлюбу Романа з візантійською принцесою. В. Пашуто на підставі цього фрагменту вважав, що у Візантії визнали Романа Мстиславича великим князем⁴⁸, як визнали його великим князем у Новгороді⁴⁹.

7. На нехарактерні для Рюриковичів грецькі імена у дітей і внуків Романа (Данило, Саломея, Іраклій, Лев), першим звернув увагу М. Баумгартен. Г. Граля, слідом за ним підкреслив, що в родині Каматеросів були імена Василь, Роман, Лев, Іван, Михайло і Федір (ці імена зустрічаються у наступних поколіннях династії Романовичів). Це сильний аргумент, перш за все, на користь візантійського походження Анни, позаяк інакше не можливо пояснити, звідки раптом з'явилися серед Рюриковичів типово грецькі імена Данило, Саломея, Іраклій та Лев (появу інших імен ще можна аргументувати). Це визнав і М. Котляр⁵⁰.

8. Мовчання літописів можна пояснити тим, що Галицько-Волинський літопис, за 1199-1200 рр. не зберігся, а візантійські хроністи не виділяли шлюбів осіб, які не входили безпосередньо до складу династій василевсів (у даному випадку Марії Каматерос). Стосовно мовчання наших літописів, Г. Граля частково має рацію: київське літописання цього періоду, яке перебувало під патронатом Рюрика Ростиславича, звісток про Романа не подавало. Якщо у Романа був власний літописець, то він втрачений і від нього вціліла тільки похвала цьому князеві у складі Галицько-Волинського літопису. Вона не містить навіть побіжно подробиць діяльності князя, бо редактори цього не потребували. Попередній текст,

⁴⁷ *Nicetae Choniatae historia*. Ed. I. Bekker. Bonnæ 1835, s. 691-692.

⁴⁸ Пашуто В.Т. *Очерки...*, с. 193.

⁴⁹ Сказание архиепископа новгородського Антонія (1200). *Палестинский сборник*. Санкт-Петербург 1899, т. 51, с. 15.

⁵⁰ Котляр М.Ф. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі...*, с. 83.

звідкіля, напевно, В.Татищев взяв інформацію про зовнішність та манери Романа та програму “доброго порядку”, а польські хроністи – відомості про репресії щодо галицьких бояр, містив інформацію про походи на Київ, ятвягів і половців, про переговори з Візантією і римським папою, передував цій похвалі. З різних причин цей текст не потрапив до Іпатіївського зведення⁵¹. Бурхлива епоха Ангелів, які привели Візантію до латинського завоювання, також дуже бідна на писемні пам’ятки.

Польська дослідниця Е.Домбровська, яка погоджується з версією Г. Грالی, серед польських коронаційних регалій знайшла речі візантійського походження, які могли туди потрапити після пограбування Казимиром III королівської скарбниці у Львові в 1340 р. У свою чергу, ці речі могли прибути у Галицько-Волинську державу з Візантії разом з дружиною Романа. Це також аргумент, тільки на користь візантійського походження дружини Романа.

Отже, можна констатувати, що Г.Гралья тільки підсилив версію візантійського походження другої дружини Романа, а його здогади стосовно Марії Каматерос не виглядають переконливими. Так завершує свій огляд Д. Домбровський⁵². І тут я повністю з ним погоджуюся. На підставі огляду стану дискусії важко прийняти, що “гіпотеза про візантійське походження матері Данила Галицького не витримує наукової критики”⁵³.

Дискусія триває, але поки не буде знайдено пояснення, звідкіля взялася ціла група грецьких імен у нащадків Романа, звідки ще могли потрапити до коронаційних регалій візантійські речі, а також цілий ряд інших співпадінь, випадковий характер яких малоймовірний, найбільш вірогідним виглядає візантійське походження Анни. Найпевніше, вона була дочкою василевса Ісаака II Ангела та його другої дружини Маргарити-Марії, дочки угорського короля Бели III.

Маргарита-Марія народилася у 1175 р., восени 1185 р. вона була видана за василевса Ісаака II Ангела⁵⁴. Це була гарна і активна жінка, яка після осліплення та ув’язнення мужа у 1195 р.

⁵¹ Войтович Л. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства..., с.13.

⁵² Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów...*, s.40.

⁵³ Котляр М.Ф. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі...*, с.88.

⁵⁴ Успенский Ф.И. *История Византийской империи*. Москва 2002, т.4, с.389-390; Дашков С.Б. *Императоры Византии*. Москва 1997, с.263.

не зійшла з політичної арени, і Олексій III Ангел, який скинув брата, мусив з нею рахуватися. Ісаак II помер наприкінці січня 1204 р., повернувшись на трон у 1203 р. 2.06.1204 р. Маргарита-Марія вийшла заміж вдруге за одного з вождів хрестоносців Боніфація, маркграфа Монферрату, який при поділі Візантії отримав Фессалоніки, але прагнув здобути імператорську корону, однак загинув на війні з болгарським королем Калояном у 1207 р. Анна (якщо вона не була дочкою Ісаака II від першого шлюбу) могла народитися вже у 1187 р., але сумнівно, що це трапилося пізніше 1189 р. Г. Гралья датував її шлюб з Романом 1199 р., навряд чи цей шлюб відбувся пізніше 1200 р. За Галицько-Волинським літописом, після загибелі батька Данилові було чотири роки, тобто він народився у 1201 р. Проте немає впевненості, що цей запис не відноситься до 1206 р., коли почався похід на Галич Рюрика Ростиславича. Крім того, у волинській військовій “Повісті про битву на Калці”, яка включена до цього літопису, сказано, що Данилові було 18 років на час битви, тобто він народився не раніше 1204 р. Судячи з подробиць про хід битви, автором “Повісті” був її учасник, або особа, яка безпосередньо черпала інформацію від її учасника чи учасників. Отже, народження Данила Романовича в кінці 1201 р. або на початку 1202 р. (на свято Івана Хрестителя) не є таким вже певним. Данило Романович міг народитися на початку 1204 р., а Василько – у 1205 р. Точної дати ми так і не знаємо – це питання все ще залишається дискусійним.

Анна, як і її мати, була жінкою діяльною. Навіть у монастирі, куди вона пішла у 1219 р., можливо, під тиском бояр, княгиня не переставала брати участь у політичному житті. Монастир, у якому оселилася вдова Романа, очевидно, був у тодішній столиці її сина – Володимирі. У кінці 1253 р., коли коронувався її син, княгиня ще була живою і підтримувала свого сина у цій справі. Княгиня Олена, черниця, яка була на похороні Володимира Васильовича у 1288 р. і яку Л.Махновець вважав вдовою Романа Даниловича⁵⁵, напевно, була Анною-Оленою. Виходячи з цього, можна датувати її смерть 1289 р., коли внук Мстислав і поставив на її могилі каплицю Іоакима

⁵⁵ *Літопис Руський*. Переклад і коментар Л.Махновця. Київ 1989, с.444.

та Анни⁵⁶. Тоді матері короля Данила було б 100-102 роки. З огляду на те, що її сини та онуки прожили багато років, у цьому немає нічого неможливого. Д. Домбровський, виходячи з останньої згадки про дружину Романа, датує її смерть часом після 1253 р.⁵⁷, і це цілком слушно. В нашій історії ця жінка, безперечно, відіграла видатну роль.

⁵⁶ Войтович Л. *Князівські династії..*, с.224; Його ж. *Друга галицька династія. Загадки та проблеми досліджень..*, с.37-38.

⁵⁷ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów..*, s.43-44.

ПАРАДИГМА РОМАНА В ІДЕОЛОГІЧНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНИ ТА ГАЛИЧИНИ XIII ст.

19 червня 1205 р. біля польського міста Завихоста загинув володар могутньої Галицько-Волинської держави князь Роман Мстиславич¹. З життя пішла яскрава політична постать, діяльність якої протягом багатьох років впливала не тільки на розвиток давньоруських земель, але й багатьох інших країн і народів Східної та Центральної Європи. Відбиттям цього у певній мірі є велика увага до діяльності цього володаря не тільки з боку давньоруських, але і західноєвропейських та візантійських авторів.

Ясна річ, що загибель володаря неоднаково сприймалася в різних країнах. Для півдня Русі вона стала справжньою катастрофою, початком нового витка удільної роздробленості, причому, що найбільш драматично, напередодні події загальносвітового значення – вторгнення полчищ монгольських ханів у Східну та Центральну Європу.

Останній похід галицько-волинського князя викликав справжній шок у польському суспільстві. Тут раптова кончина Романа сприймалася як справжнє чудо для поляків. Тому не випадково саме в Польщі ці події стали досить часто обростати різного роду епічними розповідями. Під впливом фольклорних пам'яток з легендарними описами Романа в епічних творах середньовічних хроністів з'являлося все більше і більше деталей про "славну битву" під Завихостом². Ян Длугош згадував після докладного опису "битви" ще тричі про смерть Романа³, а Мацей

¹ Про обставини загибелі Романа див.: Головка О.Б. Про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ 1991, вип.1, с.5-8; Пшик В. Трагедія під Завихостом 1205 року. *Республіканець*, 1993, №3, с.22-27.

² "Великая хроника" о Польше, Руси и ее соседях XI – XIII вв. Москва 1987, с.145 (підготувала Н.І.Щавелева).

³ Długosz J. *Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego*. Warszawa 1973, т.5-6, s. 162-164.

Стрийковський присвятив цілу оду “перемозі” поляків⁴. М. Грушевський з цього приводу відзначав: “Роман вибрався був на Польщу з дуже серйозними замірами, і його несподівана смерть увільнила Польщу від великого страху, відти таке сильне вражіння від смерті сього руського в Польщі”⁵.

Неабиякий вплив діяльність цього князя справила на фольклор половецького та литовського суспільства, про що ми дізнаємося з епічних пам’яток їх сусідів. У Галицько-Волинському літопису під 6759 р., де розповідається про одну з перемог синів Романа Данила та Василька, сказано, що Романовичі “придоста со славою на землю свою, наслідивши путь отча своего великого Романа, иже бе изострился на поганья, яко лев, имже половци дети страшаху”⁶. Польський історик Мацей Стрийковський переказує легенду, згідно з якою Роман (в одному місці цей хроніст помилково його називає Ростиславичем, хоча мова, безумовно, йде про Мстиславича⁷) багато ятвгів та литовців після походу до Прибалтики вивів до Києва та інших руських “замків”, де наказав впрягати полонених до плугів. З цього приводу один з литовців-невільників начебто сказав князеві: “Романе, Романе! Поганим живеш, бо Литвою ореш”⁸.

Широко представлено образ князя Романа в українському та російському фольклорі. “Це була одна з найобдарованіших особистостей, образ яких міцно вкарбовується до пам’яті народу і дає імпульс його поетичній творчості”, – писала про Романа відома українська дослідниця О.Єфіменко⁹. Відомий російський історик Б.О.Рыбаков з цього приводу пише: “Роман – останній з руських князів, якого оспівували биліни: книжна та народні оцінки співпали, що траплялося рідко. Народ дуже обачливо вибирав героїв для свого билінного фонду”¹⁰. Розглядаючи фольклор як вияв історичного світогляду народних мас, вчені спеціально звертають увагу на те,

⁴ Strykowski M. *Kronika polska, litewska, z mudzka i wszyskiej Rusi*. Warszawa 1846, t.1, s.214.

⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів 1905, т.3, с.14.

⁶ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). Москва 1908, т.2, стб.813.

⁷ Там же, с.216.

⁸ Strykowski M. *Kronika..*, t.1, s.216.

⁹ Єфіменко А.Я. *Історія українського народу*. Київ 1990, с.76.

¹⁰ Рыбаков Б.А. *Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв.* Москва 1980, с. 496.

що поява окремих політичних діячів в епосі була не випадковим явищем, а проявом найвищого визнання народом значення оспіваної ним особи¹¹. Саме галицько-волинський князь Роман Мстиславич був останнім з нечисленних давньоруських володарів, яких прославляв народ¹². У пізнього польського хроніста Мартина Бельського зафіксовано переказ про те, що Романа Мстиславича поховали у Києві поряд із легендарними богатирями¹³.

У давньоруській політичній думці XIII ст. склалася чергова, після двох Володимирів – Володимира Святославича та Володимира Всеволодовича Мономаха¹⁴, парадигма ідеального державного володаря – Романа Мстиславича. Яскравим проявом виникнення та існування такої парадигми вважаємо преамбулу до Галицько-Волинського літопису, яку є всі підстави розглядати як окрему літературну пам’ятку. В ній прославляється державна діяльність Романа, який порівнюється, особливо за вдалу боротьбу з половцями, з Володимиром Мономахом: “Одолаша всим поганьським язиком ума мудростью, ходяша по заповедемъ божим: устремил бо ся на поганья яко лев; сердит же бысть, яко и рысь, и губяша и коркодил; и прехожаху землю их, яко и орел, храбор бо бе, яко и тур. Ревноваше бо деду своему Мономаху, погубившему поганья измаильяны, рекомья половци...”¹⁵. Як відомо, Володимир Мономах разом із Святополком Ізяславичем відіграли важливу роль у подоланні половецької небезпеки на початку XII ст.¹⁶.

¹¹ Рыбаков Б.А. *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи*. Москва 1963, с.152-153; Його ж. “Слово о полку Игореве” и его современники. Москва 1971, с.95; Котляр М.Ф. *Данило Галицкий*. Київ 1979, с.26-27.

¹² Жданов И. *Русский былевой эпос*, Санкт-Петербург 1895, с.453; Гуржій І. Об’єднувач галицько-волинських земель. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Київ 2002, вип. 2, с.392-416; Котляр М.Ф. Роман і Романовичі в історії та поезії. *Український історичний журнал*, 2001, № 4, с.57-67 та ін.

¹³ Див.: Грушевський М.С. *Історія України-Руси*, т.3, с.506.

¹⁴ Головки А.Б. “Ромейская империя” в представлениях древнерусских мыслителей. *Славяне и их соседи. Этнопсихологические стереотипы в средние века*. Москва 1990, с.82-94.

¹⁵ ПСРЛ, т.2, стб.715-716.

¹⁶ Головки О. Давня Русь і хрестові походи. *Східний світ*. 2000 р. Київ 2001, вип.2, с.20-27.

Створення парадигми нового ідеального володаря є свідченням розвитку в нових умовах державної еволюції Русі ідейно-політичної думки східних слов'ян. Важливо нагадати, що князь Роман Мстиславич – політичний діяч і полководець – в ті ж самі часи яскраво постає і на сторінках “Слова о полку Ігоревім”, де також відзначається його успішна боротьба проти сусідів – литовців, ятвягів та половців¹⁷.

Складанню преамбули до Галицько-Волинського літопису сприяли важливі події в історії Південно-Західної Русі XIII ст., а саме тривала, широкомасштабна діяльність князів Данила та Василька по поверненню батьківської спадщини, відновленню держави Романа Мстиславича. В таких умовах, безумовно, треба було ідеологічно і політико-юридично довести історичну обґрунтованість претензій Романовичів на роль політичних лідерів у Південній Русі, легітимність їх прав на відміну від інших претендентів на “Галицьку спадщину”. Тому у Галицько-Волинському літопису, який створювався з метою прославлення Данила, Василька та їх родини, постійно приділяється увага образу батька Данила та Василька – Романа Мстиславича.

Так, вже в статті під 6710 р.¹⁸ підкреслюється, що Роман – “великий князь”¹⁹. Нижче відзначається велика любов волинян до нього, його родини і вірність його політичному курсу (стаття під 6712 р.). В цій статті йдеться про дуже важливий епізод з історії Волині, коли волиняни, незадоволені правлінням в їх місті чернігівських Ігоревичів, надали підтримку племіннику Романа белзькому князю Олександру Всеволодовичу, який, використовуючи допомогу польських полків, підійшов у 1209 р. до Володимира Волинського. “И отвориша им врата володимерци, рекуше: Се сыновець Романови”²⁰. Важливо відзначити, що з цього часу давньоруський книжник послідовно негативно змальовує образ

¹⁷ Слово о полку Игореве. Москва 1985, с.42.

¹⁸ Датування в Галицько-Волинському літопису має умовний характер, оскільки хронологічна сітка пам'ятки не відбиває часових реалій подій (див.: Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 1901, т.41, с.1-72).

¹⁹ ПСРЛ, т.2, стб.718.

²⁰ Там же, стб.720.

і діяльність Олександра Всеволодовича, оскільки цей князь зробив багато шкоди для Данила та Василька.

“Великою княгинею” називає західноруський книжник вдову Романа, яка довгий час успішно виконувала роль регентші при малолітніх синах Данилові та Васильку, протягом більш ніж десяти років відігравала визначну роль в політичному житті краю²¹. Необхідно зазначити, що вплив княгині на політичну діяльність синів, на нашу думку, зберігся і надалі, оскільки відомо, що Данило напередодні своєї коронації (орієнтовно листопад 1253 р.) прислухався до думки матері²².

Вельми доброзичливо ставиться літописець і до союзників Романовичів, причому, характеризуючи їх, він також згадує Романа Мстиславича. Зокрема, цікавою є характеристика союзника Данила під час Калкської битви 1223 р. східноволинського князя Мстислава Німого: “... бе бо муж и ть крепок, понеже ужика сый Роману от племени Володимеря прироком Маномаха”²³. В цій звістці вперше у конкретному літописному повідомленні спостерігаються чіткі ознаки процесу формування образу ідеального володаря Романа, підкреслюється його зв'язок з аналогічною для ідеологічної думки Русі постаттю Володимира Мономаха.

Перші штрихи майбутньої преамбули до Галицько-Волинського літопису, можна спостерігати в літописній статті під 6759 р., про яку йшлося вище, де розповідається про повернення князів Данила і Василька з походу проти прусів. Тут похід братів прямо порівнюється з діяннями батька: “И придоста (Данило та Василько. – авт.) со славою, наследивши путь отца своего великаго (! – авт.) Романа, и же бе изострился на поганья, яко лев (! – авт.), им же половци дети страшаху”²⁴.

Під 6775 р. після перемоги Данила над ятвягами літопис вміщує спеціальний панегірик Роману та його синові: “По великом бо князе Романе никто же не бе воевал на не в руских князях, разве сына его Данила”²⁵. Важливо, що тут книжником використана досить

²¹ Там же, стб.726; Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Анна. *Визвольний шлях*, 1954, кн.3, с.57-64.

²² ПСРЛ, т.2, стб.827.

²³ Там же, стб.744.

²⁴ Там же, стб.813.

²⁵ Там же, стб.835-836.

цікава в ідеологічному відношенні формула “князь в князях”. Вона вперше зустрічається в глеборисівському циклі, а в “Пам’яті та похвалі князю Володимирі” останнього порівнюють з Константином Великим і називають “апостолом в князях”²⁶. Така формула зустрічається в XI ст. як засіб саме підкреслення величчя князя-володаря. Літописна стаття закінчується фразою: “Си же написахом о Романе, древле бо писали си, ныне же zde вписано бысть в последняя”²⁷.

Проте і в подальшому тексті твору незмінно зустрічаються згадки про князя Романа Мстиславича, коли йдеться про його нащадків. Так, у повідомленні під 6772 р. згадується Володимир Василькович, “сын великого князя Романа Галичкаго”²⁸; під 6779 р. Василько, “сын великого князя Романа”²⁹; під 6792 р. “великий князь Данило, сын Романов”³⁰; під 6795 та 6797 рр. – знову Володимир, “внук Романов”³¹; під 6797 р. – Мстислав Данилович “сын королев (короля Данила. – авт.), внук Романов”³²; під 6799 р. – “Лев князь, брать Мьстиславль, сын королев, внук Романов”³³; нарешті, під завісу літопису в 6799 р. йдеться про бабусю Мстислава “Романову”³⁴.

Отже, є всі підстави стверджувати, що протягом першої половини XIII ст. в ідеології Південно-Західної Русі створилася парадигма князя Романа Мстиславича, що і знайшло відбиття, перш за все, у першій частині Галицько-Волинського літопису – повісті про Данила – у формі преамбули. На початку преамбули підкреслюється, що Роман держав всі руські землі, був їх самодержцем. “В лето 6709 начало княжения великаго князя Романа, како державего бывша всей Руской земли князя галичкаго. По

²⁶ Памятники литературы Древней Руси. XI – начала XII века. Москва 1978, с.298; Зимин А.А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку. *Краткие сообщения Института славяноведения*. Москва 1963, вып.37, с.73-75.

²⁷ ПСРЛ, т.2, стб. 836.

²⁸ Там же, стб.862.

²⁹ Там же, стб.869.

³⁰ Там же, стб.895.

³¹ Там же, стб.903, 920.

³² Там же, стб.932.

³³ Там же, стб.935.

³⁴ Там же, стб.937.

смерти же великого князя Романа, приснопамятного самодержца всея Руси...”³⁵.

Формула про “самодержца всея Руси” не мала ніякого відношення до офіційної титулатури давньоруських володарів³⁶, проте свідчила про особливе місце постаті Романа в ідеологічних уявленнях тодішнього суспільства. Необхідно відзначити, що на Русі це поняття почало застосовуватися ще за часів Ярополка Святославича (972–980, можливо – 978 рр.). В “Повісті временних літ” відзначається, що після смерті Олега та втечі Володимира до Скандинавії, Ярополк “бе володея един в Руси”³⁷.

Ця згадка вже давно дала підставу вченим вважати, що саме з цього часу на Русі починає використовуватися поняття “єдинодержець” (близьке з ним “самовластець”). Пізніше таке словосполучення було використано по відношенню до Ярослава Володимировича, коли 1036 р. в літопису зазначається, що він “бысть самовластець Русьстей земли”³⁸. Г.Г.Літаврін відзначає, що обидва давньоруські поняття були кальками візантійських “монократор” та “автократор”, але не були їм рівносильними, бо на Русі не поєдналися з терміном “імператор”³⁹.

Однак, до цього необхідно додати, що в ідеологічному житті Русі титул “князь” був найвищим і цілком самодостатнім, який не потребував підсилення, а тому використання формул “цар”, “самодержець” книжниками було літературним прийомом для посилення авторитетності носія державної влади – князя. Значимо, що в практиці давньоруського життя спостерігалася тенденція, коли грецьке слово “василевс” перекладалося, коли йшлося про нав’язання до конкретної історичної персони, як “цар (цесар)”, і, як “князь”, – у випадках абстрактного поняття володаря, монарха⁴⁰.

³⁵ Там же, стб.715.

³⁶ Пор.: *Историчні передумови возз’єднання українських земель*. Київ 1989, с.35-36 (автор – Я.Д.Ісаєвич).

³⁷ *Повесть временных лет*. Под. В.П.Адриановой-Перетц. Москва 1950, ч.1, с.54.

³⁸ Там же, с.105.

³⁹ Литаврин Г.Г. Идея верховной государственной власти в Византии и Древней Руси домонгольского периода. *Славянские культуры и Балканы*. София 1978, с.55.

⁴⁰ Див., наприклад: *Апракос Мстислава Великого*. Под ред. Л.П.Жуковской. Москва 1983, с.34,53,257, пор.77,100,164 та ін. Пор. Львов А.С. *Лексика “Повести временных лет”*. Москва 1975, с.193-207.

На відміну від Володимира Святого та Володимира Мономаха, постать князя Романа Мстиславовича мала набагато "приземленіше" значення в контексті ідейно-політичного розвитку Південно-Західної Русі майже всього XIII ст. Залишившись напів-сиротами, його сини Данило та Василько, спираючись на допомогу соратників загиблого князя, використовуючи практичний досвід батька, майже все життя присвятили реалізації його політичної програми⁴¹. Ця боротьба була вкрай важкою, оскільки тільки громадянська війна в Південно-Західній Русі тривала сорок років. У ході змагань за Галич чимало претендентів (давньоруських і іноземних) висловлювали свої аргументи на користь власних прав на "Галицьку спадщину". Тому створення парадигми Романа Мстиславича, яка тісно була пов'язана з парадигмою князів Володимира Святого та Володимира Мономаха, мало величезне значення в політичній діяльності короля Данила та князя Василька Романовичів, у державнополітичному розвитку Волині та Галичини XIII ст.

**STOSUNKI POMIĘDZY ROMANOWICZAMI A KRÓLEM
WĘGIER BELĄ IV I NIEKTÓRYMI KSIĄŻĘTAMI
POLSKIMI W LATACH 1235–1240**
(ze szczególnym uwzględnieniem polityki koligacyjnej)

Grupa zależnych od wspólnego protografu kronik węgierskich opisując odbywające się 14 października 1235 r. w Białogrodzie Królewskim uroczystości intronizacyjne Beli IV wspomina, że konia, na którym jechał nowy król węgierski prowadził książę ruski Daniel¹. Dla nas ten powszechnie znany badaczom epizod będzie punktem wyjścia do rozważań poświęconych zmianom, jakie zachodziły w stosunkach politycznych między Węgrami i księstwami polskimi a Romanowiczami w latach 1235–1240. Określony w ten sposób przedział czasowy – jeśli patrzymy z perspektywy ruskiej – obejmuje przedostatni etap walk synów Romana Mściśławowicza o zjednoczenie w swych rękach Halicza i Wołynia². W szerszym kontekście cezurami chronologicznymi naszych rozważań są – z jednej strony – początek panowania Beli IV, władcy odgrywającego przez kilkadziesiąt lat istotną rolę w polityce środkowo-europejskiej – z drugiej zaś – rozpoczęty w 1240 r. najazd Mongołów na Ruś południowo-zachodnią, Węgry, księstwa polskie i inne państwa. Wielka wyprawa Batu w sposób niezwykle istotny wpłynęła na zmianę układu stosunków politycznych w tej części kontynentu. Najistotniejsze znaczenie przypadnie przy tym w naszych rozważaniach ustaleniu roli jaką miała w całokształcie działań politycznych prowadzonych przez Węgry i poszczególne księstwa polskie wobec Romanowiczów polityka

⁴¹ Див.: Головка А.Б. Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в. (на примере Волины и Галичины). *Вопросы истории СССР*. Харьков 1983, вып. 28, с.111-116.

¹ Zob. np.: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, opr. Alexander Domanovszky, *Scriptores rerum hungaricarum*, wyd. Emericus Szentpétery. Budapestini 1937, t. 1, s.467. Z literatury dotyczącej problemu warto wspomnieć dla przykładu: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів 1905 (репринт Київ 1993), т. 3, с.52-53; Włodarski B. *Polska i Ruś 1194–1340*. Warszawa 1966, s.108; Пауш то В. *Внешняя политика Древней Руси*. Москва 1968, с.257; Kosztolnyik Zoltán J. *Hungary in the Thirteenth Century*, New York 1996, s.121.

² Za ostatni etap tych walk uznaje lata 1242–1245, a więc okres zapoczątkowany utrwaleniem się władzy Daniela w Haliczu po odpłynięciu fali najazdu mongolskiego z Węgier, a zakończony zwycięstwem Romanowiczów w bitwie pod Jarosławiem.

koligacyjna. Dlatego też osnową tekstu są informacje dotyczące poszczególnych – ważnych z naszego punktu widzenia – związków małżeńskich. Mimo, że o nich wszystkich pisano nie raz i analizowano ich znaczenie polityczne, nie przedstawiono dotąd – moim zdaniem – całościowego ujęcia zakreślonego w tytule artykułu problemu.

Zacznijmy nasze rozważania od zarysowania sytuacji wyjściowej, czyli systemu powiązań matrymonialnych interesujących nas władców na tle całokształtu stosunków politycznych zachodzących około 1235 r. i w najbliższych latach. Jak już wiemy, pod koniec wspomnianego roku panowanie na Węgrzech objął Bela IV. Ten syn Andrzeja II i Gertrudy z Meranu (zamordowanej 28 października 1213 r.) od 1220 r. pozostawał w związku małżeńskim z Marią, córką cesarza nicejskiego Teodora Laskarisa († 1222 r.). W momencie intronizacji para królewska posiadała już kilkoro małoletnich dzieci. Na Węgrzech przebywała królowa-wdowa, Beatrix d'Este (brzemienna w tym czasie) oraz brat rodzony Beli, były król halicki, a wówczas ban Chorwacji i Sławonii, Koloman († 1241 r.)³, ożeniony z córką księcia krakowskiego Leszka Białego Salomeą († 1267 r. jako przeorysza klasztoru klarysek w Skale)⁴. Poza tym – z najbliższych żyjących krewniaków Beli IV – wymienić należy jeszcze jego ciotkę Konstancję († 6. 12. 1240 r.), wdowę po królu czeskim Przemysławie Otokarze I († 1230 r.), siostrę Annę-Marię († latem 1237 r.), będącą żoną cara Bułgarii Iwana Asena II⁵ oraz przyrodnią siostrę Jolantę, wydaną jeszcze przez Andrzeja II w 1235 r. za króla Aragonii

³ Stosunkowo niedawno dość przyzwoitej jakości monograficzny artykuł poświęcony Kolomanowi: Procházková N. Postavenie haličského kráľa a slavónského kniežata Kolomana z rodu Arpádovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13. Storočia. *Medea. Studia mediaevalia et antiqua*, 1998, II = www.geocities.com/zbornik_medeaII/koloman.html.

⁴ Najnowszy biogram Salomei znajdujemy w pracy: Jasiński K. *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*. Poznań–Wrocław 2001 (= Biblioteka Genealogiczna, pod red. Marka Górniego, t. 3), s. 39-43.

⁵ Córka Andrzeja II, która została żoną Iwana Asena II – według wszelkiego prawdopodobieństwa – była wcześniej narzeczoną Daniela Romanowicza. W sprawie tego związku zob.: Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów, książąt halicko-wołyńskich*. Poznań–Wrocław 2002 (= Biblioteka Genealogiczna, pod red. M. Górniego, t. 6), s. 62-66). Szczegółowe informacje dotyczące mariaży Iwana Asena II znajdziemy: Božilov I. *Familijata na Asenevci (1186–1460) genealogija i prosopografija*. Sofija 1985, s.86-87 i przyp. 103-111.

Jakuba I⁶. Z naszego punktu widzenia bardzo ważne będzie, że w 1239 r. Bela IV wydał swą córkę Kunegundę (Kingę) za siedzącego wówczas od niedawna w Sandomierzu Bolesława Wstydlivego⁷, znajdującego się w owym czasie pod kuratelą Henryka II Pobożnego. Do okoliczności zawarcia i znaczenia tego mariażu wrócimy w dalszej części artykułu.

Już na samym początku panowania Bela IV stanął wobec poważnych problemów wewnętrznych. Nie dość, że królowa-wdowa próbowała zbiec w chłopięcym przebraniu wraz z palatynem Dionizym (Dénes'em), to okazało się, że grupa możnowładców wystosowała do cesarza Fryderyka II zaproszenie do objęcia władzy na Węgrzech. Pismo to zostało jednak przejęte przez ludzi królewskich i na spiskowców spadły represje⁸. Na całe dla siebie szczęście, Bela IV odziedziczył przynajmniej po ojcu uregulowane stosunki z Rzymem, które co prawda w ostatnim okresie rządów Andrzeja II nie były zbyt dobre, lecz stary król zdołał je przed śmiercią polepszyć⁹.

W tym samym czasie nastąpił okres krótkotrwałej pacyfikacji stosunków w Rzeszy. Cesarz Fryderyk II Hohenstauf latem 1235 r. zdołał ostatecznie stłumić bunt swego syna, Henryka (VII). Wydawało się, że wszyscy książęta – za wyjątkiem Fryderyka II Babenberga, którego siostra Małgorzata była żoną zbuntowanego Henryka (VII) – zachowują pełną lojalność wobec imperatora. Również sytuacja we Włoszech kształtowała się chwilowo po myśli cesarza¹⁰. Z wydarzeń związanych z działalnością Fryderyka II w ciągu najbliższych kilkunastu miesięcy

⁶ Informacje genealogiczne dotyczące najbliższej rodziny Beli IV i jego samego przedstawiam na podstawie: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, opr. Gyula Kristó wraz z Pálem Engellem i Ferencem Makkiem. Budapest 1994, s. 43, 64 (tabl.: Árpádok 4.), 65 (tabl.: Árpádok 5.), 92 i in.

⁷ Wiadomo, że prawdopodobnie małoletnia wówczas Kinga w 1239 r. przybyła do księstwa sandomierskiego. Świadczy o tym wydany wówczas dokument matki Bolesława Wstydlivego, Grzymistawy. Znajdujemy w nim stwierdzenie: "*Actum est [tenże dyplom] in Woynicz, cum apportata esset filia Belle regis Hungarie nostro filio Boleslao in uxorem*" (*Kodeks dyplomatyczny Małopolski [dalej: KDM] 1178–1386*, wyd. Franciszek Piekosiński. Kraków 1876, t. 1, nr XXIV; Zofia Budkowa. Kunegunda. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk 1971, t. XVI, s. 186).

⁸ Kosztolnyik Z. *Hungary*, s.122-3. Tam podstawa źródłowa.

⁹ *Ibidem*, s.115-6.

¹⁰ W tej sprawie, zob. np.: Thomas Curtis van Cleve. *The Emperor Frederick II of Hohenstaufen. Immutator mundi*. Oxford 1972, s. 392-393.

po intronizacji Beli IV, nas interesować będzie przede wszystkim akcja mająca na celu ukorzenie księcia austriackiego i styryjskiego Fryderyka Babenberga¹¹. Nim jednak przejdziemy do omówienia tego problemu, chciałbym zwrócić uwagę na pewien epizod z ówczesnych stosunków między Cesarstwem a Węgry. Wiadomo mianowicie, że niedługo po śmierci Andrzeja II do Beli IV udało się poselstwo cesarskie z żądaniem zapłacenia zaległego trybutu obiecanego jeszcze przez niedawno zmarłego władcę. Poselstwo spotkało się z odmową nowego króla¹². Gdy zaś uwzględnimy wspomniany już fakt, że grupa możnowładców węgierskich próbowała podnieść bunt przeciw Beli IV licząc na wsparcie Fryderyka II to będziemy mogli określić postawę nowego władcy Węgier wobec Cesarstwa jako co najmniej nieufną, jeśli nie wrogą. Nie powinno nas więc dziwić, że w momencie, kiedy imperator podjął akcję zbrojną przeciw Fryderykowi Babenbergowi, pośród jego sojuszników, egzekwujących rozkaz zaatakowania Austrii i Styrii nie było Węgrów, co – jak sądzę – należy interpretować właśnie jako wyraz istnienia w tym momencie pokojowych stosunków między Belą IV i Fryderykiem II Babenbergiem. Wróćmy teraz do spraw poprzedzających wojnę między siłami cesarskimi i księciem austriackim. Aby dać jak najpełniejszy obraz

¹¹ Przedstawmy kilka najważniejszych z naszego punktu widzenia informacji genealogicznych na temat księcia Austrii i Styrii Fryderyka II. Był on synem Leopolda VI († 28 VII 1230 r.) i Teodory, krewnej cesarza bizantyńskiego Izaaka II Angelosa. W 1236 r., po śmierci swego wuja Henryka Młodszego z Mödling, Fryderyk został jedynym męskim przedstawicielem rodu Babenbergów. Jego starszy brat Henryk zmarł w 1228 r. We wspomnianym czasie żyło jeszcze kilka należących do rodu kobiet. W kolejności starszeństwa były to siostry Fryderyka: Małgorzata († 1266), żona Henryka VII Szaufa († 12 II 1242 r.); Konstancja († 1243 r.), żona margrafa Miśni Henryka Świątłego († 1288) i Gertruda († 1241 r.), żona landgrafa tyruńskiego Henryka Raspe († 1247 r.) oraz będąca wówczas kilkuletnią dziewczynką bratanica Fryderyka, Gertruda († przed 13 XI 1287 r.). Dane genealogiczne dotyczące Babenbergów podają za: Lechner K. *Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976-1246*. Wien-Köln-Graz 1976, tablica genealogiczna "Babenbergowie"; *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten. Neue Folge*, opr. Detlev Schwennicke. Marburg 1980, t. 1, tabl. 39; Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów*, s. 132-135.

¹² *Chronica Albrici monachi Trium Fontium a monacho Novi Monasteri Hoiensis interpolata*, wyd. Paul Scheffer-Boichorst, *Monumenta Germaniae Historica Scriptores* [dalej: *MGH SS*]. Leipzig 1925, t. 23, s. 939 (pod 1236 r.); Kosztolnyk Z. *Hungary*, s. 122.

ówczesnej skomplikowanej i dynamicznie zmieniającej się sytuacji musimy odwołać się do wydarzeń z początku lat trzydziestych XIII w. Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na uparte opieranie się Fryderyka Babenberga podejmowanym przez cesarza próbom zbliżenia. Poza tym książę austriacki niemal od samego początku panowania pozostawał w stanie konfliktu z królem węgierskim Andrzejem II i jego siostrzeńcem, władcą Czech Waławem I. Nas będzie interesowało najbardziej, że walki z Węgry zostały wygaszone najpóźniej w sierpniu 1235 r., w każdym razie jeszcze za życia Andrzeja II. Fryderyk, nękany węgierskimi najazdami, docierającymi pod Wiedeń, podjął decyzję o zawarciu z Andrzejem II pokoju¹³. Nie uległy natomiast w tym czasie uregulowaniu stosunki ostatniego Babenberga z Waławem I. Do pewnej próby zbliżenia pomiędzy tymi władcami doszło – zapewne z inicjatywy matki Fryderyka, Teodory – na wiosnę 1234 r.¹⁴, jednak jak informuje jeden z roczników austriackich walki wznowiono w 1235 r.¹⁵. Co symptomatyczne, kiedy Fryderyk II przeciwstawił się ostatecznie woli władcy Cesarstwa, wspomniana przed chwilą Teodora uciekła z Austrii właśnie do Czech¹⁶. W każdym razie, gdy cesarz wydał rozkaz zajęcia terytoriów należących do obłożonego banicją Fryderyka Babenberga,

¹³ *Continuatio Sancrucensis II*, wyd. Wilhelm Wattenbach, *MGH SS. Hannoverae 1851* [reprint Leipzig 1925], t. IX, s. 638; *Continuatio Garstensis*, wyd. W. Wattenbach, *Ibidem*, t. 9, s. 596; *Continuatio Mellicenses*, wyd. W. Wattenbach, *Ibidem*, t. 9, s. 508 (pod 1236 r., jednak przed informacją o śmierci Andrzeja II, podanej pod tym samym rokiem). Wydaje się, że termin walk poprzedzających zawarcie pokoju między Andrzejem II i Fryderykiem Bitnym pozwala uściślić na sierpień 1235 r. informacja zawarta w aktach procesu jaki wytoczył w czerwcu 1236 r. księciu Austrii cesarz Fryderyk II. W paragrafie 5 encykliki cesarskiej zapisano, że Fryderyk Bitny nie zjawił się podczas zjazdu w Moguncji (odbywającego się właśnie w sierpniu 1235 r.), gdyż w tym czasie zaatakował posiadłości króla Węgier, czym sprowokował odwetową wyprawę tegoż (*MGH Constitutiones et acta publica imperatorum et regum* [dalej: *Constitutiones*], wyd. Ludwik Weiland. Hannoverae 1896, t. 2, nr 201). Wydaje się, że przytoczona wzmianka dobrze koresponduje z relacjami roczników austriackich na temat walk pomiędzy Andrzejem II i Fryderykiem Bitnym.

¹⁴ Odbywające się w oktawę Paschy (wypadała wówczas 23 IV), około święta apostołów Filipa i Jakuba (1 V) 1234 r. uroczystości zaślubin siostry Fryderyka II, Konstancji wydawanej za margrafa miśnieńskiego Henryka Świątłego, uświetnili swą obecnością zarówno Andrzej II węgierski, jak i Waław I czeski (*Continuatio Sancrucensis II*, s. 637-638; *Continuatio Admuntensis*, wyd. W. Wattenbach, *MGH SS*, t. 9, s. 593).

¹⁵ *Continuatio Sancrucensis II*, s. 638

¹⁶ *Ibidem*, s. 638.

na Austrię i Styrię ruszyły oprócz sił biskupa passawskiego Rudigera, patriarchy akwilejskiego Bertolda z Meranu i jego brata biskupa bamberskiego Ekberta oraz księcia Bawarii Ottona II, także czeskie oddziały Waclawa I¹⁷. Sam imperator zjawił się natomiast w Wiedniu na początku 1237 r. i pozostał tam do kwietnia tego roku¹⁸. Po jego wyjeździe Fryderyk Babenberg rozpoczął proces rewindykacji utraconych ziem. Dla nas będzie istotne, że książę Austrii wszedł w skład sojuszu antycesarskiego, który zaczął się tworzyć w 1238 r. z inicjatywy papieża Grzegorza IX. W tym roku ostatni Babenberg wydał swą młodszą siostrę Gertrudę za landgrafa Turynii Henryka Raspe, a na początku roku następnego porozumiał się ze swymi dotychczasowymi wrogami Ottonem II bawarskim i Waclawem I czeskim. Wiemy też, że do występującego przeciw Fryderykowi Hohenstaufowi stronnictwa papieskiego przynajmniej od 1240 r. należał również Bela IV, osobiście pozostający w konflikcie z cesarzem od początku panowania¹⁹. Przedstawione fakty umożliwiają wyciągnięcie ważnego dla naszych rozważań wniosku, że od 1235 co najmniej do 1240 r. stosunki węgiersko-austriackie były pokojowe. Powyższa sytuacja zmieniła się dopiero w wyniku najazdu na Węgry Mongołów. Fryderyk austriacki wykorzystując klęskę Beli IV zagarnął trzy pograniczne komitaty. Wywołało to konflikt ciągnący się przez kilka lat, zakończony śmiercią ostatniego Babenberga w bitwie nad Litawą (15 VI 1246 r.).

Równoległe do przedstawianych wyżej wydarzeń, na ziemiach polskich trwała zaciekła walka pomiędzy kilkoma przedstawicielami dynastii Piastów. Niewątpliwie najsilniejszym pośród nich był książę wrocławski Henryk Brodaty. Łączyły go węzły bliskiego powinowactwa z Belą IV, był bowiem mężem Jadwigi z Meranu, ciotki władcy Węgier.

¹⁷ Wydarzenia te wraz z ich genezą i następstwami omawiano dokładnie: Hausmann F. Kaiser Friedrich II. und Österreich. *Probleme um Friedrich II*, wyd. Josef Fleckenstein, Sigmaringen 1974 [Vorträge und Forschungen, t. XVI], s. 251-252 (sama wyprawa). Tam też szczegółowe odniesienia do źródeł.

¹⁸ *Regesta Imperii inde ab anno MCXCVIII usque ad annum MCCLIV*, opr. Johann Friedrich Böhmer. Stuttgart 1849, nr 865-891.

¹⁹ Stimming M. Kaiser Friedrich II. und der Abfall der deutschen Fürsten, *Historische Zeitschrift*, 1919, t. 120, s. 224; Jasiński T. Henryk II Pobożny wobec podziałów politycznych w Europie środkowowschodniej (Przyczynek do poznania genezy najazdu mongolskiego na Polskę). *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*, pod red. Krystyny Zielińskiej-Melkowskiej. Toruń 1997, s. 57-58.

Książę wrocławski w latach 1236-1238 przyłączył się do obozu cesarskiego, w czym istotną rolę odegrać mogli jego szwagrowie, patriarcha akwilejski Bertold i jego brat Ekbert, związani wówczas blisko z Fryderykiem II Hohenstaufem²⁰. Istotną rolę u boku Henryka Brodatego odgrywał jego syn-imiennik, później obdarzony przydomkiem – Pobożny. Od 1214–1218 r. pozostawał on w związku małżeńskim z Anną, córką Przemysła Otokara I, a więc siostrą ówczesnego władcy czeskiego Waclawa I²¹. Zapewne pod koniec 1232 lub na początku 1233 r. córka tej pary księżęcej Gertruda została wydana za księcia mazowieckiego Bolesław I Konradowica²². Było to wyrazem krótkotrwałego zbliżenia między Piastami śląskimi i mazowieckimi²³. Pod opieką Henryka Brodatego znajdowali się synowie zmarłego 13 V 1229 lub co bardziej prawdopodobnie – 13 V 1230 r. księcia opolskiego Kazimierza²⁴. Jesienią 1231 r. Henryk opanował księstwo krakowskie. Usunął z niego Konrada I Mazowieckiego. Dynasta ten w następnym roku musiał także zwrócić swemu bratankowi Bolesławowi Wstydliwemu i jego matce Grzymisławie²⁵ – nad którymi właśnie wówczas roztoczył opiekę Henryk – księstwo sandomierskie²⁶. Wówczas właśnie mogło dojść do wspomnianego wyżej małżeństwa Gertrudy Henrykówny z Bolesławem Konradowicem. W 1234 r. zdołał książę śląski wyprzeć z południowej części Wielkopolski Władysława Odonica, jednak walki z nim ciągnęły się jeszcze przez najbliższe lata²⁷. W ten sposób przed

²⁰ Zientara B. *Henryk Brodaty i jego czasy*. Warszawa 1997, s. 319-320.

²¹ Jasiński K. *Rodowód Piastów śląskich*. Wrocław 1973, t. 1, s. 95-96, 98-99; Zientara B. *Henryk Brodaty*, s. 253-254.

²² Jasiński K. *Rodowód Piastów śląskich*, t. 1, s. 106-109; Idem. *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*, s. 53.

²³ Włodarski B. Polityczne plany Konrada I księcia mazowieckiego. *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, 1971, rocz. 76, z. 1, s. 41-48; Zientara B. *Henryk Brodaty*, s. 307-308.

²⁴ Kazimierz pozostawił po sobie dwóch małoletnich synów, Mieszka i Władysława oraz dwie córki. Istotną rolę odgrywała w księstwie opolskim także ich matka, Wiola Bułgarka (Zientara B. *Henryk Brodaty*, s. 305). Jeśli chodzi o genealogię Kazimierza i jego potomstwa, zob.: Jasiński K. *Rodowód Piastów śląskich*. Wrocław 1977, t. 3, s. 17-19, 24-33.

²⁵ Grzymisława była bliską krewniaczką Daniela i Wasyłka Romanowiczów. Posiadali oni wspólnego pradziada – Izjaśława Mściśławowicza.

²⁶ Włodarski B. *Polityczne plany Konrada I*, s. 41-43; Zientara B. *Henryk Brodaty*, s. 308.

²⁷ Zientara B. *Henryk Brodaty*, s. 313-314; Nowacki B. *Przemysł I syn Władysława Odonica, książę wielkopolski 1220/1221-1257*. Poznań 2003, s. 97-103.

1235 r. Henryk Brodaty skupił w swych rękach dużą część piastowskich dziedzin. Po śmierci księcia w 1238 r. władzę nad państwem przejął jego syn Henryk Pobożny. Sprawował ją aż do tragicznej śmierci w bitwie z Mongołami pod Legnicą 9 IV 1241 r.

Głównym przeciwnikiem Henryków śląskich pośród Piastów był Konrad I Mazowiecki, aspirujący do panowania nad Krakowem od momentu śmierci brata aż do końca swego życia († 31 VIII 1247r.). Władca ten, z zawartego około 1207/8 r. związku z Agafią Światosławówną doczekał się sporej gromadki dzieci. Co najmniej dwoje z nich było w 1235 r. czynnych politycznie. Chodzi o najstarszego Konrada, czyli Bolesława – jak już wiemy – zięcia Henryka II Pobożnego oraz o Kazimierza, owdowiałego najpóźniej 8 I 1234 r., po śmierci Jadwigi – według wysokiego prawdopodobieństwa będącej córką Władysława Odonica²⁸. Pokonany podczas kampanii 1231 i 1232 r. Konrad nie rezygnował z powrotu na tron krakowski. Po krótkotrwałym zbliżeniu z Henrykiem Brodatym, ponownie w 1236 r. rozpoczął akcję skierowaną przeciw śląskim krewniakom, zajmując ziemię radomską²⁹. Wobec wyraźnej dysproporcji sił księżę mazowiecki aż do tragicznego najazdu mongolskiego nie zdołał jednak zachwiać systemem stworzonym przez Henryków. Szczególnie, że nie zaniedbywali oni działań mających wzmacniać ich przewagę nad Konradem. Jednym z podjętych przez Henryka Pobożnego na tym polu kroków było – jak to obrazowo ujął Bronisław Włodarski – “zasianie niezgody w [...] stosunkach rodzinnych [Konrada]”³⁰. Henryk doprowadził mianowicie w 1239 r. do zawarcia małżeństwa swej córki Konstancji z Kazimierzem Konradowiczem³¹. Dodajmy, że również Konrad próbował działać przeciw Henrykowi Pobożnemu posługując się mechanizmami koligacyjnymi. Przed 24 IX 1239 r. wydał on swą córkę Judytę za – podejmującego starania w celu emancypacji spod opieki potężnego wrocławskiego protektora – księcia opolskiego Mieszka II Otyłego³².

²⁸ Zob. najnowsze opracowanie genealogii Konrada i jego potomstwa (Jasiński K. *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*, s. 29-38, 49-94). Przypuszczenie co do pochodzenia Jadwigi od Władysława Odonica wysunięte zostało przez Dariusza Karczewskiego. W sprawie pochodzenia Jadwigi pierwszej żony księcia kujawskiego Kazimierza Konradowicza. *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*, pod red. K. Zielińskiej-Melkowskiej. Toruń 1997, s. 235-240.

²⁹ Włodarski B. *Polityczne plany Konrada I*, s. 50-51.

³⁰ *Ibidem*, s. 52.

³¹ Jasiński K. *Rodowód Piastów śląskich*, t. 1, s. 113-115.

³² *Ibidem*, t. III, s. 25-26; Zientara B. *Henryk Brodaty*, s. 366. Aż do śmierci Henryka II Pobożnego, Mieszko Otyły nie ośmielił się przeciw niemu wystąpić. Dopiero w późniejszym czasie był wiernym stronnikiem swego teścia, Konrada Mazowieckiego.

Poświęćmy teraz nieco uwagi polityce zewnętrznej prowadzonej przez książąt rywalizujących o Kraków pod koniec lat trzydziestych XIII w. Zdażyliśmy się już zorientować, że Henrykowie śląscy posiadali szerokie kontakty międzynarodowe, opierające się po części na koligacjach. Uczestniczyli też aktywnie w polityce środkowoeuropejskiej, w tym w najważniejszym z perspektywy całego kontynentu konflikcie pomiędzy Cesarstwem i papieństwem. W początkach 1239 r. Henryk II Pobożny dokonał wolty politycznej, przechodząc do obozu papieskiego³³. Do tego zmieniającego skład ugrupowania oprócz księcia śląskiego w różnym czasie wchodził między innymi jego szwagier król czeski Wacław I, brat cioteczny Bela IV, książę bawarski Otto II, margrabiowie brandenburscy Jan i Otto, książę Austrii Fryderyk Bitny, margrabia miśnieński Henryk Światły i landgraf Turynii Henryk Raspe³⁴. Kwestią otwartą pozostaje, czy istniał związek pomiędzy stosunkami politycznymi Henryka II Pobożnego z Belą IV a wydaniem przez króla Węgier w 1239 r. swej córki za siedzącego od niedawna w Sandomierzu Bolesława Wstydliwego, znajdującego się pod opieką i w pewnej zależności od Piasta śląskiego. Nie uwzględniał takiej możliwości Bronisław Włodarski. Według niego do zawarcia wspomnianego mariażu przyczynili się biskup krakowski Wisław i możni małopolscy, czy ściślej mówiąc reprezentanci rodu Awdańców, będący głównymi zwolennikami zbliżenia z Węgrami³⁵. Swój pogląd Włodarski oparł na informacji zawartej w wystawionym 2 III 1257 r. nadaniu przez Bolesława ziemi sądeckiej dla Kingi. Pojawia się tam zdanie: “de consilio maturo venerabilis in Christo patris, domini Wisslaj Cracouiensis episcopi, decretoque omnium optimatum nostrorum ac baronum, adiutorio Dei preuio, coniunximus nobis copula maritali generosissimam dominam, dominam Kunegundim, illustrissimi regis Hungarie domini Bele filiam”³⁶. Małżeństwo Bolesława Wstydliwego miało przy tym być wyrazem zbliżenia do jakiego doszło pomiędzy Konradem Mazowieckim i jego bratankiem podczas zjazdu w Przedborzu 9 VII 1339 r., a także świadectwem uniezależniania się tego ostatniego

³³ Zientara B. *Henryk Brodaty*, s. 364-365; Jasiński T. *Henryk II Pobożny*, s. 55-56.

³⁴ Jasiński T. *Henryk II Pobożny*, s. 55-58.

³⁵ Włodarski B. *Polityczne plany Konrada I*, s. 54.

³⁶ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 2: 1153-1333, wyd. Franciszek Piekosiński. Kraków 1886, nr 452.

dynasty od wpływów Henryka II Pobożnego³⁷. Równocześnie Włodarski odrzucił przekaz żywota błogosławionej Kingi, według którego poważny wpływ na decyzję Beli IV o jej wydaniu za Bolesława miała przebywająca na Węgrzech zamężna za bratem królewskim Kolomanem Salomea, siostra Bolesława³⁸. Nie zgadzam się do końca z przedstawionym wnioskowaniem. Oczywiście nie należy kwestionować udziału biskupa Wisława i możnych małopolskich w omawianej akcji matrymonialnej, znajduje on jednoznaczne potwierdzenie źródłowe. Fakt ten nie wyklucza jednak odmiennego od zaproponowanego przez Włodarskiego odczytania okoliczności zaistnienia małżeństwa Bolesława z Kingą. Już Benedykt Zientara zwrócił uwagę, że mariaż ten wiązał bliżej księcia sandomierskiego z dworem śląskim, co wynikało z bliskiego pokrewieństwa zachodzącego między Henrykiem II i Belą IV. Zgadzam się też ze stwierdzeniem Zientary piszącego: “trudno się spodziewać, aby po tylu doświadczeniach Grzymisława i jej syn mieli się związać z nielojalnym Konradem, tracąc oparcie w podtrzymujących ich dotąd Piastach śląskich”³⁹. Do przedstawionego wnioskania dodać można jeszcze dwa argumenty. Po pierwsze, należy wątpić – nawet uwzględniając duży udział w rokowaniach matrymonialnych Salomei – by król Węgier nie konsultował się ze swym śląskim krewniakiem i sojusznikiem politycznym przed podjęciem decyzji o wydaniu córki za jego podopiecznego. Po drugie, trudno sobie wyobrazić, by możnowładcy z peryferyjnego księstwa sandomierskiego byli w stanie wyrzucić jakiegokolwiek wpływ na podjęcie określonej decyzji matrymonialnej przez Belę IV. Tak więc związek Bolesława z Kingą można rozpatrywać

³⁷ Włodarski B. *Polityczne plany Konrada I*, s. 53-54. Włodarski poszedł tutaj za poglądem Jana Baszkiewicza: Baszkiewicz J. *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego*. Warszawa 1954, s. 86.

³⁸ Vita et miracula sanctae Kyngae ducisse Cracoviensis, wyd. Wojciech Kętrzyński, *MPH*. Lwów 1884 [reprint Warszawa 1961], t. 4, s. 685: “Tandem ad instanciam sancte Salomee regis Colomani fratris regis Bele Hungarorum, fratri dicte Salomee domino Boleslao filio Lesconis, duci Cracovie, in coniugem sociatur huiusmodi ordinacione. Nam dicta Salomea existens in Hungaria, matri sue nomine Grimislave secreta nunciat, quod sibi cohortem militum Hungariam e Polonia transmittat, per quos Kyngam filiam regis Bele secreta fratri suo Boleslao consortem destinare posset [...]”; Włodarski B. Salomea królowa halicka (Karta z dziejów wprowadzenia zakonu klarysek do Polski). *Nasza Przeszłość*, 1957, t. 5, s. 72.

³⁹ Zientara B. *Henryk Brodaty*, s. 366-367.

również przez pryzmat ówczesnych powiązań międzynarodowych Piastów (nawet w kontekście najważniejszego w tym momencie na kontynencie konfliktu – walki pomiędzy Stolicą Apostolską a Fryderykiem II Hohenstaufem), choć naturalnie miał on i poważne znaczenie lokalne. Kończąc omawiany wątek należy jeszcze zaznaczyć, że istnieją przesłanki pozwalające stwierdzić istnienie pod koniec lat trzydziestych XIII w. sojuszu pomiędzy Henrykiem II Pobożnym a Romanowiczami⁴⁰. Wątek ten zostanie rozwinięty w dalszej części artykułu.

Nieporównywalnie słabszymi niż Henryk II powiązaniemi międzynarodowymi legitymował się jego przeciwnik, Konrad Mazowiecki. Duży wpływ na taką sytuację miało położenie dziedzin, którymi władał. Graniczyły one, oprócz posiadłości innych Piastów, z Pomorzem Gdańskim, dopiero tworzącym się państwem krzyżackim, ziemiami pogańskich Prusów, Jaćwingów i Litwinów, a także z Rusią. Zdecydowanie węższe były też koneksje rodzinne Konrada. Książę ten przez żonę oraz nie żyjące już latach trzydziestych XIII w. siostrę i ciotkę związany był z różnymi liniami Rurykowiczów. Stan ten najlepiej zaprezentuje umieszczona niżej tablica genealogiczna⁴¹.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 335-337.

⁴¹ Przedstawiam w tablicy tylko te osoby, które są istotne z punktu widzenia naszej pracy.

⁴² Żona Konrada I, Agafia pozostawała z Wsiewołodem Światosławowiczem Czerwnym, ożenionym z siostrą Konrada, w pokrewieństwie czwartego stopnia dotykającym trzeciego (Nicola de Baumgarten. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle*. *Orientalia Christiana*. Roma 1928, t. IX-1, nr 35 (maj 1927), tabl. IV).

Były to właściwie jedyne ówczesne zagraniczne parantele tego dynasty. Przy czym, jak zobaczymy niżej, w omawianym okresie stosunki Konrada I z ruskimi krewniakami ulegały wyraźnej ewolucji.

Przedstawmy wreszcie sytuację matrymonialną i polityczną samych Romanowiczów. Starszy z braci, Daniel, pomiędzy lipcem a jesienią 1217 r. ożenił się z córką ówczesnego księcia halickiego Mściława Mściławowicza Udałego, Anną⁴³. W tym bardzo płodnym związku do 1235 r. przyszło na świat co najmniej kilkoro dzieci, a jeszcze kilkoro następnych miało narodzić się w najbliższych latach. Młodszy Romanowicz, Wasylko, być może wciąż jeszcze pozostawał w małżeństwie z nieznanego imienia córką księcia włodzimiersko-suzdalskiego Jerzego Wsiewołodowicza. W przeciwieństwie do Daniela i Anny, ta para nie doczekała się potomstwa. Warto jeszcze przypomnieć, że w 1235 r. żyły według wszelkiego prawdopodobieństwa obie siostry Daniela i Wasylka, czyli Fedora i Helena? Pierwsza z nich była zakonnicą, chyba w Kijowie. Natomiast druga, żoną księcia czernihowskiego Michała Wsiewołodowicza. W tym związku narodziło się kilkoro dzieci, w tym syn Rościsław. Paradoksem dziejowym jest, że małżeństwo Michała Wsiewołodowicza z siostrą Daniela i Wasylka zawierane było ok. 1213 r. według wszelkiego prawdopodobieństwa z myślą o zacieśnieniu politycznej współpracy między czernihowskimi Olgowiczami-Wsiewołodowiczami i Romanowiczami, skierowanej przede wszystkim przeciw dominacji smoleńskich Rościsławowiczów⁴⁴. W praktyce nie spełniło ono swego zadania – bowiem szybko rozpadł się układ polityczny, w którym było zawierane – a mąż Heleny? Romanówny i jeden z jej synów stali się bodaj najzacieklejszymi przeciwnikami jej braci w walce o Halicz.

Około połowy lat trzydziestych trzynastego wieku sytuacja polityczna na Rusi południowej była – można powiedzieć – zwyczajowo

⁴³ Szczegółowe informacje co do terminu zawarcia przez Daniela małżeństwa z Anną Mściławówną przedstawiłem w pracy: *Rodowód Romanowiczów*, s. 67-71. Mój pogląd w tej sprawie kwestionuje Leontij Vojtovyc. Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження*. Львів 2000, s. 224; Його ж. *Друга галицька династія. Загадки і проблеми. Семінар "Княжі часи"*. Львів 2002, s. 2. Podtrzymuję zdecydowanie swoją wersję, gdyż uwzględnia ona wszystkie przekazy źródłowe pozwalające datować zaistnienie wspomnianego mariażu.

⁴⁴ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów*, s. 54-56.

dość płynna. Pod koniec 1233 r. Daniel i Wasylko wspomagani przez Włodzimierza Rurykowicza, Aleksandra Wsiewołodowicza Bełskiego, Połowców chana Kotjana i zajmującego dwuznaczną postawę Izjasława Włodzimierzowicza⁴⁵ uderzyli na księstwo halickie. Po ciężkich walkach oddziały węgierskie dowodzone przez królewicza Andrzeja i wojewodę Dionizego oraz wierni im bojarzy zostali zmuszeni do zamknięcia się w Haliczu. Po dziewięciu tygodniach oblężenia – doczekawszy się lodu – Daniel i jego sojusznicy zdołali przeprawić się na broniony przez siły wierne królewiczowi brzeg Dniestru⁴⁶. Łatwo domyślić się, że opisywane wydarzenia rozgrywały się na początku zimy, czyli najpewniej pod koniec 1233 r., choć nie można całkowicie wykluczyć i początku roku następnego⁴⁷. Niedługo później wierny stronnik węgierski bojar Sudysław zdołał przekonać Aleksandra Wsiewołodowicza, by opuścił Daniela. Fragment kroniki halicko-wołyńskiej, na podstawie którego relacjonuje walki o Halicz jest wyraźnie zepsuty. Można jednak domyślać się, że do odstępstwa Aleksandra doszło jeszcze przed kapitulacją grodu. Sudysław bowiem skłonił księcia bełskiego do takiego kroku łudząc go perspektywą oddania Halicza właśnie jemu⁴⁸. Był to ostatni sukces obleganych, wkrótce po odejściu oddziałów Aleksandra zmarł królewicz Andrzej. Po jego zaś śmierci haliczanie poddali się Danielowi, a Sudysław udał się na Węgry⁴⁹. Tymczasem Aleksander Bełski, widząc zwycięstwo starszego Romanowicza próbował udać się do Kijowa, do swego teścia Włodzimierza Rurykowicza. Został jednak po zacieklej

⁴⁵ Zgadzam się z identyfikacją tego dynasty dokonaną w: Dimnik M. *Russian Princes and their identities in the first half of the thirteenth century*. *Medieval Studies*, 40, 1978, s. 170-177; Idem. Mikhail, prince of Chernigov and grand prince of Kiev 1224-1246. *Pontifical Institute of Medieval Studies. Studies and Texts*, 52. Toronto 1981, s. 74.

⁴⁶ *Ипатьевская летопись. Полное собрание Русских летописей* [dalej: ПСРЛ]. СПб 1908 [репринт Москва 2001], т. 2, стб. 770-771.

⁴⁷ Zob. na przykład: Грушевський М. *Хронологія подій галицько-волинського літопису*. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, 1901, т. 41, с. 24, 65 (зима 1233/1234); Włodarski B. *Polska i Ruś*, s. 107; *Літопис руський за Іпатським списком*, перекл., ред. Леонід Махновець. Київ 1989, с. 390; Котляр М. *Данило Галицький*. Київ 2001 [1 вид. Київ 1979], с. 81-82.

⁴⁸ ПСРЛ, т.2, стб. 771.

⁴⁹ ПСРЛ, т.2, стб. 771. Na niewielką odległość czasową pomiędzy odstąpieniem spod Halicza Aleksandra a śmiercią Andrzeja wskazuje występujący w latopisie zwrot: "malu že vremeni minuvšju" łączący oba te wydarzenia. Wygląda więc na to, że Andrzej zmarł już na początku 1234 r.

pogoni ujęty przez Daniela⁵⁰. Wspomniane wydarzenie już Mychajło Hruševs'kyj datował na wiosnę 1234 r.⁵¹ Trudno powiedzieć co stało się z uwięzionym księciem. Zniknął on bowiem w tym momencie z kart źródeł. Można się w każdym razie domyślać, że uwięzienie Aleksandra oznaczało eliminację przez Romanowiczów ostatniego z najbliższych krewniaków mogących rywalizować z nimi o dominację na Wołyniu.

Kolejne już panowanie Daniela w Haliczu nie trwało długo. Na prośbę swego sojusznika, wielkiego księcia kijowskiego Włodzimierza Rurykowicza, starszy Romanowicz wmieszał się do walk z Michałem Wsiewłodowiczem Czernihowskim i Izjasławem Włodzimierzowiczem oraz Połowcami. Rozgrywająca się w początkach 1235 r. kampania zakończyła się ostatecznie klęską Włodzimierza i Daniela pod Torczeskiem⁵². Doszło do niej niedługo po święcie Wniebowstąpienia, przypadającym w tamtym roku na 17 maja⁵³. Analiza uzupełniających się wzmianek kroniki halicko-wołyńskiej i latopisu nowogrodzkiego I pozwala przyjąć, że bezpośrednim następstwem klęski pod Torczeskiem była utrata przez Romanowiczów Halicza na rzecz Michała Wsiewłodowicza⁵⁴. Pokonany Daniel uszedł na Węgry, zaś Wasylko na Wołyń⁵⁵. Wydarzenia te należy umieścić gdzieś około połowy 1235 r.⁵⁶ Wydaje się, że starszy Romanowicz przebywał na Węgrzech kilka miesięcy. Niewątpliwie zabiegał o pomoc w odzyskaniu utraconego księstwa. Trafił jednak na zły moment, 21 września zmarł Andrzej II. Jak wiemy, kilka tygodni później ruski książę wziął udział w uroczystościach intronizacyjnych Beli IV⁵⁷. Okoliczności w jakich

⁵⁰ ПСРЛ, т.2, стб. 771.

⁵¹ Грушевський М. *Хронологія подій...*, с. 25, 65.

⁵² ПСРЛ, т.2, стб. 772- 773.

⁵³ Tak też datowali wspomniane wydarzenia między innymi Mychajło Hruševs'kyj (*Хронологія подій...*, с. 25, 65); Martin Dimnik (*Mikhail*, s. 73) i Leonid Machnovec' (*Літопис руський...*, с. 391, szczególnie przyr. 5 do roku 6742).

⁵⁴ ПСРЛ, т.2, стб. 773-774; *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва; Ленинград 1950 [репринт ПСРЛ, т. 3. Москва 2000], с. 74, 284.

⁵⁵ ПСРЛ, т.2, стб. 774.

⁵⁶ Tak datował te wydarzenia między innymi Mychajło Hruševs'kyj (*Хронологія подій...*, с. 25, 65).

⁵⁷ ПСРЛ, т.2, стб. 774. Mychajło Hruševs'kyj uważał, że działo się to jeszcze przed zajęciem Halicza przez Michała Czernihowskiego (*История*, т. 3, с. 54). Bronisław Włodarski, że po (*Polska i Ruś*, s. 108). Kolejność wzmianek latopisarskich wyraźnie wskazuje, że rację miał Włodarski.

wówczas wystąpił wyraźnie wskazują, iż zdecydował się uznać zwierzchnictwo węgierskie⁵⁸. Źródła nie pozwalają powiedzieć dlaczego, konkretnego wsparcia od nowego władcy Węgier Daniel jednak mimo tego nie uzyskał. Gdy bowiem wraz z prowadzącym oddziały polskie Wasylkiem zimą 1235/6 r. próbował odbić Halicz nawet nie zdołał do niego dotrzeć. Nie mógł więc mieć wówczas przy sobie większych sił⁵⁹. Kwestią kontrowersyjną i w gruncie rzeczy niemożliwą do rozwiązania jest pochodzenie ściągniętych przez Wasylka posiłków polskich. Bronisław Włodarski przyjmował, że pomoc dla młodszego Romanowicza nie mogła zostać przysłana ani przez Konrada Mazowieckiego, ani przez Henryka Brodatego. Wysłać ją miał w imieniu Bolesława Wstydlwego wojewoda sandomierski Pakosław Awdaniec⁶⁰. Pogląd ten nie wydaje się precyzyjny. Po pierwsze, wątpliwe jest, by przebywający wówczas w Krakowie pod dość ścisłą kuratelą Piasta śląskiego dziesięcioletni Leszkowic mógł i chciał podejmować decyzje w zakresie polityki zagranicznej bez konsultacji z protektorem, po drugie, nie możemy też ze stuprocentową pewnością wykluczyć, że jakąś pomoc wysłał jednak książę mazowiecki – latopisarz przecież wspomina po prostu o udziale w wyprawie na Halicz Łachów. Wariant ten wydaje się jednak znacznie mniej prawdopodobny niż uznanie całej akcji za wyraz zbliżenia pomiędzy Romanowiczami a blisko spowinowaconym z Belą IV Henrykiem Brodatym. Niewykluczone przy tym jest pośrednictwo, czy nawet inspiracja działającej w imieniu Bolesława Wstydlwego Grzymisławy oraz znajdujących się w jej otoczeniu Awdaniców. O ile przyjmujemy przedstawione rozwiązanie, jeden z ważniejszych motywów późniejszej wrogości Konrada względem Romanowiczów będzie całkowicie jasny. Tutaj musimy zwrócić uwagę na jeszcze jedną sprawę, pozwalającą w sposób pełniejszy oświetlić budujący się wówczas układ sił. Zapewne najpóźniej w początkach 1236 r. musiało dojść do rokowań pomiędzy Michałem Wsiewłodowiczem a Belą IV i Konradem Mazo-

⁵⁸ Tak twierdzili już Mikołaj Karamzin (*История государства российскою*. Москва 1992, т. 3, с. 505), czy Mychajło Hruševs'kyj (*История...*, т. 3, с. 53). Dyskusję literatury w kwestii znaczenia udziału Daniela w uroczystościach intronizacyjnych Beli IV zreferował ostatnio Majorov Aleksandr V (*Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*. СПб 2001, с. 585-589).

⁵⁹ ПСРЛ, т.2, стб. 774; Włodarski B. *Rola Konrada Mazowieckiego*, s. 20[104]-21[105]

⁶⁰ Włodarski B. *Rola Konrada Mazowieckiego*, s. 21.

wiekiem. Wskazują na to wydarzenia zaszłe właśnie w tym roku. Po nieudanej próbie pokonania Romanowiczów za pomocą sił halickich i książąt bołochowskich⁶¹, latem wyruszył przeciw Danielowi i Wasylkowi sam Michał wspierany przez swego stałego sojusznika, Izjasława Włodzimierzowicza, prowadzącego Połowców. Z drugiej strony na Wołyń uderzył Konrad Mazowiecki. Działanie sojuszników były według jednoznacznego przekazu latopisarskiego skorelowane. Michał planował spotkać się z mazowieckim wujem w określonym miejscu⁶². Danielowi udało się jednak zdezorganizować plany przeciwników. W rezultacie Michał zmuszony został wycofać się do Halicza, w którym zamknął się wraz z synem Rościszławem i "mnóstwem Węgrów"⁶³. Widzimy tutaj wyraźnie układ sił z lata 1236 r. Po jednej stronie mamy siedzącego w Haliczu Michała Wsiewołodowicza wspieranego przez Izjasława Włodzimierzowicza, nie do końca pewnych Połowców⁶⁴ oraz Konrada Mazowieckiego i Bełę IV. Po drugiej, braci Romanowiczów i Włodzimierza Rurykowicza. Co ciekawe, nie słyszymy o udziale w kampanii 1236 r. po stronie Daniela i Wasylka sił polskich. Wygląda na to, że Henryk i jego sandomierscy podopieczni nie zdecydowali się wspomóc potomków Romana. Czyżby odegrały tutaj swą rolę związki księcia śląskiego z dworem węgierskim, zaangażowanym w tym czasie we wspieranie Michała?

Przedstawiona konstelacja uległa w ciągu najbliższego czasu pewnym przekształceniom. Poważnie utrudnia ich rekonstrukcję wyraźne pomieszanie zapisek w partii kroniki halicko-wołyńskiej, która ujmuje część wydarzeń rozgrywających się w latach 1237–1238⁶⁵. Niektóre

⁶¹ ПСРЛ, т.2, стб. 774-775.

⁶² Ibidem, 775.

⁶³ Ibidem, 776.

⁶⁴ Tutaj musiały grać swą rolę sympatie rodzinne. Przecież chan połowiecki Kotjan był spowinowacony dość blisko z Danielem, jego córka była teściową starszego Romanowicza. Wielokrotnie widać też ich współdziałanie.

⁶⁵ Pomieszczenie chronologiczne zapisek nie ulega wątpliwości. Zdobycie przez Daniela Drohiczyzna, które można z całkowitą pewnością wydatować na marzec 1238 r. wyprzedza informację o wyjeździe Romanowiczów na Węgry, by wspomóc zaatakowanego przez cesarza księcia Austrii Fryderyka Bitnego. Te wydarzenia rozgrywały się – jak już wiemy – na samym początku 1237 r. Trudno stwierdzić przyczynę zburzenia ciągłości chronologicznej relacji kroniki halicko-wołyńskiej. Być może wynikała ona z trudności jakie stanęły przed autorem zводу w związku z koniecznością splecenia w jednolitą narrację opowieści o wydarzeniach rozgrywających się w różnych miejscach i czasie.

fakty świadczące o zmianie układu sił zostały jednak precyzyjnie wydatowane w literaturze dzięki odwołaniu się do innych źródeł. Tak więc wiadomo, że wrogie pozostały stosunki pomiędzy Romanowiczami a Konradem Mazowieckim. Świadczy o tym cały szereg informacji. W donacji tego księcia dla mistrza Bruna i jego towarzyszy (niegdyś dobrzyńców) z 8 marca 1237 r. wyraźnie stwierdzono, że rycerze zakonu mają bronić Mazowsza przed heretykami i Prusami⁶⁶. Niewątpliwie wspomnianych w dokumencie heretyków należy utożsamić z Rusinami, a konkretnie z podwładnymi Romanowiczów. Przekonują o tym kolejne wydarzenia. W marcu 1238 r. Daniel zdobył Drohiczyzn, siedzibę byłych dobrzyńców⁶⁷. Zapewne niedługo później, choć nie jest też wykluczone, (aczkolwiek mniej prawdopodobne), że już w poprzednim, 1237 roku starszy Romanowicz namówił do uderzenia na posiadłości Konrada władcę Litwinów Mendoga oraz księcia nowogródzkiego Izjasława⁶⁸. Zgadza się przy tym z opinią Benedykta Zientary, że walki toczone pomiędzy Rusinami i Mazowszanami doprowadziły do ograniczenia po 1236 r. działań Konrada skierowanych przeciw Henrykom śląskim i znajdującemu się pod ich opieką Bolesławowi Wstydliwemu⁶⁹. Warto tu jeszcze zaznaczyć, że wrogość między Konradem i potomkami Romana ustąpiła dopiero w obliczu nawały mongolskiej, a więc w zupełnie już zmienionej sytuacji politycznej⁷⁰.

Jeśli zaś chodzi o stosunki Romanowiczów z Węgrami przede wszystkim zwraca uwagę fakt, że po lecie 1236 r. w ogólnym

⁶⁶ Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis, opr. Jan Korwin Kochanowski. Warszawa 1919, t. I, nr 366; Włodarski B. Rola Konrada Mazowieckiego, s. 25.

⁶⁷ ПСРЛ, т.2, стб. 776; Włodarski B. Rola Konrada Mazowieckiego, s. 25.

⁶⁸ ПСРЛ, т.2, стб. 776. Atak Mendoga i Izjasława na Mazowsze można – ze względu na pomieszany układ wzmianek latopisarskich – równie dobrze umieścić po zdobyciu przez Daniela Drohiczyzna, jak i w okresie, kiedy Romanowicze udali się na Węgry. Wspomniany najazd literatura datowała powszechnie na okres po zdobyciu Drohiczyzna. Zob. pr.: Грушевський М. Хронологія подій..., c. 27, 65; Włodarski B. Rola Konrada Mazowieckiego, s. 25-26; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва 1950, c. 217.

⁶⁹ Zientara B. Henryk Brodaty, s. 335.

⁷⁰ ПСРЛ, т.2, стб. 788. Nie jest wykluczone, że już jakiś czas przed zdobyciem Kijowa przez Mongołów (6 XII 1240 r.) doszło do pewnego zbliżenia między Konradem i Romanowiczami. Przecież to właśnie z jego dworu wysłali do Daniela bawiący tam po wygnaniu z Węgier Michał i Rościszław prośbę o zawarcie przymierza. Propozycja książąt czernihowskich została przez Romanowiczów przyjęta (ПСРЛ, т.2, стб. 783).

rozrachunku, były one chyba nie gorsze niż te, które z Belą IV utrzymywał czernihowski konkurent Daniela do władzy nad Haliczem, co sugerowała dotychczasowa literatura⁷¹. Zapewne latem 1237 r. (nie jest wszakże wykluczone, że wydarzenie to rozegrało się w następnym roku), gdy Daniel ponownie zaatakował, Michał musiał zgodzić się na odstąpienie mu Przemyśla⁷². Świadczy to – moim zdaniem – o nie posiadaniu w owym czasie przez Wsiewołodowicza wystarczających sił, co jest równoznaczne z brakiem wsparcia z zewnątrz, dającego dotąd Michałowi przewagę nad Romanowiczami. Poza tym najpóźniej na początku 1237 r., a najwcześniej jeszcze w końcu roku poprzedniego, Bela IV wezwał do siebie właśnie Daniela i Wasylka⁷³. Jest to bardzo ciekawy epizod – według mnie – na wyrost interpretowany w literaturze przedmiotu jako wyraz samodzielnej, skierowanej przeciw Beli IV, austriackiej polityki potomków Romana Mściśławowicza, którzy mieli wówczas jakoby chcieć wesprzeć Fryderyka Babenberga przeciw atakującemu go cesarzowi⁷⁴. Zwróćmy tymczasem uwagę na

⁷¹ Грушевський М. *Історія...*, т. 3, с. 53-54 (z zaznaczeniem, że być może Bela IV przyjął na siebie jakieś zobowiązania wobec Daniela i dlatego tak słabo podtrzymywał jego przeciwników); Włodarski В. *Polska i Ruś*, s. 112; Полянська-Василенко Н. *Історія України*. Київ 1995 (перше видання Мюнхен 1972), т. 1, с. 197; Dimnik M. *Mikhail*, s. 103; Котляр М. *Данило Галицький...*, с. 84-85 (z nieprawdopodobną koncepcją, że Bela przestraszył się współdziałania Romanowiczów z Fryderykiem Austriackim i dlatego nie podejmował od pewnego momentu przeciw nim wrogich działań); Майоров А.В. *Галицко-Волынская Русь...*, с. 594.

⁷² ПСРЛ, т.2, стб. 776. Istnieją w literaturze pewne różnice co do czasu i okoliczności uzyskania przez Daniela Przemyśla. Zob. np.: Грушевський М. *Історія*, т. 3, с. 55 (1237 р.); М. Dimnik. *Mikhail*, s. 103-104 (1236 г.); *Літопис руський...*, пер. Махновець І., с. 392 (літо-осінь 1237 р.); Котляр М. *Данило Галицький...*, с. 85 (1237 р.); Майоров А.В. *Галицко-Волынская Русь...*, с. 597 (1237 р.).

⁷³ Daniel i Wasylko pojechali do Beli IV przypuszczalnie w momencie, kiedy cesarz Fryderyk II przybył do Austrii, czyli w styczniu 1237 r. Równie prawdopodobne jest, że pod zawartym w kronice halicko-wołyńskiej określeniu: “v to vremja [przybyli Romanowicze do króla Węgier, kiedy] pošel bjaše Fridrich cesar’ na gjercika voinoju” należy rozumieć inwazję wojsk cesarskich na posiadłości Fryderyka Witnego, co nastąpiło jakiś czas przed przybyciem imperatora do Wiednia. Co do datacji wspomnianych wydarzeń, zob. przyp. 17-18.

⁷⁴ Taki pogląd prezentują np.: Грушевський М. *Історія...*, т. 3, с. 53-54; Пресняков А.Е. *Лекции по русской истории*. Москва 1939, т. 2, с. 35; Пашуто В.Т. *Очерки...*, с. 217; Его же. *Внешняя политика*, с. 257-258; В. Włodarski. *Polska i Ruś*, s. 136-137; *Літопис руський*, пер. Махновець Л., с. 392 (прзур. 10 do г. 6743); Котляр М. *Данило Галицький...*, с. 85; Майоров А.В. *Галицко-Волынская Русь...*, с. 596.

odpowiedni zapis kroniki halicko-wołyńskiej. Brzmi on następująco: “Danil že v to vremja šel bjaše so bratom svoim Ugry ko korolevi bje bo zval ego na (pomošč’) cest v to vremja pošel bjaše Fridrich cesar’ na gjercika voinoju i voschotjesta iti Danil so bratom Vasilkom gjercikovi vo pomošč’ korolevi že vozbranivšu ima vozvratistasja vo zemlju svoju”⁷⁵. Przytoczony passus wyraźnie wskazuje, że inicjatorem całej akcji byli nie Romanowicze, lecz Bela IV. On – jak pisze kronikarz – wezwał na pomoc książąt ruskich, on też podjął decyzję o powstrzymaniu się od działań zbrojnych skierowanych przeciw cesarzowi⁷⁶. Tekst oczywiście pisany był z perspektywy ruskiej, nie jest więc dziwne, iż latopisarz podkreślił zapał i wolę walki swych książąt. Kontekst polityczny całej sytuacji wydaje się oczywisty. Jak już stwierdziliśmy wyżej, w momencie kiedy cesarz nakazał zaatakować posiadłości Fryderyka Babenberga, król węgierski pozostawał z władcą Austrii w sojuszu, a przynajmniej w stanie życzliwej neutralności, co wiązało się z niechętną postawą Beli IV wobec Fryderyka II Hohenstaufa. Dokładna analiza ówczesnej sytuacji politycznej pozwala więc odrzucić dominujący w literaturze pogląd jakoby Daniel i Wasylko ruszyli na pomoc Fryderykowi Babenbergowi wbrew woli Beli IV, chcąc zyskać życzliwość władcy pozostającego tak jak i oni w konflikcie z królem Węgier⁷⁷. Uważam też zinterpretowany fragment latopisu za świadectwo istnienia w owym czasie dość ścisłych kontaktów między potomkami Romana i Belą IV. Daniel i Wasylko chcąc wesprzeć księcia Austrii działali w interesie węgierskim. Ich akcja – jak sądzę – była wyrazem zabiegów mających przynieść wsparcie Węgier w odzyskaniu Halicza, utrzymanego wówczas przez Michała Wsiewołodowicza. Nie jest wykluczone, że król złożył w tym czasie Romanowiczom obietnicę wejścia z nimi w stosunek powinowactwa. Na rzecz tej hipotezy świadczy wzmianka kroniki halicko-wołyńskiej zapisana przy okazji

⁷⁵ ПСРЛ, т.2, стб. 776-777.

⁷⁶ Zapewne Bela IV nie chciał po prostu ryzykować konfliktu z potężną koalicją stworzoną przez cesarza Fryderyka II.

⁷⁷ Nasuwa się automatycznie pytanie. Dlaczego Daniel i Wasylko udali się na Węgry i spotkali się z Belą IV, skoro chcieli wystąpić przeciw niemu? Latopisarz zresztą wyraźnie wspomina, że to król węgierski wezwał Romanowiczów. Poza tym nie znajdujemy w interpretowanej wzmiance śladu sugerującego, by Bela IV powstrzymał Daniela i Wasylka siłą.

opowiadania o staraniach podjętych w 1246 r. przez Belę IV, by wydać jedną ze swych córek za Lwa Daniłowicza. Starszy Romanowicz miał wówczas rzec do brata, że nie wierzy zapewnieniom węgierskiego władcy, bowiem ten już wcześniej obiecał wydać za przedstawiciela rodu swą córkę i słowa nie dotrzymał⁷⁸. Nie sądzę, aby chodziło o epizod z końca 1240 r., bowiem wtedy właśnie Daniel bezskutecznie próbował wyswatać Lwa z królowną węgierską, a przecież latopisarz wspomina wyraźnie o pewnym zobowiązaniu Beli IV. Musiała więc interesująca nas obietnica matrymonialna zostać złożona wcześniej niż w 1240 r. Jak się tymczasem za chwilę okaże, Bela IV nie mógł raczej wystąpić z taką propozycją wobec Romanowiczów już po 1238 r. Wówczas to, korzystając z pobytu Michała Wsiewołodowicza w Kijowie i wyprawy Roścysława na Litwę, Daniel zajął Halicz. Dodajmy ważną z naszego punktu informację, że kronika halicko-wołyńska dość dokładnie przedstawiająca to wydarzenie nic nie wspomina, by w momencie ponownego objęcia przez starszego Romanowicza władzy nad Haliczem znajdowali się tam węgierscy żołnierze⁷⁹. Pozbawiony tronu Michajłowicz udał się po pomoc na Węgry i pozostał tam pewien czas, zapewne do przełomu 1239/40 r.⁸⁰. Wątpię, by po jego przybyciu Bela był skłonny podejmować jakiegokolwiek zobowiązania matrymonialne wobec Romanowiczów. Uważam, że całokształt przedstawionych wyżej wydarzeń pozwala znakomicie zdefiniować charakter ówczesnych działań Beli IV na kierunku halickim. Były one w zasadzie konsekwentną kontynuacją polityki ruskiej Andrzeja II. Polegały – moim zdaniem – nie jak powszechnie się twierdzi, na ciągłym zwalczaniu potomków Romana, lecz na wspieraniu słabszego i wygodniejszego z perspektywy węgierskiej spośród konkurentów w danym momencie rywalizujących o Halicz. Stąd brały się ucieczki wypieranych z tego grodu – dobrze zapewne znających wspomniany mechanizm – dynastów właśnie na Węgry (vide: podróż Daniela z 1235 r. i Roścysława z 1238 r.)⁸¹. Ta elastyczna polityka

⁷⁸ ПСРЛ, т.2, стб. 809.

⁷⁹ Ibidem, 777-778.

⁸⁰ Ibidem, 783; Грушевський М. Хронологія подій..., с. 28, 66 (przełom 1239/40 r.); Włodarski B. *Polska i Ruś*, s. 118 (początek 1240 r.); Dimnik M. *Mikhail*, s. 107-108; *Літопис руський*, пер. Л.Махновець, с. 395 (przełom 1239/40 r.).

⁸¹ Możemy też znaleźć sporo analogii potwierdzających istnienie przedstawionego mechanizmu.

dawała Beli IV możliwość sprawowania kontroli nad uważanym za swoją strefę wpływów księstwem ruskim, bez konieczności angażowania dużych sił własnych, co jak doskonale on wiedział, nie zawsze przynosiło dobry efekt. Przecież w pewnym momencie do niewoli ruskiej trafił siedzący w Haliczu brat Beli, Koloman (1221 r.)⁸². W grodzie tym zmarł też, najpewniej na początku 1234 r. (właśnie w trakcie walk z Romanowiczami), kolejny z jego braci Andrzej⁸³. Można też – jak uważam – na podstawie przedstawionych wyżej wydarzeń pokusić się o sformułowanie ogólnych wniosków dotyczących ówczesnej polityki Romanowiczów wobec Węgier. Daniel wiedział – bo tak pokazywała praktyka – że bez ułożenia stosunków z tym państwem, dysponującym potencjałem znacznie przekraczającym ten, jakim dysponowali Romanowicze, nie jest możliwe utrwalenie się w Haliczu. Wiedzieli oczywiście o tym także konkurujący z Danielem i Wasylkiem książęta czernihowscy i podejmowali kroki paralelne do działań synów Romana. Rywalizację poszczególnych książąt ruskich o tron halicki wykorzystywał zaś skrzętnie Bela IV.

Na podstawie zaprezentowanych faktów można dojść do wniosku, że w latach 1235–1240 Romanowicze nie stanowili dla zachodnich sąsiadów znaczących partnerów politycznych, a ich aktywność na tym kierunku raczej nie wykraczała poza stosunki z Węgrami, państwem Henryków śląskich i Mazowszem. Jak bowiem starałem się wykazać, próba pójścia na pomoc Fryderykowi Bitnemu była w rzeczywistości działaniem związanym z austriacką polityką Beli IV, zaś skierowanie przez jakiegoś księcia ruskiego poselstwa do cesarza Fryderyka II można równie dobrze wiązać z działalnością Romanowiczów, jak i Michała Wsiewołodowica i jego syna. Zresztą był to zapewne odosobniony i nie wnoszący żadnych efektów, a w każdym razie nie znajdujący dokładniejszego oświetlenia w innych źródłach epizod⁸⁴. Najważniejsza postać w tym rejonie Europy, król Węgier Bela IV w ramach prowadzonej przez siebie polityki ruskiej popierał tych Rurykowiczów, którzy dawali

⁸² ПСРЛ, т.2, стб. 737; Грушевський М. Хронологія подій..., с. 17, 63; Włodarski B. *Polska i Ruś*, s. 79-80. Kolomana uwięził podczas swej trzeciej wyprawy na Halicz Mściśław Mściślawowicz Udały.

⁸³ ПСРЛ, т.2, стб. 771; Грушевський М. Хронологія подій..., с. 24, 65; Włodarski B. *Polska i Ruś*, s. 107

⁸⁴ *MGH Constitutiones*, t. II, nr 201. Problem ten wymaga – jak sądzę – dokładniejszego, odrębnego rozpatrzenia.

większe gwarancje utrzymania kurateli węgierskiej nad księstwem halickim. Nie traktował więc Bela IV Daniela i Wasylka inaczej niż ich najzaciętszych wrogów, Michała Wsiewołodowicza i jego syna Rościsława. Nie widzimy bliższych związków pomiędzy spadkobiercami Romana a odgrywającymi najważniejszą rolę na ziemiach polskich Henrykami Brodatym i Pobożnym, chociaż książęta ci w ostatecznym rachunku – być może za sprawą inspiracji płynących z małopolskiego otoczenia Bolesława Wstydliwego i jego matki Grzymisławy – a głównie ze względu na stosunki z Konradem Mazowieckim, być może już od przełomu 1235/1236 r. pozostawali w dość chyba luźnym sojuszu z Danielem i Wasylkiem. Wspomniany zaś książę mazowiecki, dla którego związki z ruskimi partnerami miały realnie największe znaczenie, był w omawianym okresie wrogo ustosunkowany do Romanowiczów. Ten kurs polityczny przyniósł zresztą Konradowi same straty.

Jeszcze jedna ogólna uwaga na zakończenie. Moim zdaniem, w dotychczasowej literaturze pokutuje przekonanie o dużej trwałości układów politycznych zawieranych przez poszczególnych, funkcjonujących w interesujących nas czasach dynastów. Przekazy źródeł mówią, że bywało jednak inaczej. Oczywiście istniały sojusze długotrwałe, obowiązujące nawet kilkadziesiąt lat (vide blok polityczny zmontowany przez Belę IV w latach czterdziestych XIII w., funkcjonujący co najmniej do momentu zgonu Stefana V, czyli 1272 r.), z drugiej jednak strony, mamy również do czynienia z całkiem częstym zjawiskiem bardzo szybkich zmian układów politycznych, co właściwie umknęło uwagi badaczy. Najlepiej ten drugi z wymienionych modeli ilustruje zawarta w kronice halicko-wołyńskiej refleksja dotycząca stosunków pomiędzy Romanowiczami a Michałem Wsiewołodowiczem i jego synem Rościsławem. Latopisarz zapisał w tej kwestii symptomatyczne słowa: “byvšju že mežju imi ovogda miru ovogda rati”⁸⁵.

⁸⁵ ПСРЛ, т.2, стб. 777.

РУСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА В ОЦІНЦІ УГОРСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Взаємовідносинам князів Південно-Західної Русі з угорськими королями ХІІІ ст. присвячена чимала література, різнопланова за проблематикою, формою і жанром. Широкий є спектр видань: від газетної публіцистики до узагальнюючих праць та монографій. Проте більшість публікацій на цю тему видані в Україні та Росії. Угорські історики найчастіше не вважали актуальним для окремого вивчення “східний напрям” зовнішньої політики династії Арпадів (зокрема, королів Андрія ІІ, 1204–1235 рр. та Бели ІV, 1235–1270 рр.). Тому дослідження зв’язків угорського етносу із східнослов’янським світом у ХІХ – першій половині ХХ ст. відбувалося повільно, у контексті загальних тем тощо¹. Незначні спроби деталізувати характер стосунків східнослов’янських князів з угорською короною здійснили А. Годінка² та Г. Стрипський³. Однак, їхні праці не можна вважати спеціальними монографіями з даної тематики.

Завершення Другої світової війни та перехід офіційного Будапешта до політичних сфер впливу Москви започаткували у вивченні тематики русько-угорських відносин певний злам. Взаємини між Народно-Демократичною Республікою Угорщиною та Радянським Союзом активно розвивались у різних сферах життя,

¹ Wertner M. *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek 1892, 629 old; Wertner M. *Negyedik Béla király története*. Temesvár 1893, 251 old; Száláy L. *Geschichte Ungarns*. Pest 1869, t.1-2; Pauler Gy. *A magyar nemzet története árpádházi királyok alatt*. Bp. 1899, k.1-2; Horváth M. *Geschichte der Ungarn*. Pest 1851, t.1-2; Fessler I.A. *Geschichte von Ungarn*. Leipzig 1867, t.1, 502 s; *A magyar nemzet története*. Szer. Szilágyi S. Bp. 1896, k.1-2; Homán B. *Geschichte der Ungarischen Mittelalters in 2 Bd.* Übers von H. von Roosz und L. Szasek. Berlin, 1940, bd.1, 439 s; Dobozy H. *Királynéink az Árpád és Anjoukorában*. Szeged 1934, 100 old; *Szarvas L. Magyar történelm*. Bp. 1939, 79 old. та ін.

² Hodinka A. *Az oroszok évkönyvek magyar vonatkozásai*. Bp. 1916, 510 old.

³ *Magyar-ukrán történelmi kapcsolatok*. Szer. Sztripszki H. Bp. 1916, 92 old.

особливо – у науковій. Тому чисельність робіт, присвячених середньовічній історії Угорщини та Русі доби XIII ст., помітно зростає. Однак, дана тематика все ж таки не стала предметом комплексного дослідження, а вивчалася лише в контексті окремих, більш широких проблем, присвячених історії угорського етносу. Це видно, зокрема, на прикладі праць Е. Молнара⁴. Історик, здебільшого спираючись на “Галицько-Волинський літопис”, зупинився на основних етапах зовнішньополітичної діяльності Андрія II Галицько-Волинської держави⁵. Науковець наголосив на змінах у відносинах Романовичів з Арпадами впродовж першої половини XIII ст., вважаючи, що на їх еволюцію впливала боярська опозиція⁶. Оригінальною спробою автора можна вважати намагання прив’язати видання “Золотої булли” до “східної політики” корони⁷. Основною причиною налагодження між обома династіями добросусідських взаємин історик вважав поразку Бели IV та Ростислава Михайловича під Ярославом (17 серпня 1245 р.)⁸.

Проблемам угро-руських контактів часів монголо-татарської навали присвятив свою невелику розвідку Л. Зічі⁹. Історик відзначав, що у кінці 40-х рр. XIII ст. як Данило так і Бела IV виявляли зацікавленість у стабілізації взаємовідносин. Це пов’язувалося із загрозою з боку Орди¹⁰. Основою цієї нормалізації, на думку вченого, могли бути тільки династичні зв’язки¹¹. Однак, зміна політичної орієнтації папства зумовила поступове загострення відносин між володарями¹².

Значення монголо-татарської навали в системі відносин між обома державами продовжувала вивчати Е. Ледерер¹³. Дослідниця,

на підставі аналізу угорських документів, папських булл та руських літописів, прийшла до думки про наявність особливо тісних відносин між Арпадами та Романовичами в 1245 – 1259 рр. Загроза з боку Орди змушувала їх спільними силами піклуватися про оборону від кочовиків¹⁴. Так, на думку Е. Ледерер, між Романовичами та Белою IV було налагоджено дипломатичну службу, у якій активну участь брали йобагіони королівських міст Закарпаття¹⁵. Винуватцем загострення стосунків між Угорщиною та галицько-волинськими князями на зламі 50–60-х рр. XIII ст. науковець зображала папську курію. Рим, на її думку, свідомо намагався створити династичний союз між Арпадами та Чингізидами для ускладнення міжнародного становища Галича та Володимира-Волинського¹⁶. Дискусійним для історика залишалось питання визначення точної дати Ярославської битви. В радянській та польській історіографії, яка, в основному, спиралась на літописні твори, на той час вже не існувало сумнівів, що це трапилось 17 серпня 1245 р.¹⁷. Однак, угорські джерела подають два повідомлення про схожі за змістом події. Це вимагало додаткового аналізу документів, над чим активно окрім Е. Ледерер¹⁸ працював І. Бертені¹⁹. Вони прийшли до висновку, що бій мав місце на рубежі 1245 – 1246 рр., оскільки під 1246 р. Данило вже виступає як союзник Арпадів в боротьбі з австрійським герцогом Фрідріхом Бабенбергом²⁰.

Угорські історики другої половини XX ст. приділяли значну увагу дослідженню біографій найвідоміших представників династії Арпадів. Зокрема, предметом зацікавлення Д. Дюммерта був період правління Андрія II (1205 – 1235 рр.)²¹. Історик пояснював спроби короля приєднати Галич до володінь корони непродуманістю та недалевидністю угорського правителя. Він вважав, що присутність влади Арпадів у Південно-Західній Русі спричинила до появи тут внутрішньополітичної нестабільності²².

⁴ Molnar E. *Magyar története a XIII – XV században*. Bp. 1950, 190 old; *Magyarország története*. Bp., 1964, 626 old.

⁵ Molnar E. *Magyar története a XIII – XV században*, old.17-57.

⁶ *Ibidem*, old.176, 21.

⁷ *Ibidem*, old.21-22.

⁸ Molnar E. *Magyarország történet*, old.84.

⁹ *A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi politika*. Szer. Zisci. L. Bp. 1952, 39 old.

¹⁰ *Ibidem*, old.29.

¹¹ *Ibidem*, old.38.

¹² *Ibidem*, old.38.

¹³ Ледерер Э. Татарское нашествие на Венгрию в связи с международными событиями эпохи. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*. Bp. 1953, т.2, №1-2, с.1-45; Його ж. Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие. *Международные связи России до XVII в. Сборник статей*, Москва 1961, с.181-202.

¹⁴ Ледерер Э. *Татарское нашествие*, с.32-39.

¹⁵ *Там само*, с.33-34.

¹⁶ Ледерер Э. *Венгерско-русские отношения*, с.199-201.

¹⁷ Бертені И. Международное положение Венгрии после татарского нашествия. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва: Наука, 1978, с.315-320.

¹⁸ Ледерер Э. *Татарское нашествие*, с.22.

¹⁹ Бертені И. *Указ. сочинение*, с.317-318.

²⁰ *Там само*, с.318.

²¹ Dümmer D. *Az Árpádok nyomában*. Bp. 1977, 510 old.

²² *Ibidem*, old.392.

У зв'язку з тим, що після війни Закарпаття увійшло до СРСР, угорські історики, не маючи змоги опротестувати це рішення, відверто намагались підкреслювати факти про присутність угорців на закарпатських землях. Так, Д.Дьєрффі твердив, що після монгольського нашествия Закарпаття продовжувало залишатись густо заселеним уграми регіоном, на території якого проживали вихідці із Русі²³. Натомість П.Немет, у контексті вивчення угро-руських зв'язків другої половини XIII ст., зупинився на питанні про розташування та призначення оборонних споруд східних комітатів корони²⁴.

На основі аналізу документів з королівської канцелярії, інший історик Е. Маюс стверджував важливість для Арпадів оволодіння землями Південно-Західної Русі²⁵. Він підкреслював, що королі не раз говорили про Галич, як про свою власність (*birtokryl*)²⁶. Причиною відмови від такої політики та налагодження між Романовичами та Белою IV рівноправних стосунків цей автор вважав погіршення відносин корони з Австрією та Чехією²⁷.

Наприкінці 70 – початку 90-х рр. XX ст. вивчення тематики взаємовідносин Арпадів із володарями Південно-Західної Русі істотно активізувалось. Зокрема, показовою в даному плані є наукова діяльність Д.Крішто. Його перу належить чимало монографій та менших за обсягом розвідок, де висвітлюються окремі аспекти даної тематики. Так, у статті, присвяченій присутності на території угорської корони у XIII ст. вихідців з Русі²⁸, історик наголошував на тому, що традиція переселення східних слов'ян в Угорщину сформувалась ще у середині XI ст. Особливо активно цей процес розвивався у кінці XII – XIII ст., коли руські купці,

²³ Györfy Gy. *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza*. Bp.: Akademiae kiadó, 1963, old.49. Див. також рецензію: Я.Ісаєвич. Історична географія Угорщини та суміжних країн XI–XIV ст. *Архіви України*, 1967, № 2, с.71-74.

²⁴ Немет П. Образование пограничной области Боржава. *Проблемы археологии и древней истории угров*. Москва 1972, с.216.

²⁵ Málusz E. *Királyi kancellária és kronikairás a középkori Magyarországon*. Bp.: Akademiae kiadó, 1973, old.16-17.

²⁶ *Ibidem*, old.13.

²⁷ *Ibidem*, old.42-43.

²⁸ Kristó Gy. *Oroszok az Árpádkori Magyarországon*. *Acta Historica Szegediensis*. Szeged 1980, old.57-65; Кришто Д. Русские в Венгрии в эпоху Арпадов. *Славяноведение*. Москва 2001, №2, с.22-30.

утворюючи в межах володіння Арпадів свої поселення, отримували від королів певні права та привілеї. Вчений, на основі аналізу королівських грамот, прийшов до думки про те, що на території Угорщини існувало більше 17 руських осередків, жителі яких в основному займались торгівлею, подекуди впливаючи на соціально-економічний розвиток регіону. На думку історика, офіційна влада була зацікавлена у тому, щоб такі переселення мали місце і в майбутньому²⁹. Характерно, що в російськомовній статті цього автора русини беззастережно називаються росіянами (“русские”)³⁰.

У своїй наступній праці під назвою “Війни доби Арпадів”³¹ історик надав значної уваги основним етапам розвитку “східної політики” Угорщини у XIII ст. Вона, на думку вченого, у першій половині XIII ст. здебільшого носила відкрито ворожий характер, оскільки Андрій II претендував на захоплення окремих галицько-волинських земель³¹. Цікаво, що отримання уграми права на Галич історик пов'язував не зі спробою породичатися з Романовичами, а з одруженням королевича Андрія на доньці Мстислава Удатного Марії³². В цілому, активність зовнішньополітичної діяльності угорської династії щодо Південно-Західної Русі Д. Крішто вважав втручанням у галицькі справи, що не принесли державі жодних позитивних результатів³³. Переорієнтація у взаєминах Арпадів з Романовичами, на думку історика, почала простежуватися після 1245 р., коли останні стали повноправними членами європейського феодалного співтовариства, беручи разом з Белою IV участь у вирішенні основних міжнародних проблем (боротьба за “австрійську спадщину”, вирішення “татарського питання” та ін.)³⁴.

У співавторстві із Ф.Макком Д. Крішто опублікував монографію “Правління династії Арпадів”³⁵. Дана робота носить біографічний, оглядовий характер. Історики не ставили за мету дати вичерпну характеристику відносинам Андрія з князями Південно-

²⁹ Кришто Д. *Русские*., с.23, 30; Kristó Gy. *Oroszok*, ілд.62-64.

³⁰ Kristó Gy. *Az Árpádkor-háborúi*. Bp.: Akademiae kiadó, 1986, 328 old.

³¹ *Ibidem*, old.100-101.

³² *Ibidem*, old.105.

³³ *Ibidem*, old.110.

³⁴ *Ibidem*, old.133-137.

³⁵ Kristó Gy., Makk F. *Az Árpád-házi uralkodók*. Bp. 1988, 309 old.

Західної Русі, а лише показали їх основні етапи, спираючись здебільшого на повідомлення галицько-волинських літописів³⁶. На сторінках цієї роботи контакти представників династії Арпадів з південно-руськими князями змальовувалися без спеціального дослідження, на рівні вже відомих історичній науці фактів.

У монографії, присвяченій історичній літературі Угорщини від початку до 1241 р., Д. Крішто доводив, що праця угорського Аноніма “Діяння угрів” була створена при дворі короля Бели III (1171 – 1196 рр.) винятково для легітимізації прав Арпадів на галицькі землі³⁷. Окрім цього, вчений дав докладну характеристику творам домініканських місіонерів Юліана та Рікарда, які в роки найбільшої загрози з боку татар, у 1235 – 1236 рр. відвідали “Велику Угорщину”³⁸. Оскільки діяльність цих ченців у контексті відносин Романовичів з Арпадами мала помітне значення³⁹, ми вважали за доцільне згадати про цей факт.

Не менш важливою для нас є також робота Д. Кріштов “Історія Угорщини 895 – 1301” рр., яка охоплює власне період володарювання у країні династії Арпадів⁴⁰. Під час написання цієї монографії історик користувався широким спектром джерельних матеріалів⁴¹. Дослідник, розглядаючи окремі аспекти взаємин угорців з русинами доби Романовичів, вважав, що Арпади попри всю наполегливість у власній “галицькій політиці” першої половини XIII ст., все ж з представниками східнослов’янського світу підтримували не такі активні зв’язки, як із провідними державами Західної Європи.

Загалом дослідження Д. Крішто переконують у тому, що угорська історична наука, починаючи від 90-х рр. XX ст. питаннями угро-руських взаємовідносин XIII ст. почала дедалі активніше цікавитись. Хоча здійснювані наукові програми фактично не передбачали кристалізації концептуально нових підходів до

³⁶ *Ibidem*, old.247-248, 267.

³⁷ Kristó Gy. *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Bp.: Akademiae kiadó, 1994, old.31.

³⁸ *Ibidem*, old.42-43.

³⁹ Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII – XIV вв. о татарах и Восточной Европе. *Исторический архив*. Москва 1940, т.3, с.71-113.

⁴⁰ Kristó Gy. *Magyarországon történetű 895 – 1301*. Bp.: Akademiae kiadó, 1998, 361 old.

⁴¹ *Ibidem*, old.221-222, old.241-243, і т.д.

пояснення багатьох явищ і процесів, їх наявність вже була позитивною, ставши передумовою поглибленому вивченню даної теми у майбутньому. Так, питаннями угорської історії XIII ст. в цей час цікавився А. Тібор⁴². На основі порівняльного аналізу різних за походженням джерел, він претензії Арпадів щодо Галича пов’язував з домовленістю Андрія II з Мстиславом Мстиславичем (1226 р.)⁴³. Вчений підкреслював, що одними з ініціаторів приєднання Галича до володінь угорських королів виступала також католицька церква⁴⁴. Присутність Данила при дворі Бели IV після смерті Андрія II у 1235 р. автор пояснював бажанням першого знайти політичний притулок⁴⁵. Однак, як і всі його попередники, А. Тібор вважав, що порозуміння між обома володарями та укладення відповідного династичного союзницького договору відбулося тільки на рубежі 40–50-х рр. XIII ст. – через загрозу з боку татар⁴⁶.

У контексті вивчення угро-руських взаємин на сучасному етапі, найбільш прогресивною можна вважати діяльність печського історика М.Фонт. В результаті копійної та довготривалої роботи (вивченням даних відносин вона почала займатись ще у 80-х рр.) з-під її пера з’явилося чимало цікавих статей, присвячених маловідомим питанням військово-політичних, соціально-економічних та культурних відносин Арпадів з руськими князями. Започаткувало наукові дослідження М. Фонт вивчення джерельної та історіографічної бази з даної теми. Так, у 1989 р. вона опублікувала розвідку, присвячену русько-угорським відносинам кінця XII ст. на сторінках Київського літопису⁴⁷. Дослідниця зауважила, що цей літопис найкраще змальовує характер угорської присутності в Галичі у 1188 – 1189 рр. Вважаючи А. Годінку одним з тих угорських істориків, які найповніше відобразили проблематику угро-слов’янських взаємин у кінці XIX – початку XX ст., М. Фонт у 1993 р. написала статтю, присвячену аналізу його наукового

⁴² Tibor A. *A Tizenharmadik század történeté*. Bp.: Akademiae kiadó, 2000, 224 old.

⁴³ *Ibidem*, old.59-60.

⁴⁴ *Ibidem*, old.60.

⁴⁵ *Ibidem*, old.72.

⁴⁶ *Ibidem*, old.127.

⁴⁷ Фонт М. Киевская летопись, как источник для изучения венгерской истории. *Specimina nova Universitatis quinqveeclesiensis*. Pecs 1989, s.149-156.

доробку⁴⁸. Приступивши до вивчення безпосередньо угро-руських контактів XII – XIII ст. вже у середині 90-х рр., дослідниця відразу ж висунула ряд неординарних припущень, які до цього часу в історіографії не розглядалися. Зокрема, вона вважала, що одними з ініціаторів “галицької політики” Бели III, та Андрія II були знатні угорські феодала, які прагнули, за рахунок приєднання до Угорщини територій Галичини, отримати земельні володіння та титули⁴⁹. Це, на думку М. Фонт, було показовим особливо після появи “Золотої булли”, коли королі прагнули утворити в межах своїх володінь три окремі князівства: Славонське, Семиградське та Галицьке⁵⁰. Присутність угорського елемента на теренах Південно-Західної Русі історик називає не “окупацією”, а “стабілізацією військово-політичних та релігійних впливів”, аргументуючи це твердження тим, що більшість представників місцевої знаті не чинила даному процесу опору. Це, на її погляд, пояснювало й те, що король вважав за зайве тримати в регіоні значні військові частини⁵¹.

Як і попередники, М. Фонт доводить що папство підтримувало Арпадів у цих заходах, свідченням чого було налагодження систематичного листування Андрія II з куріями. Важливою причиною припинення активної “галицької політики” з боку угрів науковець вважала не стільки монгольську загрозу, як надання Белою IV у володіння знатним феодалам великої частини земельних володінь⁵².

У статті, присвяченій появі на польсько-угро-галицькому прикордонні в першій третині XIII ст. низки фортифікаційних споруд, М. Фонт доводить, що вони створювались у ході поступового просування володінь Арпадів на схід⁵³. Населення цих центрів складалось в основному з йобагонів, які повинні були виконувати

на прикордонні військово службу та дипломатичні доручення⁵⁴. Дослідниця підкреслювала, що серед них було чимало вихідців з Південно-Західної Русі, особливо після татарської навали 1241–1242 рр.⁵⁵ М. Фонт прослідкувала генеалогію більшості родів “йобагонів королівських міст” та визначила території, які їм належали впродовж XIII–XIV ст.⁵⁶.

Вивчаючи “Роль кочівників у формуванні древньоруських князівств південного регіону” дослідниця відзначала, що ключовими союзниками Мстислава Удатного та Романовичів у протистоянні з уграми постійно були половці. Це пояснюється тією обставиною, що лише вони могли протистояти добре озброєній королівській кінноті⁵⁷.

Характеристика наукового доробку М. Фонт була б неповною, якщо б не відзначити ті роботи, які висвітлюють особливості угро-руських зв’язків XII ст., окреслюючи причини активізації “східної політики” Арпадів у XIII ст. Такими працями є насамперед статті “Угро-руські політичні відносини у XII ст.”⁵⁸ та “До питання про хронологію галицького походу Бели III”⁵⁹. Історик небезпідставно зазначала, що оволодіння Арпадами у 1188–1189 рр. Галичем дало можливість висувати щодо нього свої претензії і на початку XIII ст. Вони обґрунтовували свої права на ці території згодою папства, а також інтерпретацією раніших історичних подій (“Діяння Угрів” Аноніма)⁶⁰.

У ході вивчення угро-руських контактів, М. Фонт чи не вперше в угорській історіографії чітко розмежувала терміни Україна (Ukrajna), Росія (Oroszország) та Русь (Rusz)⁶¹. Таке

⁴⁸ Font M. A korai magyar-szláv kapcsolatok Hodinka Antal érmezésében. *Hodinka Antal emlékkönyv*. Szer. U. István. Nyiregyháza 1993, old.151-158.

⁴⁹ Font M. II András orosz politikája és hadjáratai. *Századok*, 1992, №12, old.107-144; Font M. Ungarn, Polen, und Galizien-Wolhynien im ersten Drittel des 13 Jh. *Studia Slavica Hungariae*, 1993, №1-2, s.27-39.

⁵⁰ Font M. *Ungarn, Polen, und Galizien-Wolhynien*, s.35.

⁵¹ *Ibidem*, s.32-33

⁵² *Ibidem*, s.34.

⁵³ Font M. Einige Repräsentanten des Kleiadels im polnisch-ungarischen Grenzgebieten im 13 Jh. und die Zukunft ihrer Familie. *Specimina nova Universitatis Quinqueecclesiensis*, 1995, №11, s.237-250.

⁵⁴ *Ibidem*, s.238.

⁵⁵ *Ibidem*, s.238-239.

⁵⁶ *Ibidem*, s.247-250.

⁵⁷ Фонт М. Роль кочевников в формировании древнерусских княжеств южного региона. *Место России в Евразии*. Вр.: Magyar Ruzsisztikai Intézet, 2001, с.55-63.

⁵⁸ Font M. Magyar-orosz politikai kapcsolatok a 12 században. *Aetas*, 1991, №3, old.53-75.

⁵⁹ Font M. Szempontok III Béla halicsi hadjárataihoz kronologijához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Józsefnominatae, Acta Historica*. Szeged 1987, t.84, old. 45-50.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Font M. *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Вр.: Ballasi kiadó; Pecs: University press, 1998, 218 old.

уточнення на сучасному етапі розвитку відносин між обома державами є особливо важливим, оскільки, починаючи від XIX ст., історики Угорщини стосовно українських етнічних земель зловживали поняттям “Росія”, не відрізняючи його від дефініції “Русь” і “Україна”.

Крім охарактеризованих праць, в Угорщині опубліковано ряд робіт загального, довідкового характеру, де тематика русько-угорських стосунків періоду Данила Романовича теж присутня. Так, у 1979 р. видано короткий курс “Історії Угорщини”, авторами якого були М. Унгер та О. Саболч⁶². Історики не ставили собі за мету детально розкрити дану проблематику, а тому на сторінках цього видання на цю тему була лише згадка про походи Андрія II на Галич⁶³. На початку 90-х рр. XX ст. німецькою мовою було опубліковано колективне видання “Історія Угорщини від початку до сучасності”⁶⁴. Автори характеризують Андрія II, як рицаря, що своїми походами у Святу землю та Галичину зумовив кризу в державі⁶⁵. У праці “Угорщина в Європі” Л. Нодь ставив за мету показати історичний розвиток угорської етнічної спільноти на континенті, зазначаючи, що Арпади у XIII ст. підтримували стосунки і з руськими князями⁶⁶.

Особливої згадки заслуговує видання в 1997 р. у Ніредьгазі україномовної “Короткої історії Угорщини”, за редакцією Л. Маккаї, К. Бенда та К. Вереша⁶⁷. Автори, у зв’язку з незначним обсягом книги, лише коротко згадали про існування тісних зв’язків між князями Південно-Західної Русі та Арпадами у XIII ст.⁶⁸

Таким чином, при всій значущості вироблених підходів до висвітлення військово-політичних, дипломатичних, релігійних та соціально-економічних угро-руських взаємин XIII ст., угорські дослідники другої половини XX – початку XXI ст. поки що не опублікували комплексного, фундаментального, спеціального

⁶² Unger M., Szabolcs O. *Magyarország története (rövid áttekintes)*. Gondolat-Bp. 1979, 421 old.

⁶³ *Ibidem*, old.31.

⁶⁴ *Die Geschichte Ungarns von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Bp. 1991, 288 s.

⁶⁵ *Ibidem*, s.31.

⁶⁶ Nagy L. *Magyarország Európában*. Bp. 1993, 309 old.

⁶⁷ *Коротка історія Угорщини*. За ред. Л.Маккаї, К.Бенда, К. Вереша. Ніредьгаза 1997, 222 с.

⁶⁸ *Там само*, с.41-42.

дослідження з даної теми. Загалом, наявний фонд джерел та наукова спадщина вчених попередніх поколінь створюють сприятливі передумови для всебічного її вивчення. Це, в свою чергу, зумовлює завдання переосмислення великої кількості суперечливих моментів, спростування ряду суб’єктивних тверджень, а також, використовуючи історичний досвід минулого та методологічні принципи сучасності, максимального наближення до позиції об’єктивного тлумачення військово-дипломатичних відносин Угорщини та Південної і Південно-Західної Русі періоду Данила Романовича.

Оскільки, починаючи від 1991 р., Україна є стратегічним партнером офіційного Будапешта, політичне, економічне та культурне співробітництво обох країн істотно доповнюється співпрацею і в науковій сфері, існують всі передумови для того, щоб тематика, актуальна для обох народів, продовжувала активно вивчатись.

ЛЬВІВСЬКА ЛЕГЕНДА КНЯГИНИ КОНСТАНЦІЇ

У літературі з історії Львова, як популярній, так і фаховій, не раз згадується угорська принцеса Констанція, дружина князя Лева Даниловича. З її ім'ям здебільшого пов'язується історія львівських домініканців, а також заснування храму св. Іоана Хрестителя, збудованого біля підніжжя Замкової гори. Один з найновіших прикладів – німецькомовне видання “Lemberg-Lwów-Lviv” (1999), присвячене місту “на перетині європейських культур”. З нього довідуємось, що “князь Лев під Замковою горою спорудив для своєї дружини Констанції замок і каплицю латинського обряду св. Іоана Хрестителя”¹. Все ж, інформація, яку подає більшість праць, зводиться до наступного: “костел св. Іоана Хрестителя – це палацова каплиця, збудована для Констанції та її католицького двору”² або “костел св. Іоана Хрестителя був побудований у XIII ст. для Констанції, яка прикликала сюди домініканців з Угорщини”³. Характерно, що такі повідомлення сприймаються як надійні і лише деякі дослідники (зокрема, Тадеуш Маньковський і Володимир Вуйцик) мали застереження щодо їхньої правдивості⁴.

Із покликів у працях дослідників XIX – початку XX століть видно, що подібна інформація побувала вже в XVII ст. – ймовірно, саме тоді отримала свій розвиток “традиція”, яку так часто переповідають сучасні автори, та яку, попри всі сумніви, належним чином не переглядали. Версію про патронат княгині Констанції над львівським домініканським монастирем найактивніше поширювали самі домініканці. Це видно з матеріалів затяжних судових процесів

¹ Lev Unterhalb des Burgbergs entstand für seine Gemahlin Konstantia ein Schloss mit einer Kapelle des lateinischen Ritus. “Johannes der Täufer-Kapelle”: Lemberg-Lwów-Lviv. Eine Stadt im Schnittpunkt europäischer Kulturen, hgs. von P. Fässler. Köln; Weimar; Wien 1999, s. 19.

² Papée F. *Historia miasta Lwowa*. Lwów 1894, s. 43.

³ Островский Г. Львов. *Архитектурно-художественные памятники XIII–XX веков*. Ленинград, 1975, с. 17.

⁴ Mańkowski T. *Dawny Lwów, jego sztuka i kultura artystyczna*. Londyn 1974, s. 14; Вуйцик В. *Державний історико-культурний заповідник у Львові*. Видання друге. Львів 1991, с. 12.

між домініканцями та львівськими вірменами від 1519 до 1762 р. Наприкінці XVI ст. ченці підібрали для свого речника в суді матеріал, в якому йшлося про каплицю, прибудовану до домініканського костелу (на спірній території): її нібито фундувала княгиня Констанція Угорська “і там, у святості закінчивши своє життя, [була] похована”⁵.

На початку XVII ст. з’явився твір “Relatio status almae archidieocesis Leopoliensis” (1616) львівського каноніка Томаша Піравського. Тут з Констанцією Угорською пов’язувалося заснування домініканського монастиря (у Піравського вона помилково названа дружиною князя Данила – “uxor Danielis”): на її прохання Лев Данилович віддав ордену свій палац (*curia*) та церкву. Не подаючи переконливого обґрунтування та конкретної дати, автор відніс цю подію до часів... “перед заснуванням Львова” (“ante conditam urbem Leopoli”)⁶. Таке твердження, закономірно, не може не викликати застереження.

У середині XVII ст. домініканський історик Шимон Окольський стверджував, що Констанція як “галицька королева” (“regina Haliciae”) випросила місце на монастир домініканців у князя Лева Даниловича, згодом стала черницею, разом з Магдалиною Вірменкою та іншими дівичами в покаянні та молитвах завершила життя і була похована в костелі, а гріб її прославився чудами⁷. За цією версією місцем поховання княгині була вже не каплиця, а костел. На відміну від Т. Піравського, Ш. Окольський подав конкретну (але також бездоказову) дату заснування монастиря – 1270 р.⁸ Все ж подібні твердження – виразний анахронізм, оскільки події кінця XIV ст. тут ставляться у контекст XIII: Магдалина Вірменка жила наприкінці XIV ст. і згадувалась як засновниця громади терціарок домініканського ордену лише 1393 р. Отже, вона ніяк не могла бути сучасницею Констанції Угорської.

⁵ *Lwów dawny i dzisiejszy*. Red. B. Janusz. Lwów 1928, s. 10.

⁶ Pirawski T. *Relatio status almae archidieocesis Leopoliensis*, ed. C. Heck. Leopoli 1893, p. 108-109.

⁷ “... vidua Constantia Regina Haliciae locum a filio impetrauerat Ordini, quia ratificata in fide Christi a Patribus Peregrinantibus constituerat consecrare Domino dies vitae suae. Quapropter suscepto habitu sororum Ordinis in proxima ecclesiae habitatione una cum virgine Magdalena Armena, atque caeteris Virginibus dies sacros in paenitentia et oratione finiuit, et clara miraculis in eadem ecclesia sepulta fuit”: Okolski S. *Russia florida rosas et lilies*. Leopoli 1646, p. 72.

⁸ Okolski S. *Russia florida*, p. 72.

Можливо, саме наприкінці XVI – на початку XVII ст. було остаточно сформовано версію про зв'язок княгині Констанції та львівських домініканців. Причину цього слід, очевидно, шукати в конфлікті, який спалахнув у польській домініканській провінції наприкінці XVI ст. Йшлося про права тих руських домініканських монастирів, які від 1378 по 1456 рік перебували в незалежній у межах ордену місійній організації *Societas Fratrum Peregrinantium propter Christum* і були наділені ширшими привілеями та повноваженнями. Зі скасуванням організації у 1456 р. руські монастирі домініканців (*contrata Russiae*) були включені до польської провінції. Конфлікт, який допровадив у 1596–1612 роках до їхнього відокремлення, глибоко зачепив не лише польську провінцію ордену в її тогочасних кордонах, але й цілу Католицьку Церкву Польщі⁹. Зрозуміло, що за таких обставин писалися твори, метою яких було довести правильність позиції однієї зі сторін. Правдоподібно, легенду про те, що Констанція Угорська заснувала домініканський монастир у Львові, створено для доведення незалежності руської контрати від польської провінції. Складається враження, що ідея вважати її покровителькою домініканців належить самому ордену. Тенденційність підходу Ш. Окольського, який був прихильником відділення руських монастирів від польської провінції, підкреслював ще домініканський історик XIX ст. Садок Баронч¹⁰.

Можна вказати й на інші причини активної експлуатації переказу про княгиню Констанцію. Поховання знатної особи традиційно означало підвищення престижу монастиря, особливо, коли була перспектива наступної канонізації. Проща до чудотворного гробу передбачала очевидну матеріальну вигоду для монахів. Це пояснює бажання середньовічних монастирів мати в себе поховання знатних осіб. Прикладом може служити старання кларисок Старого Сончу канонізувати своїх добродійок – Саломею та Кінгу¹¹.

⁹ Kłoczowski J. *Kontrata ruska w polskiej prowincji dominikańskiej w XIV–XVI wieku. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 5: PROSPHONEMA. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. Львів 1998, с. 302, 307.

¹⁰ Barącz S. *Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce*. Lwów 1861, t. 1, s. 166.

¹¹ Eysymont J. *Architektura pierwszych kościołów franciszkańskich na Śląsku. Z dziejów sztuki śląskiej*, ed. S. Swiechowski. Warszawa 1978, s. 52.

Домініканський конвент у Львові межував з двома некатолицькими дільницями – вірменською та руською, а тому сфера його безпосереднього впливу була порівняно незначною. Необхідність привабити якомога більшу кількість вірних стала нагальною потребою, і домініканці зробили спробу створити в себе осередок паломництва. Легенди, якими оточував себе монастир, торкалися відомих мотивів: поруч з переказами про княгиню Констанцію, поширювались оповіді про скульптуру Діви Марії, нібито принесену св. Яцком з Києва, про чудотворну ікону Богородиці авторства св. Луки¹².

Втім, привертає увагу існування також “світської” версії переказу про Констанцію Угорську, на відміну від “релігійної”, розроблюваної авторами, приналежними до Церкви, зокрема, – домініканського ордену. Приклад “світської” версії знаходимо в “Історії міста Львова” Юзефа-Бартоломея Зиморовича¹³. Він приділив увагу постаті Констанції, пишучи, що її сповідниками були францисканці та домініканці, “вислані на Русь для проповідування святої віри”. Цитуючи Ш. Окольського з приводу заснування домініканського монастиря та поховання у ньому королювни, Ю.Б. Зиморович вказав також на існування іншої версії¹⁴. Йдеться про хроніку М. Кромера, де сказано, що Констанція перебувала у францисканському монастирі (кларисок) в Сончі разом із сестрою Кінгою¹⁵, а отже існувала можливість пов'язати ім'я Констанції також з орденом францисканців. Проте Зиморович зовсім не ставив собі за мету продовження монастирських історіографічних традицій і не намагався з'ясувати, який саме орден підтримувала княгиня. Йому залежало на тому, аби показати, що католицька присутність у Львові тягнеться від часів заснування міста. Характерно, що побожність і “цивілізованість” Констанції-католички автор протиставив “дикості” князя Лева-православного. Якщо взяти до уваги конфлікти у Львові на релігійному ґрунті, обмеження в правах православних міщан, релігійну полеміку між православними та католиками, то стане зрозумілою й причина експлуатації переказу про княгиню-католичку в немонастирському контексті.

¹² Ці легенди переказані в Т. Піравського. Див.: Pirawski T. *Relatio status...*, p. 107.

¹³ Zimorowicz J.B. *Historia miasta Lwowa, królestw Galicyi i Lodomeryi stolicy; z opisaniem dokładnem okolic i potrójnego oblężenia (od najdawniejszych czasów aż do roku 1672)*. Lwów 1835, s. 80-81.

¹⁴ *Ibid*, s. 92.

¹⁵ Kromer M. *Kronika Polska ksiąg XXX*. Sanok 1857, t. 2, s. 518.

Таким чином, у “світській” версії Констанція уособлювала католицьку традицію Львова, якій належало бути такою ж давньою, як і саме місто. Власне, в такому варіанті цю версію підхопили дослідники XIX, а за ними й XX століття. У той же час, ніхто не брався перевірити переписувані відомості чи принаймні зачитувати якесь джерельне свідчення, що довело б доречність їхнього використання у фахових історичних виданнях.

На відміну від значного числа історіографічних згадок, джерельних матеріалів про особу Констанції відомо небагато. Галицько-Волинський літопис під 1247 р. вмістив наступний запис: “Данило вирушив, узявши сина свого Лева і митрополита. І пішов до короля в Изволин, і взяв доньку його синові своєму за жону”¹⁶. Про Констанцію згадано також у “Житії св. Кінги” (1320): “Констанція, видана за руського князя Лева, прославилась чудами у місті Львові” (“Constatia tradita est Leoni duci Russie, quae cognuscat miraculis in civitate Lwowensi”)¹⁷. Кінга, рідна сестра Констанції і дружина польського короля Болеслава Встидливого, після смерті чоловіка вступила до монастиря кларисок в Сончі, де була похована 1292 р. У францисканському костелі Кракова поховано й самого Болеслава.

Вперше на згадку про чуда Констанції натрапляємо саме в цитованому “Житії”, проте жодної інформації про її контакти з домініканським орденом, які приписувала їй історіографія пізніших часів, тут немає. Як згадувалось, М. Кромер повідомив про перебування Констанції 1285 р. у францисканському монастирі. Приклад її сестри Кінги, похованої у францисканців, дозволяє припустити: коли Констанція і була б похована в храмі католицького ордену, то ним міг бути й францисканський костел, найімовірніше – в Сончі. Про пов’язання родини руського князя з францисканцями свідчить і те, що Святослава (“Swetoslawa, filia magni principis Russie”), яка вважається донькою Лева Даниловича, була черницею цього монастиря – польські хроніки вміщують запис про її смерть під 1302 р.¹⁸ Крім того, перша згадка про домініканський монастир у

¹⁶ Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург 1843, т. 2, стб. 809.

¹⁷ Vita et miracula S. Kungae. Monumenta Poloniae Historica (далі – MPH). Lwów 1884, vol. 4, p. 684.

¹⁸ Rocznik Sędziwoja. MPH, Lwów 1872, vol. 2, p. 879. Поп.: Rocznik Traski. MPH. Lwów 1872, vol. 2, p. 853.

Львові належить шойно до 1370-их років, що заперечує причетність Констанції до цієї фундації. Отже, наявні джерела не дають підстав говорити про який-небудь зв’язок між Констанцією та львівськими домініканцями.

Недоведеним залишається також твердження, що костел св. Іоана Хрестителя був заснований у XIII ст., і що до цього могла мати стосунок угорська королівна. Найраніша джерельна згадка про нього датована лише 1371 р.: йдеться про надання села Годовиця для “храму св. Іоана на передмісті та монастиря св. Василя” (“ecclesie s. Ioannis in suburbia civitatis Lemburge site nec non monasterio Beati Basily”)¹⁹. Існування василіанського монастиря при святині ставить під сумнів належність її на той час до латинського обряду. Дослідники схильні вважати, що в середньовіччі цей храм належав вірменам²⁰. Така думка може бути підкріплена грамотою 1415 р., якою король Володислав Ягайло перевів мешканців передмістя, що належали до парафії св. Іоана, на вірменське право²¹. Храм св. Іоана Хрестителя як місце першого оселення домініканців у Львові, побудованого за ініціативи Констанції, існував лише в історіографічній “традиції”, яка так і не була підкріплена достовірними свідченнями. Світська історіографія іноді позбавляла таку версію монастирського контексту, трактуючи костел як “палацову каплицю княгині та її католицького двору”. Однак і така інтерпретація теж залишилася безпідставною.

Таким чином, за доступними джерелами неможливо довести правдивість тверджень про причетність Констанції до костелу св. Іоана Хрестителя у Львові та до ордену домініканців. Тому перекази про покровительство княгині домініканцям та її стосунок до вказаної пам’ятки слід віднести до жанру легенд, які розроблялися від XVII ст. та зберігаються в окремих публікаціях і досі.

¹⁹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). Lwów 1870, t. 2, № 3.

²⁰ Кос А. Храм Івана Хрестителя у Львові. Релігія в Україні: дослідження, матеріали. Львів 1994, вип. 2, с. 75-78.

²¹ AGZ. Lwów 1873, t. 4, № 32.

ПЕРША ГАЛИЦЬКА КОРОЛЕВА

Враховуючи чільне місце правителя у системі давніх державних інституцій, сучасні дослідники небезпідставно інтерпретують середньовічну історію передусім як династичну, позаяк тогочасна правосвідомість, де факто визнавала тільки спадкових володарів. Легітимація повноважень володарського роду підкріплювалася церковними санкціями. Церква здійснювала миропомазання князів (королів) під час їх інтронізації, благословляла міждинастичні шлюби тощо.

Прихід до влади чужинця справдана приймався з осторогою і навпаки – посідання чужоземного престолу представником “свого” володарського роду схвалювалося. Це протиставлення особливо виявляється в літописному описі подій періоду другої династичної кризи у Галицькій землі, яка виникла після загибелі під Завихостом (1205 р.) князя Романа Мстиславича.

За владу у Галичі та Володимирі боролися його найближчі родичі – волинські Мономаховичі, а також чернігівські Ігоревичі, що доводилися близькими родичами галицьких династій Ростиславичів (1084–1198) “по кужелі”. Утім, спори між цими претендентами, як відомо, не розв’язали династичної кризи. Вона ще більше загострилася, особливо після того, коли у Галицькій землі було здійснено спробу заснування нової династії. Її родоначальником став “боярський князь” (термін Л. Войтовича) Володислав Кормильчич¹.

Цей безпрецедентний для тих часів випадок ігнорування нормами посідання княжого столу, звісно, спричинив незадоволення польських П’ястів і угорських Арпадів. Вельможність Володислава Кормильчича не давала права на князювання². “Не есть лѣпо боярину княжити в Галичи”, – переказував через посла Пакослава краківський князь Лешко угорському королеві Андрашеві II.

¹ Войтович Л. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів*. Львів 1996, с.61.

² Мазур О. Володислав Кормильчич: шлях до княжого столу. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич 2002, вип. 6, с. 118-129.

Насправді останньому такий випадок мав би бути відомим³. Невдовзі польський та угорський монархи примусом усунули Володислава Кормильчича від влади у Галицькій землі, яка за Спішською угодою 1214 року набула статусу угорсько-польської секундогенітури (термін П. Грицака). Згідно з тогочасною дипломатичною практикою ця угода скріплювалася шлюбом між шестирічним угорським принцом Кальманом, середущим сином Андраша II, та трирічною польською княжною Саломеєю. Саломея була донькою краківського князя Лешка Білого (1186–1227) і Гримислави Ингварівни. Ингвар Ярославич, нагадаємо, княжив у Луцьку, а після втручання галицько-володимирського князя Романа Мстиславича у справу успадкування київського столу став його фактичним співправителем⁴. Таким чином, Саломея доводилася Романові Мстиславичу доволі близькою родичкою.

Збереглася писемна пам’ятка “Vita s. Salomeae” – (“Житіє св. Саломеї”), якій приділено обмаль уваги в сучасній українській історіографії⁵. Хоча це джерело містить деякі факти, які, на наш погляд, проливають додаткове світло на середньовічну практику володарювання, життя і побут європейських монархів⁶.

³ Свого часу П.Грицак висловив здогад, що Володислав Кормильчич, перебуваючи в Угорщині, міг довідатися про призвідників болгарського повстання 1187 року проти Візантії. Утворення II Болгарського царства проголосили “чельники” Асені – брати Іван і Петро. Цей рід започаткував нову болгарську династію (до 1258 р.) Пізніше донька того ж таки Андраша II, Марія-Анна, попервах названа нареченою княжича Данила Романовича, вийшла заміж за болгарського царя Івана II Асеня. Це засвідчувало визнання нової болгарської “чельницької” династії угорським королівським двором. Див.: Грицак П. *Галицько-Волинська держава*, с. 66; *История на България*. София 1982, т.3: *Втора Българска държава*, с. 111; *История Болгарии: В 2-х тт.* Москва 1954, с. 120-122.

⁴ Инвар Ярославич посідав київський стіл тричі: 1. Літо 1201 – 2 січня 1203; 2. Сер. січня 1203 – 16 лютого 1203; 3. Кілька днів у другій половині лютого 1204 р.

⁵ Vita s. Salomeae. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów 1884, т.4. “Житіє” написано між 1287 і 1307 роками, тобто незабаром після смерті першої галицької королеви Саломеї (1211–1268). Автор цієї писемної пам’ятки – брат Станіслав належав до ордену св. Франциска. До нашого часу ця пам’ятка дійшла дещо ушкодженою, зокрема, втраченою є її прикінцева частина. Проте вона є важливим історичним джерелом, передусім, з огляду на пряму причетність Саломеї до владних структур Галицької землі.

⁶ Це повідомлення є продовженням більшої за обсягом розвідки “Житіє св. Саломеї як історичне джерело”. У друці.

У 1214 р. угорський та польський володарі домовились про поділ спадщини Романа Мстиславича. Цим кроком було порушено династичні права Данила й Василька Романовичів, а також белзьких князів⁷.

За “Житієм св. Саломеї” польська княжна невдовзі після Спішського договору виїхала до угорського двору. Польський дослідник Б.Влодарський сумнівався у правдивості цієї інформації, адже у листі Андраша II до папи з проханням про коронацію Кальмана та іншому листі про миропомазання цього угорського принца остригомським архієпископом Саломея не згадується⁸. Проте скепсис польського вченого видається перебільшеним. Достатньо пригадати десятки шлюбів між малолітніми членами королівських і княжих родин.

Андраш II незабаром порушив пункти Спішського договору, захопивши Перемищину та Любачівщину – галицькі волості, що відійшли до П’ястів. Володарські амбіції, як бачимо, взяли верх. Через те не варто перебільшувати вагу династичного шлюбу Кальмана і Саломеї. Лише у 1219 р. молоде подружжя таки прибуло до Галича. Треба думати, що титул галицької королеви відносився до Саломеї передовсім як до дружини повноцінного володаря, яким став після коронації 1216 р. Кальман.

Панування малолітньої пари у Галичі також було недовготривалим. У 1221 р. новгородський князь Мстислав Мстиславич Удатний здобув місто та полонив в Успенському соборі Кальмана і Саломею. Незабаром тринадцятилітній Кальман і десятилітня Саломея були відпущені в Угорщину. До Галича вони ніколи не повернулися. Життєписець св. Саломеї стверджує, що побожна галицька королева в Угорщині заприсягнулася зберігати цноту, вдягнула удовиний стрій (у такий спосіб демонструвався її дівочий стан) і Кальман нібито погодився з цим її рішенням та пошановував за це свою дружину.

У 1226 р. король Андраш II, мабуть, остаточно втративши надію повернути Кальмана та Саломею у Галицьку землю, посадив сина в угорській провінції Хорватії.

⁷ Мазур О. Стосунки белзьких князів Всеволодовичів з Романовичами. Белз: Державний історико-культурний заповідник у м. Белзі. *Белз і Белзька земля. Науковий збірник*, 2004, вип. 1, с.78.-81.

⁸ Włodarski B. *Polska i Ruś. 1194-1340*. Warszawa 1966, s. 60-63.

У 1235 р. Андраш II помирає. Угорський трон успадковує його найстарший син Бела, що був одружений з донькою нікейського імператора Теодора Ласкаріса Марією. До часу офіційної коронації у цього подружжя народилося кілька доньок. За “Житієм” саме найстаршу доньку Бели Кінгу (Кунігунду) уподобала собі Саломея за майбутню братову. Однак королева-мати Марія нібито не давала згоди на її шлюб з Болеславом. Можливо, брали верх її імператорські амбіції, хоча згодом ними довелося поступитися, і не лише Кінга, але й Йоланта вийшли заміж за польських князів.

“Житіє” донесло до нас цікавий сюжет із життя середньовічних володарських родин. Княгиня Гримислава після смерті чоловіка стала регенткою сина і з труднощами боронила його уділ, що номінально перебував під владою вроцлавського князя Генріха Бородатого (1163–1238). Шлюб Болеслава з Кінгою мав би зменшити претензії Генріха на краківську спадщину. Але переговори краківських послів з угорською королівською родиною нібито завершилися безрезультатно. Тоді Саломея сховала Кінгу у спеціально сконструйовану скриню і таємно перевезла у Краків. Цей учинок обурих угорську королеву Марію. Налякана її гнівом Саломея також утекла до Кракова. Королева Марія услід погрожувала позбавити її належної королеві шани і навіть заборонила спілкування зі свавільницею.

За цих умов, як стверджує життєписець Саломеї, вона прийняла дуже відважне рішення. В Угорщину королева повернулася разом із Кінгою та братом Болеславом, упала перед Марією на коліна та сама подала їй різку для покарання. Вражена покірністю та самопожертвою Саломеї, угорська королева пробачила її провини та дала згоду на шлюб Кінги та Болеслава.

Насправді по Кінгу відправили спеціальне посольство, яке очолили каштелян Клеменс із Клімонтова і Януш, краківський воевода. Ініціатором цього династичного союзу виступив краківський біскуп Віслав, отримавши згоду від самого короля Бели IV⁹. У “Житті св. Саломеї”, натомість, даний факт потрактовано на агіографічний кшталт, коли одна свята спричинилася до навернення на праведний шлях іншої, адже відомо, що Кінга так само довіку дотримувалась обітниць цнотливості і була беатифікована.

⁹ Zylińska J. *Piastówny i żony Piastów*. Warszawa 1982., s. 241-242.

Галицький король Кальман брав участь у битві із монголами під Легніцею, де його було важко поранено. Невдовзі він помер. Відтак уже справжньою вдовою Саломея подалась до Кракова і якийсь час перебувала у Вавельському дворі. Тут галицька королева-вдова прийняла рішення вступити до францисканського ордену, тобто стати кларискою (таку назву носила жіноча формація цього ордену).

У 1245 р. монах-францисканець Раймунд у Сандомирі вручив Саломеї одяг клариски, а краківський єпископ Ян Одровонж Прандота висвятив її на черницю і поклав на голову вінок. Так офіційно підтверджувалось її дівоцтво, оскільки папський декрет забороняв увінчання вдів чи інших жінок, стосовно добродетельності яких виникали вагання. Саломея оселилася у Сандомирі разом із кількома кларисками, що прибули з Праги. Незабаром для неї мав бути побудований кляштор.

Тут ми підходимо до одного з найцікавіших епізодів у “Житті св. Саломеї”.

Згідно з цим джерелом, дочка Лешка Білого обрала для будівництва кляштору Завихост. Спорудження обителі тривало понад десять років. У 1247 р. папа Інокентій IV дозволив кларискам отримувати данину, але вже у 1253 р. повернувся до попереднього, заборонивши їм посідати власність. Дізнавшись про це, Болеслав Сором’язливий (1226–1279) надав шпиталеві (що дозволялося церковним правом) у Завихості посілості: Завихост, Вонгровце, Віняри, Собутку, Пшезводи, Вйонзвніцу¹⁰.

Попри те, що кляштор був належним чином укріплений, черниці не почувалися в ньому безпечно. Під його стінами бували збройні загони монголів та ятвягів. Саме тому через два роки Саломея перенесла кляштор до Скали, що неподалік Кракова. Тут, у важкодоступному місці Генріх Бородатий спорудив укріплення у часи свого опікунства над Болеславом Сором’язливим. На цьому місці Саломея збудувала невеликий кляштор. Проте, не всі монахині залишили Завихост¹¹. “Soror Salome” (“сестра Саломея”) фактично управляла кляштором, хоча ніколи не була його настоятелькою.

¹⁰ Там само.

¹¹ Відомо, що у 1260 р. багато з них загинули під час нападу монголів на монастир. Тільки у 1264 р. Саломея забрала їх із Завихоста.

Колишня галицька королева мала п’ятдесят сім років, коли відчула наближення смерті¹². 27 із них припадає на сувору аскезу.

У XVII ст. “Житіє св. Саломеї” було надіслано до Ватикану як підстава для майбутньої канонізації. Проте, папа Климентій X дозволив її вшанування у Польщі та у францисканському ордені. До почету святих Саломея занесена не була. На цьому можна було б завершити, якби не одна цікава обставина, яка змушує пильніше придивитися до цієї пам’ятки. Це – вибір Завихосту як місця спорудження кляштору.

Ймовірно, польський хроніст Ян Длугош був знайомий з “Житієм”. Однак, багато деталей, які стають відомим завдяки цій пам’ятці, він обминув, а інші, навпаки, додав. Передовсім це стосується обставин заснування монастиря. Польський хроніст з цього приводу писав: “Болеслав Сором’язливий, князь краківський і сандомирський, дня другого березня відбував з’їзд усіх своїх земель у селі Корчині, на який не тільки Прандота, єпископ Краківський, пани й достойники землі Краківської й Сандомирської, але також Казімеж, князь куявський, ленчицький і серадський, і Земовіт, князь мазовецький, Болеслава Сором’язливого брата стрієчні, особисто зі своїми панами радними запрошеними прибули. Предметом їх наради не було оголошення війни ворогам, ані розширення кордонів, ані помноження доходів, але справи, що стосувалися хвали Божої і добра ближніх (Тут і далі текст виділено автором. – *О. М.*). Радився побожний князь щодо того, що було його найвищим прагненням, **натхненним йому, як твердив, благословенням жінки**, і віддавна у серці його тліючим, аби на більшу хвалу Богу кляштор для черниць, якого ще у краях своїх не мав, для захорони доньок панів краєвих і шляхти, слабкого здоров’я, убогих або до зв’язків шлюбних застереження маючих; **надто задля виконання численних прохань сестри своєї**

¹² 30 серпня 1268 р. Саломея викликала до Скали свого брата Болеслава та духівника, єпископа Павла із Пшеманкова, а також отців Томаша, Юстина та Томаша, які своїми підписами скріпили її тестамент. Як і передбачалося, усі посілості вона заповідала у розпорядження іншої сестри Саломеї – доньки Конрада I Мазовецького (у цьому ж монастирі перебувала ще одна княжна Саломея – донька Земовіта I Мазовецького). Монахові-лекторові на ім’я Борислав Саломея заповідала “хорові і наукові книги”, які, безперечно, читала сама, оскільки добре володіла латиною.

Саломеї, колишньої королеви Галичини. Пізніше просив князів, братів своїх, Казімежа й Земовіта, не менш Прандоту біскупа і зібраних панів, аби йому у тій справі вділили своєї ради. А коли всі намір його з найвищою шаную прийняли, що найдостойнішим місцем для цього було б містечко Завихост¹³.

Як бачимо, не лише Саломея, але й її брати також дотримувалися думки, що найкращим місцем для закладення кляштору має бути Завихост. Уважне вивчення всіх відомих нам писемних джерел, дозволяє висловити гіпотезу про можливість зв'язку цієї події із загибеллю на даній території князя Романа Мстиславича.

Звернемося до генеалогії.

Князь Роман Мстиславич, як відомо, був сином польської княжни Агнеси, доньки Болеслава Кривоустого¹⁴. Лешко Білий і Конрад I Мазовецький доводились Романові троюрідними братами. Польські князі були з ним добре знайомі, адже за повідомленням "Великопольської хроніки": "Князь Роман пам'ятав немало благодіяння, зроблені його (дідом) (помилка – дядьком – *О.М.*), у якого він у дитинстві виховувався"¹⁵. Цей польський князь Казімеж справді згодом допоміг Романові утвердитися у Володимирі.

Відносини між Романом і його польськими братами зіпсувалися через інтриги Владислава III Ляскононого (за іншою версією інтриганом виступив Володислав Кормильчич). Про це повідомляв сам Лешко, що підтверджується літописом.

¹³ *Jana Długosza kanonika Krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście*. Przekł. K. Mecherzyński. Kraków 1868, t.2, s.355-356.

¹⁴ Болеслав Кривоустий у своїй шлюбній політиці орієнтувався на руських володарів (його невідомі на ім'я доньки вийшли заміж за Всеволода Давидовича та Ярослава Ізяславовича, донька Рикса одружилася з князем Володимиром Всеволодовичем, син Болеслав Кучерявий пошлюбив княжну Верхуслану – доньку Всеволода Мстиславича, Мешко III Старий мав за жінку княжну Євдокію, доньку Ізяслава Мстиславича, а Казімеж II Справедливий був одружений з Оленою, донькою Ростислава Мстиславича. Останній так само дотримувався цього шлюбного вектора. Його донька Марія-Анастасія вийшла заміж за Всеволода Святославовича Чермного, син Лешко Бялий, як згадувалось, пошлюбив доньку Інгвара Ярославича, а Конрад I – Агафію, доньку Святослава Ігоревича.

¹⁵ Див.: "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях. XI – XIII вв. Под ред. В.Л.Янина. Москва 1987, с.131.

По смерті князеві було віддано належну шану. За віршем, що вміщений у хроніці Мацея Стрийковського:

*В Сендомірі почесно князя [Романа] поховали,
Та русини за труп той – жаль великий мали –
Полякам срібних гривень тисячу поклали,
Тоді у Володимирі князя поховали¹⁶.*

I.Мицько припускає, що Роман Мстиславич був похований у збудованому ним же храмі св. Пантелеймона у Галичі. З огляду на цей та інші факти, можна сумніватися у достовірності цієї гіпотези. Звертаємо увагу на ту обставину, що під час набігу Лешка і Конрада на Володимир у 1207 р. (іх навів туди князь Олександр Всеволодович) князі "побили удвох ляхів своїх". Вони рятували від пограбування церкву Святої Богородиці, де покоїлися останки їх найближчих родичів, у тому числі й Романа Мстиславича.

Навіть, коли решта фактів була б невідома, не буде великим перебільшенням твердження про те, що польські князі відчували провину за загибель Романа Мстиславича під Завихостом. Саме тому вони сприяли утвердженню Данила і Василька Романовичів у Володимирській землі. Традиційно, зв'язки між волинськими Мономаховичами скріплювались надалі династичними шлюбами. Сестра Саломеї, Олена, стала дружиною Василька Романовича. Син Конрада Мазовецького Болеслав I (1208–1248) пошлюбив Анастасію, доньку Олександра Всеволодовича Белзького. Його другий син Земовіт I (1224–1262) одружився з Переяславою, донькою Данила Романовича. Син згаданого вже Казімежа, добжинський князь Земовіт (1262–1306), узяв шлюб з Анастасією, донькою Лева Даниловича. Донька Казімежа Єфимія була замужем за Юрієм Львовичем. Тройден I (1284–1341) князь черсько-сохачевський також одружився з Марією, донькою Юрія Львовича. Усі ці факти переконливо засвідчують сталість русько-польських династичних зв'язків.

Але повернемося до Саломеї. Як черниця, вона, безумовно, покутувала гріхи своїх родичів, в їх числі батька Лешка та дядька Конрада, воїни яких убили Романа Мстиславича. Перебування Саломеї у Галичі могло ще більше посилити враження провини за

¹⁶ Стрийковський М. Про битву під Завихвостом. Пер. В. Шевчука. *Марсове поле. Героїчна поезія на Україні*. Київ 1988, с.94.

причетність польських князів до загибелі їх руського родича. Зрештою, однією з найактивніших ініціаторів побудови кляштору у Завихості була також мати Саломеї, Гримислава, двоюрідна сестра Романа Мстиславича. Длугош із цього приводу писав: “Гримислава, невіста побожна, своєю намовою також спричинилася до закладни кляштору у Завихості, померла, і у кляшторі Завихостеськім була похована, проживши в удовиному стані тридцять два роки”¹⁷.

Таким чином, ряд фактів опосередковано засвідчують можливість заснування монастиря у Завихості на знак покути провини краківсько-мазовецьких П’ястів за загибель поблизу цього містечка володимиро-галицького князя Романа Мстиславича.

¹⁷ *Jana Długosza kanonika Krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście*. Przekł. K. Mecherzyński. Kraków 1868, t.2, s.356.

ПРО ФОРМУВАННЯ БОЯРСЬКИХ РОДІВ У ПЕРІОД КНЯЖІННЯ ДИНАСТІЇ РОМАНОВИЧІВ

Історія боярських родів Галицько-Волинського князівства в науковій літературі детально не розглядалась, передусім через бідність джерельної бази. Дослідники здебільшого лише повторювали літописні згадки про існування таких родів, як Арбузовичі, Молибоговичі, і Домажиричі, принагідно торкаючись питання про походження окремих бояр чи значних родів¹. М.Грушевський вказує на практику тримання посад “з діда-прадіда”, тобто про їх спадковість. Він виділяє рід боярина Доброслава Судича, вважаючи, що його батько міг бути дрібним судовим урядовцем, а дід священником². М.Дашкевич, підтримуючи цю думку, згадує боярський рід Волдрисів. Він наголошує на існуванні боярських фамілій та практики називати людей за прізвищами, оскільки видатні бояри були, на його думку, настільки відомі, що літописець не мав потреби згадувати їх по-батькові. Протилежну думку висловив В.Антонович, котрий вважав, що не можна вказати серед бояр два-три покоління, а одне ім’я з’являється на сторінках літопису лише раз і зникає, не передаючись з роду в рід. (Д.Зубрицький взагалі заперечував існування боярських родів)³.

Аналізуючи літописні та актові матеріали XII–XVI ст., що стосуються Галицько-Волинського князівства, можна виділити кілька ймовірних ліній боярських родів. Для Галицького князівства XII ст. літописні свідчення дуже скупі: згадуються Іван Халдійович (звенигородський воєвода, “муж” князя Володимирка), Ізбигнів Івачевич (з Перемишля), Коснятин Сірославич (воєвода князя

¹ Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва 1950, с.144;

Линниченко І. *Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV в.* Львів 1899, с. 60.

² Грушевський М. Галицьке боярство XII–XIII в. *Записки НТШ*, 1987, т. 20, с. 3-7.

³ Дашкевич Н. *Княжение Данила Галицкого, по руским и иностранным известиям*, Киев 1873, с. 26-28; Антонович В. *История Галицкой Руси. Лекції*. Київ, с. 86.

Ярослава Осмомисла), єпископ Козьма, боярський рід Чагрів (з якого Ярослав Осмосисл взяв собі нешлюбну “жону Настуську”), Тудор Єлич та ін. Для боярської верхівки літописець вживає загальне означення: “галичани” та “мужі галицькі”. Волинська земля в цьому аспекті висвітлена ще менше, хоча вже в XI ст. ми зустрічаємо в літописних подіях бояр Туряка, Лазара і Василя, спільників князя Давида Ігоревича, та якогось Кульмія.

З початком XIII ст., після смерті Романа Мстиславича, на сторінках літопису з’являється велика кількість боярських імен та династій (родів), що з кожним роком відіграють істотнішу роль у суспільно-політичному житті. Під 1205 р. маємо згадку про боярський рід Кормильчичів в особі великого боярина Володислава, що можливо походив від княжого “кормильця” (дядька-вихователя) Ярослава Осмомисла або ж його сина Володимира. Маємо також звістку про брата Володислава Кормильчича, не названого по імені. І. Шараневич вважає, що його братами були Яволод та Ярополк, згадані під 1209р., як вірні прихильники політики Володислава Кормильчича⁴. Цей рід стояв у опозиції до Романа Мстиславича і був прихильником династії Ігоревичів. Скориставшись тим, що княжич Данило через свою малолітність не міг правити князівством, Володислав 1208 р. фактично стає керівником князівства, а в 1210 р. офіційно вокняжується в Галичі⁵. Восени 1212 р. угорський король Андрій II захоплює Галич і висилає Володислава в Угри: “І в тому заслання він помер, знайшовши лихо племені своєму і дітям своїм задля князівства, бо всі князі не зглянулись на дітей його через те”⁶. Це остання літописна звістка про рід Кормильчичів.

Літопис згадує боярські роди Арбузовичів, що тримали Пліснесько, та Молибогочичів, до яких, можливо, належав боярин Филип з Вишні. Названо навіть кількість останніх – 27 осіб⁷. І. Линниченко вважав, що це – число роду Арбузовичів (Арбузовичів)⁸.

⁴ Шараневич И. *История Галицко-Володимирской Руси от найдавніших времен до года 1453*. Львів 1863, с. 73.

⁵ ПСРЛ, т. 2, стб. 728; *Літопис руський*. Пер. з давньоруського Л. Махновця. Київ 1989, с. 373. (Далі: *Літопис руський*).

⁶ ПСРЛ, т. 2, стб. 731; *Літопис руський*, с. 374.

⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 763; *Літопис руський*, с. 387-389.

⁸ Линниченко І. *Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV вв.* Львів 1897, с. 61.

В інших випадках ідентифікацію боярських родів можна проводити, будуючи генеалогічні лінії на підставі аналізу літописних звісток.

У ході дослідження вдалося виділити кілька поколінь бояр, що на певних етапах активно впливали на суспільно-політичну ситуацію у Галицькому та Володимирському князівствах. До першого з них належали Ілля Щепанович (Штепанович), Юрій Витанович (Вітанович), Домажир, Гліб Патока, Бернард та дядько-вихователь Мирослав, що були ровесниками Володимира Ярославича та Романа Мстиславича. Вони займали ключові позиції в державі, і тому їхні нащадки, опираючись на великі землеволодіння, давали їм певну військову та економічну незалежність, з’являються далі на сторінках літопису.

До наступного покоління належать особи, пов’язані з часом діяльності Данила Романовича. Так, імовірно, сином Іллі Щепановича був галицький боярин Судислав Ілліч, сином якого, відповідно, був Гліб Судиславович. До одного покоління з Судиславом Іллічем належали Судислав Бернатович, Гліб Поткович, Михалко Глібович, Лазар Домажирець (Домажирич, Домамирич), Юрій Домажирич, Володислав Юрійович та Ростислав Юрійович, тисяцький Дмитро, Дем’ян, Вишата.

Судислав Бернатович був, імовірно, сином якогось Бернарда, що міг походити з угорських вельмож, які були при матері князя Ярослава Осмомисла – Софії, дочки угорського короля Коломана, або ж її духівником. Це припущення підкріплюється тим, що зятем Судислава був угорський воевода Фільній⁹, та й Судислав був найвірнішим прихильником політичного проугорського курсу серед галицького боярства. Сином Судислава міг бути Доброслав Судич, що з’являється на сторінках літопису того ж року, коли зникає з політичної арени Судислав Бернатович – 1234 р.¹⁰ М. Грушевський виділяє боярина Доброслава Судича, вважаючи, що його батько міг бути дрібним судовим урядовцем, а дід священиком¹¹. Водночас високе суспільне становище Доброслава Судича свідчить скоріше на користь першого припущення.

⁹ *Літопис руський*, с. 337.

¹⁰ ПСРЛ, т. 2, стб. 774; *Літопис руський*, с. 391.

¹¹ Грушевський М. Галицьке боярство XII–XIII в. *Записки НТШ*, 1897, т. 20, с. 3-7.

І. Мицько, описуючи боярсько-шляхетський рід Доброславичів, що, можливо, дав початок таким шляхетським родам як Тустанівські, Бориславські, Любінецькі і Кропивницькі, виводить його від Доброслава Судича. До 3-4 покоління роду він відносить згаданих під 1387 р. братів Юрка та Ананія – власників села Тустановичі і монастиря Борислав та зазначає їхню приналежність до гербу Судкович, що згодом отримав назву – Сас¹².

До роду великих галицьких бояр належав і Володислав Юрійович, син Юрія Витановича, вбитого Ігоревичами в 1209 р. Проводячи досить самостійну політику (за що прихильники Данила називали його “невірним”), він отримує посаду галицького тисяцького від князя Ростислава Михайловича, а в 1245 р. гине в битві з Данилом Романовичем під Ярославом. Л. Махновець сином Юрія Витановича вважає галицького боярина Ростислава Юрійовича, який помер у 1233 р.¹³

Варто тут згадати ще один рід, що може вести свій початок від Гліба Патоки, галицького боярина¹⁴. Під 1209 р. згадується боярин Гліб Поткович – ймовірно, його син, який підтримує князя Данила Романовича, а під 1245 р. у його війську згадується боярин Василь Глібович¹⁵.

Вдалося зафіксувати також факт більш-менш стабільної політичної спрямованості членів однієї родини, що намагалася підтримувати одну й ту ж лінію князівської династії. Юрій Домажирич (Домаричич)¹⁶ як син Домажира, що був у посольстві князя Романа до царгородського імператора¹⁷, належав, очевидно, до гілки волинських бояр, яка осіла в Галичі. Можливо, що саме його сини Левректій та Андрій загинули під час битви 1266 р. в урочищі Ворота. В. Пашуто вважає, що прізвище Домажирич пішло від того, що колись представники цієї родини виконували

¹² Мицько І. Генеалогія та геральдика шляхетських родів Кульчицьких та Доброславичів. *Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України*. Львів 2000, с.52-60.

¹³ *Літопис руський*, с.504.

¹⁴ Смольський Г. Змова проти Осмомисла. *Літопис Червоної Калини*, 1991, ч.І, с.43; *Літопис руський*, с.373, 403.

¹⁵ *ПСРЛ*, т 2, стб. 728, 803.

¹⁶ Летопись по Воскресенскому списку. *ПСРЛ*. Санкт-Петербург 1856, т. 7, с.130.

¹⁷ *Літопис руський*, с.369.

важливі функції при княжому дворі¹⁸. Ще один імовірний нащадок Домажира – Лазар Домажирець, з’являється на сторінках літопису в 1241 р. з цікавим епітетом: “безбожник з роду смердів”, як противник політичного курсу Данила. Не виключено, що він і не був боярином¹⁹.

До волинських бояр, прихильників Романовичів, також належав сидельничий Іван Михалкович (син або Михала Скули (Сокули), або Михалка Глібовича, сином якого міг бути, відповідно, Лука Іванович, згаданий при обороні Холма 1261 р., як “холоп Данилів”²⁰. Не виключено, що боярин Михалко Глібович міг бути й сином Гліба Патоки.

Ще один рід – це нащадки волинського боярина Вишати: Давид Вишатич і, ймовірно, Юрій Давидович, що вірно служили Данилові та Василькові Романовичам. Під 1231 р. літопис згадує NN тещу Давида Вишатича (вдову кормильця Нездила), що була великою прихильницею Судислава Бернатовича. М. Грушевський навіть висуває припущення, що вона могла бути матір’ю Судислава Бернатовича та Володислава Кормильчича²¹. Однак таке припущення видається малоімовірним. Можливо, Федір Дмитрович²² був сином тисяцького Дмитра керівника героїчної оборони Києва від монголів.

Літописні дані нам дають можливість пов’язати особу вбитого у 1231 р. боярина Шелва та згаданого у 1245 р. Шелва, причому обидва вони виступають на боці Данила Романовича. Якщо зважати на тенденцію називати одного з синів іменем батька, то можна припустити, що це батько та син чи, принаймні, близькі родичі.

Боярські роди були не тільки місцевого походження, але і прийшлого. З літопису відомі імена бояр-іноземців, а саме: воєвода Семен Олуевич (син половчанина), Волдрис, Борис Ізеболк, Каліфат Селезінець та ін. Під 1209 р. згадані два брати Збислав та Іванко

¹⁸ Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*, с.144.

¹⁹ Грушевський М. *Галицьке боярство XII–XIII в.*, с.7; Линниченко І. *Суспільні верстви Галицької Руси*, с. 60.

²⁰ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 851; *Літопис руський*, с. 422.

²¹ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 765; *Літопис руський*, с. 388; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ 1993, т. 3, с.50-51.

²² *Літопис руський*, с. 407

(Ян) Станіславичі²³, що могли бути синами боярина Станіслава Микулича²⁴. Можливо, що сином Іванка був згаданий під 1232 р. Юрій Янович, який загинув у битві з утрами. Малоімовірно, щоб це був син Яня (воєводи Олександра Белзького), противника князя Данила. Цей рід (Станіславичів) міг виводити свої корені з Польщі.

Прикладом можливого відтворення лінії боярського роду від початку XIII ст. до XV (а то й XVII) століття є рід Дядьків (Детків), що міг походити від вже згаданого боярина Мирослава. Мирослав, як дядько-вихователь, вперше згадується літописом під 1205 р. в ролі посла княгині Анни до польського короля Лєстька (Лєшка), а останній раз – в 1235 р., коли був взятий в полон під час битви з половцями. І. Крип'якевич зазначає, що видавці літописів передають “дядька” з малої літери і вважають його вихователем молодих князів, але правдоподібним є, що Дядько – це прізвище боярина²⁵. З аналізу літописних згадок випливає, що Мирослав був великим волинським боярином і неодноразово відіграв важливу роль в житті Галицько-Волинського князівства, будучи соратником князя Романа, вихователем його синів, а пізніше одним з помічників Данила Романовича у боротьбі із опозиційним боярством та в здійсненні політики централізації княжої влади. Його син (внук чи родич) Семен Дядькович, який згадується під 1288 р., був посланий князем Левом до його сина Юрія Львовича²⁶. Цілком можливо, що він виховував Лева Даниловича, а згодом став виконавцем особистих доручень та першим помічником. Родичем (сином чи внуком) останнього був Дмитро Детко (Дядько) – вихователь княжих дітей, перемишльський староста, княжий суддя, член боярської ради при Болеславі-Юрію II, один із провідників тогочасного боярства, що по насильницькій смерті Юрія II очолив князівство, прийнявши правління Галицькою землею. Ім'я Дмитра Детка зникає з документів між 1344–1349 рр., що, можливо, свідчить про його смерть.

Документи XIV–XVII ст. дають можливість прослідкувати імовірно лінію нащадків Детка. Під 1378 р. у Перемишлі виступає

²³ ПСРЛ, т. 2, стб. 728; *Літопис руський*, с. 373.

²⁴ *Літопис руський*, с. 385.

²⁵ Крип'якевич І.П. *Галицько-Волинське князівство*. Київ 1984, с.123.

²⁶ *Літопис руський*, с.460.

родина покійного Васка Дядьковича, куди входять: жінка Хонька, дочка Просинья, зять Івашко Данславич-Рекполт, діти та внуки²⁷. У 1400 р. серед свідків, що були присутні при розмежуванні земель між селами Лопатники, Ярошин Демнею, Репехович Демнею, Михалковом, Комаровом та Верчанами, бачимо пана Гліба Романовського²⁸; в 1404 р. серед свідків присутніх при розмежуванні земель між Ядвигою Отининою Пелецькою і королем зустрічаємо Гліба Дядьковича²⁹, а в 1415 р. при наданні селу Филиповичі Магдебурзького права і назви Рогатин був присутній і Гліб Дядькович з Романова³⁰. Безсумнівно, це – одна й та ж особа, що була пов'язана родинними стосунками з даним родом, належачи до вже згаданих вище NN дітей чи внуків Васка. Актові джерела XV ст. часто згадують власника с. Свірж Мартина Романовського. 1624 р. у селі Гнила ми бачимо якогось І. Дятковича та жінку його померлого брата³¹. В 1648 р. серед зачинщиків нападу на двір панів Бялоскурських у с.Чайковичі, що коло Самбора, був якийсь Л.Дзядко³², хоча при такому хронологічному розриві його приналежність до роду Детків неможливо довести.

Отже, літописні звістки дають інформацію переважно про тих осіб з боярського середовища, що були в центрі політичних подій певного хронологічного періоду. В ході цих подій проходило згасання чи фізичне знищення представників окремих династій (Чагровичі та Кормильчичі), або ж втрата ними маєтків та прихильності князя. Певну роль в цьому відіграли і навали татар з 1241 р. Тому, вже з кінця XIII–XIV ст. бачимо цілком, на перший погляд, не пов'язані з попередніми особами нові імена³³. Хоча, малоімовірно, що вони не

²⁷ Пешак М.М. *Грамоти XIV ст.* Київ 1974, с.56-58.

²⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 5, оп. 1, кн. 774, арк. 1331.

²⁹ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (1361–1598)*. Санкт-Петербург 1863, т.1, с.5.

³⁰ Царьова Н. Привілеї Волчка Преслужича на надання Магдебурзького права новозаснованому місту Рогатину. *Рогатинська земля: Історія та сучасність. Матеріали першої наукової конференції. Рогатин 24-25 березня 1995 р.* Львів; Рогатин 1995, с.91-99.

³¹ *Національна Бібліотека Львівського державного університету. Відділ Рукописів*, 518/III, арк. 368-369.

³² *Жерела до історії України-Русі*. Львів 1898, т. 4, с.254.

³³ Петрик А. Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобицьк 2000, вип 4, с.61-62.

пов'язані зі старими родами та між собою родинними, майновими та політичними зв'язками і інтересами. Брак документів XII–XIII ст. не дозволяє нам детально простежити генеалогію великих та дрібніших боярських родів, що зберегли свою могутність і в подальший (XIV–XV ст.) період. Саме такими родами є Детки, Теплохи, Лоєвичі, Мищатичі, Боговитиновичі, Гулевичі, Даниловичі, Дворсковичі, Доброславичі, Головцичі, Скибичі, Бибельські та ін.

Сергій Савченко

ХРИСТИЯНСЬКА СПАДЩИНА КИЇВСЬКОЇ РУСИ В КАТОЛИЦЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ XVI–XVII СТОЛІТТЯ

(до постановки проблеми)

До недавнього часу період XVI–XVII ст. в історії України, головним змістом якого вважалася козаччина та полемічний процес, більшість українських істориків розглядала з точки зору правоти православного табору. Одним з чинників, що провокував, часом мимоволі, подібну інтерпретацію, був “козацький міф”, вкорінений в історичну самосвідомість українського народу. Другий чинник є не менш важливим. Річ у тім, що католицькі та уніатські публіцисти практично не лишили по собі історичних синтез русько-українського минулого. Відтак історіографи, вивчаючи розвиток історичної думки кінця XVI–XVII ст., мусили спиратися на тексти, написані православними авторами. Внаслідок дії обох чинників з інтелектуальної історії України цього періоду майже випала католицька та уніатська публіцистика, хоча католицькі автори дуже уважно ставилися до історичної проблематики, використовуючи її з тією самою метою, що й православні. Вона неодмінно присутня в їхніх працях протягом усього XVII ст. Католицька історико-полемічна література, спираючись на ті самі джерела (Длугош, Кромер, Меховський, Бельські, Стрийковський та ін.), що й їхні православні опоненти, виробила відмінне бачення багатьох питань давньоруської історії. Це бачення без перебільшення можна назвати альтернативною історичною візією.

Католицька та уніатська публіцистика кінця XVI–XVII ст. представлена багатьма іменами. Це римо-католики Петро Скарга, Бенедикт Гербест, Каспер Скупинський, унійні автори Йосиф Велямин-Рутський, Іпатій Потій, Гаспар Пентковський, Петро Аркудій, Ілія (Йоахим) Мороховський, Станіслав Жебровський, Тимош Шиманович, Лев Кревза, Ян Кречмер, Іван Дубович, Бенедикт Павел Бойм, Кипріан Жоховський, Ян Алоїз Кулеша, Миколай Циховський (Циховій), Теофіл Рутка, Ян Квяткевич, Войцех Коялович та деякі інші.

Через практичну неопрацьованість теми в сучасній історіографії¹ вважаємо за потрібне порушити питання про необхідність ґрунтовної розробки цієї проблематики, і для початку стисло висвітлити погляди деяких із перелічених авторів-полемістів, оскільки формальні обставини не дають можливості в цьому нарисі проаналізувати праці усіх католицьких публіцистів того часу.

Розвиток полеміки умовно поділимо на три великих етапи. До першого можна віднести полеміку до укладення Берестейської унії 1596 року; другий починається з Берестейської унії і триває до відновлення православної ієрархії та її офіційного визнання (20–30 рр.), і третій – з 30-х років до кінця XVII ст.

Найяскравішими представниками першого етапу є Бенедикт Гербест та Петро Скарґа. Загалом, полемічна література цього часу не дає цілісного уявлення з історії Київської Русі. В цьому і не було особливої потреби, оскільки основні концепції давньоруської історії були сформульовані в XVI ст. у польській історіографії, насамперед М. Стрийковським, М. Меховським, М. та Й. Бельськими, А. Гваньїні та ін. На концептуальні розробки цих істориків спиралися як православні, так і католицькі письменники, пристосовуючи їх до своїх ідейних потреб.

Бенедикт Гербест у книзі “*Wiary kościoła rzymskiego wywody...*” (1586) прагне довести, що русини прийняли християнську віру з Константинополя в той час, коли патріархом був Ігнатій, якого католицькі полемісти вважали “уніатом”, слухняним римському

¹ Серед публікацій сучасних дослідників, які більшою чи меншою мірою дотичні цій проблематиці, можна назвати статті М. Дмитрієва, Л. Ушкалова, Я. Ісаєвича, Р. Лужного. Див.: Дмитрієв М. “Ваша” и “наша” Русь. Сторонники унии перед проблемой этно-конфессионального самоопределения в конце XVI – начале XVII вв. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів 1998, с. 231-244; Ушкалов Л. *З історії української літератури XVII-XVIII ст.* Харків 1999; Його ж. Католицька релігійна публіцистика кінця XVI–XVIII ст. про причини занепаду Руської монархії та Козацько-Гетьманської держави. *Київська Церква*, 2000, № 2, с. 66-67; Isajewycz J. *Kościół greckokatolicki a niektóre aspekty rozwoju kultury ukraińskiej i białoruskiej w XVII–XVIII w. *Варшавські українознавчі записки*. За ред. С. Козака. Варшава 1997, ч. 4-5, с. 187-201; Лужний Р. Релігійна публіцистика Іпатія Потія в розвитку староруської традиції. *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ 1993, т. 2, с. 49-68.*

престолу². Він протиставляє “слухняного” патріарха Ігнатія постійному антигерою уніатської літератури – “схизматикові” Фотію. У книзі згадується факт прийняття Руссю християнства князем Володимиром за часів цесарів Василя і Костантина³. Гербест, на відміну від пізніших письменників, не схильний перебільшувати успіх Флорентійської унії, зазначивши, що “та унія довго не втрималася”. Провідник унії митрополит Ісидор оцінюється як “святий та вчений чоловік”⁴. Зауважимо, що в католицькій літературі такі якості, як “святість” і “вченість” майже завжди ставляться поруч, і, по-суті, є взаємовизначальними, на відміну від православної літератури першої половини XVII ст., де в одному семіотичному ряді ставляться поняття “святість” і “простота”.

Характерним для цього етапу полеміки було невизнання з боку католицьких полемістів благодатності православних таїнств. Так Гербест дорікає русинам, що ті через своє схизматицьке релігійне невігластво “зі сторони сакараментів діток малих душі гублять, не мають єпископської благодаті, при тілі Господньому допускають ідолопоклонство”⁵.

Значно більше можна сказати про історичні погляди Петра Скарґи, який в літературі завжди протиставляється Іванові Вишеньському. Характерною прикметою історичної концепції Скарґи є своєрідний католицький панславизм. Йдеться про ідею об’єднання слов’янських народів навколо папського престолу. Назву “слов’яни” він за історіографічною інерцією виводить від “слави”. До “старовічних і дуже людних” слов’янських народів Скарґа відносить болгарів, сербів, боснійців, словаків, сарматів, далматів, чехів, моравців, поляків, шлезців, русь білу і червону тощо⁶. Скарґа звісно ж добре знав про слов’янський характер населення Московської держави, однак до переліку слов’янських народів Москву не вносить за суто цивілізаційною ознакою (загалом,

² Herbest B. *Wiary kościoła rzymskiego wywody*. Kraków 1586, s. 17.

³ *Ibid*, s. 18.

⁴ *Ibid*, s. 20.

⁵ *Ibid*, s. 22.

⁶ Skarga P. *O rządzie y jedności kościoła Bożego pod iednym pasterzem*. Kraków 1590, s. 180.

антимосковська спрямованість – характерна риса католицького письменства в Речі Посполитій – С.С.) Зокрема Скарга дає “московитам” таку характеристику: “Народ той в старому відступництві... утратив правду Божу, набрався помилок і фальшивої науки, упав у забобони і чарування... Має глупу гордість, що латинники і вся Римська Церква – це язичники та невірні, які не мають Христа, не мають спасіння...”⁷.

Початок християнства серед слов’янських народів Скарга виводить від місії апостола Павла. З того часу, пише автор, “той народ... навчений віри святої тримався”⁸. Наступними етапами християнізації була місія св. Кирила та Мефодія, які, за Скаргою, були “від Римської Церкви послані”⁹. Зазначимо, що джерело місії Кирила та Мефодія (римське чи константинопольське) – одне з найбільш спірних питань полемічного процесу всього XVII ст.

Цікавим є пояснення автора щодо причин прийняття християнства князем Володимиром саме у візантійському варіанті. Він пише, що руські послы потрапили до Риму досить невчасно, бо в той час “у римлян образи і малювання були старі і ризи у старості обвітшали (бо їх не палили, ані викидали з церков), а греки незадовоно перед тим образи всі і малювання попаливши..., і нове та світле поставили”¹⁰. Отже, православна віра на Русі з’явилася завдяки щасливому для неї збігові обставин. Цьому допомогло те, що Візантія пережила період ересі іконоборництва, а на Заході цей рух ніколи успіху не мав. “Якщо б, – припускає Скарга, – послы Володимирові трохи раніше приїхали (коли греки в еретицтві та відступництві немало ікон з церков викинули та спалили), певно б їх церемоній не обрали”. Скарга вважає, що, хоча Русь прийняла віру з Константинополя, вона все одно повинна завдячувати Римові, оскільки “... Церква Римська з цього іконоборства греків вивела і навчила, що ставити в Церкві ікони річ свята і від апостолів подана”¹¹. На думку полеміста, віра, прийнята русами, була католицькою, тому що “у той час греки міцно столиці Римської як

⁷ Skarga P. *Na Moskiewskie zwycięstwo kazanie y dzięki panu Bogu*. Kraków 1611, s.1.

⁸ Skarga P. *O rządzie...*, s.180.

⁹ *Ibid*, s.182.

¹⁰ *Ibid*, s.184.

¹¹ *Ibid*, s.184.

глави своєї трималися”. Розбираючи причини відходу Русі від “істинної віри” у “схизму”, автор вказує на те, що образ Римського престолу був руському народові представлений греками “у спотвореному і зганьбленому вигляді”¹². Відтак Скарга закликає русинів повернутися до автентичних витоків християнства на руських землях – до Риму.

На відміну від Гербеста, Петро Скарга розглядає Флорентійську унію як успіх ідеї єднання. Так він пише, що “... Русь наша не тільки той собор Флорентійський прийняла, але в нім упривілейована од королів польських”¹³. Насамкінець зазначимо, що грекофобія поєднувалася у Скарги з негативним і презирливим ставленням до церковнослов’янської мови. Він вважав, що за її допомогою неможливо дійти до правильного розуміння християнства. Концепції пристосування християнства до національних мов Скарга протиставляє монолінгвізм: “по всьому світові, як одну віру, так і одну мову маємо” (латину – С.С.)¹⁴. Втім, не відкидає він і сакральних властивостей грецької та давньоєврейської мови, однак латину ставить на перший план. Згодом, унійні публіцисти піддадуть значній ревізії погляди Скарги відносно церковнослов’янської традиції.

Після Берестейської унії і виникнення Унійної Церкви, концепція християнізації Русі та історія Київської митрополії починає розроблятися унійними письменниками. Ставлення до руських “сакраментів”, обрядів, традицій та церковнослов’янської мови суттєво змінюється. Вже 1600 року Петро Аркудій в полеміці з Христофором Філалетом закликав свого опонента не зневажати церемоній римської Церкви, “чого ні греки самі, ані Русь... ними не зневажає, знаючи, що мало не всі такі ж церемонії в своїх Церквах мають”¹⁵. На цьому етапі розвитку релігійної полеміки між православними та католиками, останні акцентують на таких засадах, як рівноправність грецьких та римських обрядів і таїнств, благодатність грецького обряду, унійний характер Руської Церкви киево-руської доби, постійні прагнення Руської Церкви відновити унію

¹² *Ibid*, s.185.

¹³ Skarga P. *Na threny y lament Theophila Orthologa*. Kraków 1610, s.105.

¹⁴ Skarga P. *O rządzie...*, s. 315.

¹⁵ Arcudius P. *ΑΝΤΙΡΡΗΣΙΣ* або apologia przeciwko Krzysistorowi Philaletowi. Wilno 1600, s.15.

з Римом в період “схизми”. Уніатські публіцисти наполегливо підкреслювали, що всі права та привілеї, надані Церкві руськими князями та польськими королями в минулому, належать уніатам, а не православним.

Нову концепцію давньоруської історії в церковному контексті запропонував Леон (Лев) Кревза, настоятель віленського уніатського монастиря. У творі “*Obrona iedności cerkiewney...*” (1617) присутні такі ідеї: трьохетапне хрещення Русі та уніатська ідентифікація більшості київських митрополитів¹⁶. Важко погодитися з високою оцінкою науково-історичних достоїнств праці Кревзи, яку пропонує Я. Розумний¹⁷, з огляду хоча б на той факт, що в творі третє хрещення Русі відноситься до 1000 року, і при цьому навіть не згадуються його обставини за участю великого князя Володимира. Лишається тільки здогадуватися, що ж автор мав на увазі під другим хрещенням. Швидше за все, йшлося про прийняття віри Ольгою, хоча автор цілком ігнорує цей сюжет. Спробуємо висловити припущення, що Кревза ще не до кінця осмислив інтерпретацію цієї теми в рамках проунійної історичної концепції, з чим краще і послідовніше впоралися його наступники.

Не важко помітити, що князь Володимир посідає більш, ніж скромне місце в історичній частині трактату полеміста. Значно більше уваги приділяється спадкоємцям рівноапостольного хрестителя, – князям Ярославу Мудрому та Ізяславу. Наважимося пояснити це тим, що уніатському письменникові імпонує саме свідомий вибір цих руських князів на користь Риму, що відбувся вже після “схизми”, коли перед елітами європейських країн постала чітка візантійсько-римська дилема. Тоді як Володимир жив у часи церковної єдності, і в його виборі християнства проявилася лише загальна культурно-політична закономірність; свідомий “римський” вибір, який хоч і вбачали в діяльності князя-хрестителя деякі полемісти, був далеким від очевидності, скоріше навпаки – очевидною була “провізантійська” орієнтація князя.

¹⁶ Kreuza L. *Obrona iedności cerkiewney abo dowody którymi sie pokazuje iż Grecka Cerkiew z Lacińska ma być ziednoczona*. Wilno 1617, s. 53-55.

¹⁷ Розумний Я. Лев Кревза і Захарія Копистенський: два стилі релігійної полеміки. *До джерел. Зб. наук. праць на пошану О. А. Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів 2004, т. 2, с. 300-312.

Головна ідея праці Кревзи, яку почали свого часу розробляти ще “отці унії” Іпатій Потій та Йосафат Кунцевич¹⁸, зрештою полягає в тому, що Константинопольські патріархи не мають жодних канонічних прав на Русь, усі права належать папі. У другому розділі “Що сталося на Русі після прийняття святого християнства” полеміст склав перелік київських митрополитів, виокремивши тих, хто, на його погляд, підтримував канонічні стосунки з Римом. До таких митрополитів в період Київської Русі він зараховує Михайла, Феопемпта, Леонтія, Іларіона, Іоанна, Єфрема, Климента та ін. Цих ієрархів Кревза оцінює дуже високо, не враховуючи жодних інших заслуг, крім реального чи уявного (в голові письменника) послуху папі і непослуху патріархові. Митрополитів, яких ніяк не можна було витлумачити як прихильників Риму, полеміст називає “простачками”, “невченими”. Така якість як “ученість” у ціннісній системі координат Кревзи стоїть на одному рівні, а то і вище, ніж “побожність”. Так, про одного з митрополитів є така характерна замітка: “Митрополит Михайл року 1127, той був грек в послуху патріаршому, побожний, але не вчений”¹⁹. Особливу радість Кревзи викликає факт хіротонії Климента Смолятича 1146 року через покладення на нього мощей (голови) священомученика Климента, папи Римського, який був другим єпископом “вічного міста” після апостола Петра. Кревза, на відміну від пізніших полемістів, категорично не наполягає на тому, що Климент визнавав унію з Римом. Він вдовольнився вже тим, що той не корився і Константинопольським першоієрархам, оскільки їхнє канонічне право на Русь письменник не визнавав.

При аналізі трактату одразу впадає в око різка антигрецька настроєність автора. Царгородські митрополити, доводить Кревза, були небажаними на Русі, і приймалися з великим невдоволенням, яке підсолоджувалося хіба грецькими “подарунками”. Так, “митрополит Іоанн року 1170 був присланий з Царгороду, але Ростислав, князь руський, не хотів його прийняти. Але цісар грецький... прислав йому багато дарів, і тоді його прийняв”. Однак Константинополь таки помилився у виборі кандидата на руську

¹⁸ Жила В. Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI – початку XVII ст. *Збірник Ювілейного Конгресу*. Мюнхен 1988–1989, с. 193.

¹⁹ Kreuza L. *Obrona...*, s. 57.

з Римомитрополію, бо “старався той самий Іоанн про єдність з папою підкремським Олександром III” Список “унійних”, або, принаймні, князямприхильних до Риму київських митрополитів у XIII–XV ст. правослоповнюється Феогностом, Алексієм, Мисаїлом та іншими і

Нзакінчується Іпатієм Потієм. У списку був лиш один митрополит, запропояльність якого залилася для Кревзи сумнівною, – це Кирило, монаст “родом русин”. Втім, характеристика його як “русина” (а не грека), такі ідще й “людини вченої та побожної” виказувала палке бажання більшшполеміста зробити список київських митрополитів–“схизматиків” оцінкуякогого коротшим²⁰.

Насамкінець зазначимо, що трактат “Оборона єдності церкРозуковної”, незважаючи на його недоліки, став концептуальною Русі віоснувою всіх подальших історико-теологічних розробок руської обставпроблематики в уніатській публіцистиці. А “прогаліни”, допущені здогадКревзою, стимулювали інших письменників-однодумців вдосконаШвидналювати історичну базу полемічної аргументації.

Католицько-уніатську літературу XVII ст. (особливо першої ігнорувне дополовини) пронизує думка, що відновлена 1621 року православна, історит. зв. “феофанова”, ієрархія не є легітимною, а отже Православна наступЦерква як юридично, так і “онтологічно” не існує, і претендувати на роль носія “старої віри” не може. Наприклад, це переконання скромозвучене і аргументоване єзуїтом Яном Кречмером. “Ясно тобі, – більштвердить полеміст, – що... дизунітська віра не є стара віра, але дуже хрестнова...”²¹, оскільки неодмінною прикметою “старої віри”, на його поясндумку, є підпорядкування Римові. Іван Дубович відмовляє свідомПравославній Церкві у належності до “благочестя руського”, після називає її “сектою новою, якої не знали отці наші, не тільки давні, а візанй нові...”²². Церковнослов’янська традиція (літургійна, богосцерксловська, мовна і політична) оголошується спадщиною виключно загалУніатської Церкви.

Однак уніатським полемістам не завжди вдавалося узгодити вибірполітичну лояльність до влади Речі Посполитої з любов’ю до руської полеі “старовини”. Так, перед автором твору “Sowita wina...” (1621) очевиЙосифом Велямином Рутським постала нелегка дилема, яку він вирішує не на користь “старовини”. У відповідь на апеляції

¹⁶ Kret Cerl

¹⁷ Pozu ²⁰ Ibid, s.58.

До ²¹ Kreczmer I. *Consideracie podane panom disunitom*. Wilno 1648, s.98.

рїчч ²² Dubowicz I. *Hierarchia abo o zwierchności w Cerkwi Bożej*. Lwów 1644, s.36.

нововисвячених православних єпископів (на чолі з митрополитом Йовом Борецьким) до звичаєвого права, яке утверджувало, на їхній погляд, незалежність духовної влади від світської, Рутський заявив: “...Хоч би так і було за князів руських, зараз так не має бути і не може бути”²³. Однак відчуваючи, який негативний ефект може викликати таке категоричне висловлювання, він теж покликається на давньоруську практику, коли київські князі “...коли хотіли – приймали митрополитів з Константинополя, коли не хотіли – не приймали...”²⁴. Не відкидаючи давньоруських політичних традицій, Рутський все-таки вважав право польських королів більш вагомим: “Хоч би за князів руських достоїнства релігії грецької в поданні тих князів не були, зараз ці мірки не варто застосовувати. Найбільша та річ, яку королі... польські в королівстві своєму мають... Від того часу, коли землі руські були інкорпоровані до корони, вступають у силу права та звичаї, які є в Короні”²⁵.

Інший уніатський публіцист К.Скупинський радить своїм читачам не надавати великого значення слову “давня”, “давнина”. Втім, він же пише, що “давніша релігія і віра в Римі, ніж у Царгороді, ніж у Русі”²⁶. Вже згадану дилему “двох лояльностей” Скупинський, як і Рутський, вирішує не на користь Русі, звинувативши останню у розв’язуванні загарбницьких воєн проти Польщі: “Так була Русь на загарбання пустилася, що теж з татарами компанію взявши, злочини чинила зі своїми сусідами”²⁷. Однак це не завадило Скупинському образитися на своїх опонентів, які висловили сумнів у належності уніатів та самого Скупинського до народу руського: “Дивуюся, що нас, уніатів, зневажаєш, бо ми Русь як і ви, священники, як і у вас, слов’янською мовою і церемоніями церковні справи і богослужіння відправляємо, як і ви, тільки ми за прикладом предків своїх правовірних зверхність Церкви Римської визнаємо...”²⁸.

²³ Sowita wina, to jest odpis na script...nazwany “Verificatia niewinności”. *Архив Юго-Западной России* (далі: АЮЗР). Київ 1887, т. 7, ч. 1, с. 449.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid, c. 452-453.

²⁶ Rozmowa albo relacja rozmowy dwóch rusinów schismatika z unitem, – полемическое сочинение К.Скупинского, направленное против изданного Виленским православным братством “Synopsisa” 1643 г. АЮЗР. Київ 1887, т.7, ч.1, с.710.

²⁷ Ibid, s.709.

²⁸ Ibid, s.728.

Особливо виразно заперечення “давнини” було задекларовано Бенедиктом Павлом Боймом у книзі під прикметною назвою “*Stara wiara...*” (1668). З одного боку, автор хоче підважити сам принцип “старовини” стосовно цінності “старої віри” в очах традиціоналістів: “Ця річ смішною може здатися. Бо не тому речі добрі, що старі, наприклад, старе сукно...”²⁹. Але з іншого боку, не може піти на прямий розрив з ментальними настановами суспільства щодо сакралізації “старовини”, тому про всяк випадок зараховує до “старої віри” усіх симпатичних йому політичних та церковних діячів, від апостолів до Іпатія Потія.

На думку Кипріяна Жоховського, “тримовна ересь” (визнання трьох сакральних мов – давньоєврейської, грецької, та латинської) була властива не Риму, а грекам, які були противниками церковнослов’янської мови. І лише завдяки прихильній позиції Риму, русини мають змогу відправляти богослужіння цією священною для слов’ян мовою. Також Жоховський вважав, що Флорентійський собор був прийнятий не лише Руссю, а й Москвою³⁰.

Квазіісторизм мислення полемістів XVII ст. відбився на загальному переконанні, озвученому Жоховським, що схизма не спроможна продукувати чудес. З цієї аксіоматичної для нього тези випливає висновок, що хрещення Русі відбулося з Риму, інакше ні про які чудеса не могло б бути й мови: “Жоден монарх еретичний чи схизматичний не навернув з ідолопоклонництва, ані не міг охрестити королівства якогось цілого... Бо навернути хоч якусь людину є великим чудом, більшим, ніж створити світ. Чудес не знайдеться ані в еретиків, ані в схизмі”³¹. Аналогічних поглядів дотримувався Теофіл Рутка, стверджуючи, що “по одірванню своєму од костелу римського, жодного народу [Православна Церква – С.С.] до Христа, словом Божим не навернула”³². Заради справедливості маємо відзначити, що так вважали далеко не всі католицькі письменники. Наприклад, Папєброх висунув пропозицію,

²⁹ Boym B. P. *Stara wiara albo jasne pokazanie iż ci co w dizuniej trwaia starey wiary nie maia*. Vilnae 1668, s. VI (нумерація наша – С.С.)

³⁰ Żochowski C. *Colloquium lubelskie, między zgodną y niezgodną bracią narodu ruskiego*. Leopoli 1680, s.24.

³¹ *Ibid.*, s. 29-30.

³² Rutka T. *Herby або Znaki kościoła prawdziwego katolikom dla pociechy duchowney*. Lublin 1696, s.192.

щоправда керуючись при цьому винятково прагматичними міркуваннями, що навіть після схизми усіх угодників, яких шанує Русь та Московія треба визнати святими. “Навіщо, – писав єзуїт, – давати привід для неспокою, особливо для простого люду, і до того ж, в таких речах, сперечатися про які немає жодної потреби, і тим самим ставити перешкоди для бажаної унії, примушуючи (руських) відкинути частину релігії, яка успадкована від предків”³³. Цей же письменник для зміцнення авторитетності своєї думки, припускає, що всі руські святі після “схизми” були в унії з Римом ніби “підпільно”, всупереч політиці схизматичської держави.

У книзі Яна Алоїза Кулеші “*Wiara prawosławna...*” (1704), порівняно з творами раніше згаданих католицьких полемістів, більше уваги приділяється апологізації київських святинь та сакральних символів (як апіорі католицьких). Так до системи аргументів, спрямованих проти Православної Церкви, вводиться параграф “Про святих печерських київських”, де доводиться, що ці святі були “віри вселенської апостольської римської”³⁴. Прикладом принципового нерозуміння особливостей середньовічних реалій з боку полемістів XVII ст. може бути “безпрограшна” логіка автора про те, що саме тому київський князь Димитрій не переслідував печерських угодників (уніатів), що, очевидно, й сам був у єдності з Римом. І навпаки, якщо князь – уніат не переслідував цих старців, то ті, в свою чергу, мусили бути уніатами³⁵. Ідея суспільства, побудованого на засадах міжконфесійної толерантності, не вписувалася в світогляд автора. Те саме можемо сказати про світогляд засновника унії Іпатія Потія, який не міг збагнути, чому польські королі надавали схизматикам привілеї, а отже, виглумачив цей факт таким чином, що напевно Руська Церква таки визнала постанову Флорентійського собору. Інакше, “якби того собору Флорентійського були не прийняли, король не дозволив би їм тої вольності як схизматикам”³⁶.

Пишучи про християнство на Русі, Кулеша наводить два погляди стосовно його появи на її землях. Перший погляд, з покликом

³³ Хойнацкий А. Западно-русские униатские часословы, октоихи, триоди, месячные минеи и уставы. *Труды Киевской духовной академии*. Киев 1868, февраль, с. 500.

³⁴ Kulesza I. A. *Wiara prawosławna pismen świętych, Soborami, Oycami Świętymi mianowicie Greckimi y Hystoryą Kościelna*. Wilno 1704, s.72-80.

³⁵ *Ibid.*, s.75.

³⁶ Pocięy H. *O przywilejach nadanych od krolow Polskich*. Wilno 1605, s.855.

на Меховського, полягає в тому, що Русь прийняла віру в результаті проповіді апостолів Фадея та Варфоломея. Другий погляд, що спирається на Гваньїні, виводить християнство від місії апостола Андрія³⁷. Наступним етапом християнізації, за Кулешою, є місія Кирила та Мефодія, далі – хрещення Ольги, потім Володимира. До цієї досить усталеної на той час схеми автор додає розповідь про спроби християнізації Русі безпосередньо з Риму. Йдеться про місію єпископа Бруно, що був убитий русинами³⁸, св. Бонефация – “апостола руського”, який нібито “навернув короля руського та багато інших”, але був страчений 1008 року, місію Рейнберга, який “обертав язичників русаків у віру святу римську”³⁹. До кола сакральних символів давньої Русі Кулеша свідомо прагне запровадити культ чудес святого Яцека, що правда безуспішно⁴⁰.

Ян Алоїз Кулеша не є прибічником усталеного в середньовічній релігійній ментальності ототожнення віри та обряду. Полемізуючи з Йоаникієм Галятовським, він зауважує таке: “Розказує [Галятовський – С.С.], що церемонії і костели римські Володимирові не сподобалися. Але ж церемонії і храми – це не віра. Тож треба знати, що сподобалася віра ... послів папських, лише церемонії інші прийняв”⁴¹. Кулеша, всупереч Петрові Скарзі, заперечує естетичну мотивацію рішення Володимира прийняти християнство з Візантії, розглядаючи естетичний критерій як неістотний: “Не може бути, щоб Володимир за красою Церкви... мав віру обирати”⁴². Проте навіть невідповідний для католицьких полемістів факт константинопольського коріння віри на Русі Кулеша хоче обернути на свою користь. Так, – пише він, аргументуючи думку про давні традиції римської Церкви на руських землях, – раз Володимирові не сподобалися латинські богослужіння, значить “мусили бути люди релігії римської, які ті костели будували, до них ходили, мусили бути священики римські”⁴³.

³⁷ Kulesza I. A. *Wiara*, s.41.

³⁸ *Ibid.*, s.47.

³⁹ *Ibid.*, s.49.

⁴⁰ *Ibid.*, s.106, 111.

⁴¹ *Ibid.*, s.52.

⁴² *Ibid.*

⁴³ *Ibid.*, s.53.

Друга половина XVII ст. в історіографії полемічної літератури розглядається мало не як безплідний період. Вважалося, що “пізніше письменники-полемісти відходять від суспільного життя, в центрі своїх творів ставлять переважно богословсько-догматичні та суто церковні питання”⁴⁴. Проте, подібні висновки навряд чи відображають реальне співвідношення між “абстрактно-догматичною” та “історично-політичною” частинами в структурі полемічних писань тієї доби. Як ми бачимо, у творах католицько-уніатських полемістів другої половини XVII – початку XVIII ст. історична тематика, проблема старовини, руської традиції, відігравали не меншу роль, ніж у творах початку XVII ст. А канонічно-догматичні питання для людей XVII ст. були зовсім не “абстрактними”, а таки цілком “життєвими”, що показують випадки мучеництва за власну віру як з боку православних, так і з боку прибічників Уніатської Церкви.

Розподіл полемічного процесу на два великих етапи продиктований фактом появи нового суб’єкту міжконфесійних відносин – Уніатської Церкви – і значними відмінностями в інтерпретації багатьох питань руської історії. Ми маємо змогу спостерігати, що дистанція між Скаргою і Гербестом з одного боку, і уніатськими полемістами – з іншого була досить значною. Еволюція католицької полемічної літератури в бік кращого ставлення до Русі та її історичної, церковної, мовної традиції була спричинена тим, що до полеміки на початку XVII ст. включилися уніатські діячі, які в більшості були русинами за походженням, відчували прив’язаність до своєї малої “вітчизни” і всіма можливими зусиллями прагнули інтегрувати її до західного католицького світу, зберігши при цьому власну культурну ідентичність. Звернення деяких полемістів до киево-руської проблематики було зумовлено не тільки правилами гострої полемічної боротьби, політичним прагматизмом, необхідністю пошуку історичних прецедентів, які б легітимізували ту чи іншу історично-теологічну конструкцію її автора, а й щирим руським патріотизмом., що поєднувався з відданістю римському престолові.

⁴⁴ Загайко П. К. *Українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії*. Київ 1957, с. 85.

МИСТЕЦТВО ХОЛМА ДОБИ КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Мистецтво Галицько-Волинського князівства нині, з відстані понад семи століть, асоціюється насамперед з трьома найвизначнішими його сторінками, об'єднаними навколо Галича середини – другої половини XII ст. часів князя Ярослава Осмомисла, Холма середини XIII ст. часів князя Данила Романовича та середовища волинського князя Володимира Васильковича 70–80-х років XIII ст. Вони дають найяскравіші приклади мистецького життя княжої доби на західноукраїнському ґрунті й наділені комплексом своєрідних еталонних ознак епохи. В той же час є досить істотна різниця в характері відомостей, на підставі яких складаються наші уявлення про ці найвизначніші сторінки мистецької історії західноукраїнського регіону княжої епохи. Мистецтво Галича постає для нас найперше у його храмах. Натомість про два інші найяскравіші осередки знаємо головню завдяки унікальній – особливо на тлі літописання київського родоводу – розповіді літописця про княжий Холм та його храми й численні церковні фундації князя-філософа Володимира Васильковича. Лише останнім часом ці писемні свідчення починають обростати конкретними пам'ятками й набирати ваги історичних фактів, підтверджених обома видами доступних нині джерел до історії мистецького життя епохи.

З двох “мистецьких” фрагментів Галицько-Волинського літопису виділяються насамперед відомості про Холм князя Данила Романовича. Несподівана, мало що не “раптова” поява княжої столиці, її активна розбудова, спорудження унікального для української історії XIII ст. комплексу храмів й стрімке перетворення щойно заснованого міста на центр держави знаменитого князя, безперечно, таять у собі інтригу виняткового факту, виняткового не лише для тогочасної української дійсності. Проте ця своєрідність історичної долі міста все ще не усвідомлена належним чином й до літописних свідчень про Холм часів князя Данила адресуються насамперед у пошуку конкретних фактів для ілюстрації історичного процесу середини XIII ст. та мало відомого мистецького життя тієї епохи. Ці принагідні й поверхові звернення так і не переросли у всебічне осмислення одного з найсвоєрідніших явищ історії княжих

часів. Не демонструє його й найновіший спеціальний огляд літописних відомостей по княжий Холм та доданий до нього коментар¹. Як це не дивно, але література, скоріше, засвідчує зусилля цілком протилежного плану. За півтора століття “висмикування” з літописної оповіді поодиноких фактів і навіть поверхового переписування їх від раніших авторів, а то й викладу з пам'яті, навколо короткого літописного оповідання про Холм та його пам'ятки склалася чимала література, яка яскраво ілюструє насамперед окремі “вічні” тенденції з кола “навколонукової” традиції. Фактично, лише останнім часом з поглибленням студій над національною історичною та мистецькою спадщиною витворилися необхідні передумови для адекватного осмислення мистецької проблематики княжого Холма XIII ст. у її власному історичному контексті.

Насамперед врешті звернуто увагу на той цілком очевидний, проте так і не побачений у його “холмський” вимові факт, що Данило Романович перед спорудженням Холма як своєї нової столиці від 1215 р. княжив у Володимирі, де, за свідченням літописця, юних Романовичів силою посадив троюрідний дядько, краківський князь Лешко Білий. Саме на володимирський період припадають засвідчені початки активності молодого князя на мистецькому поприщі й закладення основ тієї ситуації, яка згодом так яскраво виявилася у новозаснованому Холмі². Скупі літописні відомості й нечисленні збережені пам'ятки дають матеріал для відтворення поодиноких аспектів відповідного напрямку діяльності князя.

Насамперед у володимирський період князь Данило розпочав спорудження нових міст. За літописними свідченнями, початок цієї програми відзначений будівництвом Стожка та Данилова. Показовою особливістю обох новозаснованих укріплень стало їх розташування на вершинах стрімких пагорбів, що невдовзі виправдало себе за монгольської навали. Це істотно зміцнювало обороноздатність укріплень й татари, відповідно до засад своєї тактики, здебільшого не докладали зусиль до взяття таких фортець. Очевидно, розташування обох міст відіграло свою роль й у виборі місця для майбутнього Холма. Літопис

¹ Пуцько В. Г. Літописне оповідання про місто Холм. *Український історичний журнал*, 1997. № 1, с. 115-121.

² На “володимирських” коренях холмської ситуації середини XIII ст. вперше наголошено: *Aleksandrowicz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze. Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego*. Chełm, 2003, t. 1, s. 56-58.

дає підстави пов'язувати з іменем Данила також Крем'янець, хоч і не подає ніяких конкретних свідчень про будівельну діяльність князя у місті. Проте про неї дозволяє здогадуватися розташування крем'янецького замку на вершині крутого пагорба, що можна трактувати як аргумент на користь включення крем'янецьких укріплень за цією ознакою в один ряд із Даниловом та Стожком.

Безперечно, молодий князь мусив зробити певні кроки й навколо розбудови та укріплення своєї столиці – Володимира. Такий висновок логічно напрашується у контексті його зусиль, спрямованих на розвиток мережі міських поселень. Проте єдиним і до того ж лише посереднім свідченням стосовно цієї вірогідної сторони діяльності Данила Романовича є збережене на сторінках літопису захоплення угорського короля Андрія, який був під стінами Володимира 1232 р. й мав визнати, що такого міста він не бачив і в німецькій землі. Таке враження, цілком очевидно, не могло не спиратись на те, що зробив для Володимира ще князь Роман Мстиславич. Проте на початок 1230-х років від його смерті минуло вже понад чверть віку і молодий спадкоємець, безперечно, мусив причинитися до того стану міста та його укріплень, які так вразили угорського короля. Найважливішим, що вдається вивести з цих скромних фактичних відомостей, є переконання про функціонування уже на той час в княжому оточенні середовища майстрів, покликаних реалізувати відповідні потреби свого замовника.

Останнім часом вдалося віднайти відомості, за якими князь провадив у Володимирі й муроване церковне будівництво. Є підстави приписувати саме його ініціативі спорудження володимирської ротонди “святого Михаїла Великого” як вона названа під 1268 р. на сторінках літопису при викладі обставин вбивства литовського князя Войшелка. Докази на користь такого висновку дає докладне повторення розпланування володимирської ротонди в каплиці на верхньому поверсі пізнішої від неї вежі в Стовпі (Столп'є) поблизу Холма й згодом – у володимирській ротонді святого Василя Великого³. Не виключено також, що за часів князя Данила у

³ Диба Ю. Архітектура ротонди “Святого Михаїла Великого” у Володимирі. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник*. Вип. 9: Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. Луцьк 2002, с. 60–64. Спостереження про зв'язок між володимирськими храмами та каплицею вежі в Стовпі належить Ю. Дибі, проте до тексту його цитованої статті воно не ввійшло.

Володимирі споруджено також церкву невстановленого посвячення біля ротонди святого Василя Великого⁴, що вказувало б на більшу активність місцевого середовища в мурованому церковному будівництві. Принаймні з усіх відомих досі храмів київської традиції лише згаданий володимирський має, крім чотирьох підкупольних стовпів, ще два стовпи у вівтарній частині як опори склепіння, які літопис засвідчує у всіх трьох найважливіших холмських храмах фундації князя Данила Романовича.

Наведені поодинокі вірогідні факти активності молодого князя на володимирському ґрунті вказують, що саме в цей час закладено основи тієї програми, яка в 40-х роках завершилася спорудженням Холма. Крім того, з володимирського досвіду можна вивести ще одну не відзначену досі важливу особливість ситуації, яка полягає у безперервності княжих фундацій та їх неухильному наростанні, увінчаному ансамблем споруд княжого Холма.

Найважливішою серед володимирських фундацій молодого князя, очевидно, було заснування Угровська, точніше, – не самого поселення, відзначеного в літопису ще під 1204 р., а нового міста. Правдоподібно, князь Данило спершу планував зробити його центром своєї держави – на особливу увагу до нього вказує поява тут єпископської кафедри. Її функціонування вимагало спорудження кафедрального собору й інших церков. Очевидно, до початкового етапу розбудови міста належить й заснування згаданого в літопису під 1268 р. при постриженні князя Войшелка монастиря святого Даниїла Стовпника. Проведені на території Угровська вступні археологічні дослідження дали сліди існування мурованого храму, що вказує на ймовірне продовження на місцевому ґрунті володимирської традиції мурованого церковного будівництва. Проте найнесподіванішим відкриттям Угровська стали фундаменти мурованої вежі, яка розпочинає ряд оборонних веж, споруджених

⁴ Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском. *Ученые записки Ленинградского ордена Ленина университета им. А. А. Жданова*. № 252: Серия исторических наук, вып. 29: История искусства. Ленинград 1958, с. 2-22; П. А. Раппопорт. *Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников* (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-47). Ленинград 1982, с. 106.

на території Держави Романовичів упродовж XIII ст., здебільшого – на теренах українсько-польського пограниччя⁵.

У контексті цих відомостей Угровськ постає як продовжувач Володимира й прямий попередник Холма. У короткій розповіді про нього в тексті літопису наголошено на самовільній спробі угровського владика Йоасафа помимо волі князя посісти митрополічий престол, й саме цей не з'ясований у своїх конкретних обставинах епізод нерідко сприймається нібито головною причиною того, що князь досить скоро втратив інтерес до Угровська. Насправді ж корені появи й несподіваного стрімкого злету нового фаворита криються, мабуть, насамперед у винятково вигідному розташуванні місця, вибраного для Холма. Тому навряд чи випадає сумніватися, що саме холмська гора стала тим головним фактором, який вирішив долю Угровська.

Історія майбутньої “власної” столиці князя Данила Романовича, природно, бере свій початок зі старшого Угровська. За свідченням літопису, під час одного з полювань князь випадково натрапив на холмську гору, яка не могла не привернути уваги будівничого укріплених городів на пагорбах Данилова, Стожка й Крем'янця. Крім того, гора мала природну особливість, яка надавала їй унікального характеру: на її вершині на поверхню виходило родовище мінералу, зафіксованого на сторінках літопису як зелений холмський камінь. Він залишається загадкою для геологів, оскільки ця порода відома як зелений пісок й ніде більше не зафіксована у вигляді каменю. Поклади скам'янілого глауконіту широко використовувалися в архітектурному ансамблі Холма, проте, не дивлячись на виняткові природні особливості, князь не відразу приступив до закладення своєї майбутньої столиці, спершу збудувавши невеликий “городок” й лише згодом – більший город, який татари не взяли в 1241 р. На той час у місті вже існувала церква Святої Трійці, яка, за свідченням літописця, була тоді спалена й згодом відновлена. Пізніше храм такої посвяти тут не згадується;

⁵ Винятками є лише вежі під Стировою вежею Луцького замку (Говденко М. М., Кучинко М. М. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке. *Археологические открытия 1978*. Москва 1979, с. 319–320; Раппопорт П. А. *Русская архитектура...*, с. 105), у Чорторийську, яку, за літописним свідченням 1291 р., заклав князь Мстислав Данилович, та Спаського монастиря в околицях Старого Самбора фундації князя Лева Даниловича.

як можна здогадуватися на підставі цілковитого браку інших свідчень про нього, він, мабуть, не входив до числа княжих фундацій. Це вказувало б на існування на терені Холма не лише кам'яних церков, споруджених з княжої ініціативи, але й інших храмів. Загалом, це не мало б дивувати, бо лише через “надмірну” концентрацію уваги на діяльності князя-засновника такий висновок може видаватися дещо несподіваним. Літописна розповідь стверджує, що розбудова міста припадає вже на період після татарської навали. На жаль, на сторінках літопису не збереглося конкретних вказівок на обставини та хронологію спорудження холмських храмів й княжої резиденції. У літературі з цього приводу нерідко наводяться дати, під якими храми Холма згадуються у тексті літопису⁶, або ж подаються широкі датування – починаючи від 30-их років⁷ і до 1260 р.; можна знайти й цілком фантастичні твердження на зразок, скажімо, того, що кафедральний собор Богородиці споруджено на місці спаленої у знаній пожежі міста церкви святого Іоана Златоуста⁸. Дивним чином ніхто з тих, хто торкався проблеми походження холмських храмів, не звернув уваги на літописну розповідь про повернення князя Данила “з честю і славою” з чеського походу у вересні 1253 р. Літописець відзначає, що князь відвідав тоді з подячною молитвою і кафедральний собор Богородиці, й церкву свого святого покровителя Іоана Златоуста. Це одноставно переоцнюване вже декількома поколіннями дослідників цілком конкретне повідомлення доводить, що на початок осені 1253 р. обидва храми функціонували, а отже мали бути споруджені й викінчені ще за якийсь час до того.

Розбудова архітектурного ансамблю княжого Холма, очевидно, розпочалася незабаром після татарської навали 1241 р. й мусила

⁶ Новіший такий приклад див.: Антипов И. *Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников*. Под редакцией кандидата искусствоведения Вал. А. Булкина. Санкт-Петербург 2000, с.104.

⁷ Раппопорт П. А. *Русская архитектура...*, с. 107.

⁸ Делюга В. *Ikona Matki Boskiej Chelmskiej: głos w dyskusji badaczy polskich a ukraińskich. Український гуманітарний огляд*. Київ 2002, вип. 7, с. 120. Автор всього лиш ретельно відписав відповідний пасаж від попередниці, пор.: Ременяка О. *Ікона Холмської Божої Матері. Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Науковий збірник*. Вип. 7: Матеріали VII міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 27-28 листопада 2000 року. Луцьк 2000, с. 19.

просуватися доволі швидкими темпами. Таку хронологію пропонує неодноразово відзначаюване в тексті літописної розповіді перебування князя в місті упродовж першої половини 40-х років, що дає підстави здогадуватися про появу місцевої княжої резиденції уже на той час. Красномовним свідченням всезростаючої ролі нового центру є й те, що полонених переможної битви під Ярославом 1245 р. приведено саме до Холма.

Попри посередні вказівки літописної розповіді стосовно побудови ансамблю храмів та княжої резиденції холмської гори уже в 40-х роках, конкретна хронологія залишається невідомою, хоч, здається, з цього приводу у вцілілому тексті літопису, все ж, певні вказівки є.

Автор холмської частини літопису виказав найбільшу прив'язаність до храму святого Іоана Златоуста й не лише описав його першим, але й присвятив саме йому найдокладнішу розповідь. Вона дозволяє досить послідовно відтворити архітектурні особливості будівлі та окремі елементи її мистецького оздоблення. Церква належала до панівного в тогочасній практиці церковного будівництва типу хрестовокупольних споруд й була зведена в поширеній на землях Галицького князівства з території сусідніх Угорщини та Польщі техніці мурування із кам'яних блоків. Її склепіння спиралися на чотири стовпи, увінчаних різьбленими людськими головами, ніде більше поза нею на західноукраїнських землях не зафіксованими. Крім того, на два стовпи у вигляді суцільних кам'яних блоків спиралося від заходу склепіння вівтарної частини храму⁹. З цього виходить, що церква повторювала план, відомий лише за згадуваним володимирським храмом поблизу ротонди святого Василя Великого, тобто, як можна здогадуватися,

⁹ Аналізуючи відповідний фрагмент літописної розповіді, В. Пуцько схильний був у цих монолітних стовпах бачити всього лиш... стовпці передвівтарної огорожі: Пуцько В. Г. Літописне оповідання..., с. 117. Проте така пропозиція не лише нелогічна, але й суперечить літописному описові холмської церкви святих Кузьми і Дем'яна, у якій відзначено чотири суцільних кам'яних опорних стовпи склепіння й ще два таких же (див. далі). Крім того, два монолітних стовпи як опори вівтарної частини храму відзначив Яків Суша, який ще застав їх на місці: за його словами їх усунуто при перебудові собору заходами холмського єпископа Мефодія Терлецького: Susza J. *Phoenix tertiatu redivivus albo obraz starożytny chełmski Panny u Matki Przenajświętszej sławą cudownych swoich dzieł po trzecie ożyły*. Zamość 1684, s. 47.

її, очевидно, створили ті ж майстри. Поміж оздобленням інтер'єру літописець відзначає, насамперед, згадані різьблені людські голови – чотирилікі капітелі в завершенні підкупольних стовпів. Чи були в інтер'єрі якісь інші елементи скульптурного різьблення – залишається невідомим. З упевненістю, однак, можна твердити, що він не мав звичного в церковній практиці православного Сходу ансамблю монументального малярства: до такого висновку схиляє повідомлення про оздоблення склепіння вівтаря золотими зірками на блакитному тлі¹⁰. У цьому плані холмська церква теж продовжила ранішу волинську традицію: монументального малярства не мав уже луцький кафедральний собор Іоана Богослова другої половини XII ст.¹¹

За таких обставин набирає більшої ваги й стає зрозумілішим акцентування автора літописної розповіді на іконах, які перебували в інтер'єрі храму. Правда, відповідне місце викладу у вцілілому тексті оповіді не є до кінця однозначним. Насамперед, не зовсім зрозуміло, чи принесені з Києва ікони, які князь прикрасив дорогоцінним камінням і “золотим бісером”, слід ідентифікувати зі згаданими далі іконами Спаса та Богородиці, які він отримав у дарі від сестри Феодори з монастиря святого Федора. Загальноприйнятий погляд нібито сестра князя була черницею київського Федорівського Отчого монастиря теж недостатньо переконливий¹², оскільки незрозуміло, чому взагалі Феодора Романівна мала перебувати в Києві. Скоріше, в аналізованому фрагменті літописного тексту йдеться не про київський, а про володимирський Федорівський монастир. Якщо так, то відповідний текст згадує дві пари ікон Спаса й Богородиці, одну з яких князь спровадив із Києва, а іншу отримав від сестри з Володимира. Прийняття такого погляду

¹⁰ Я. Суша у своєму лаконічному описі храму згадує про дату 1001 р. на мальованому склепінні (*Susza J. Phoenix tertiatu redivivus...*, s. 47), проте не конкретизує характеру зазначеного малювання; слід також мати на увазі, що він описує ситуацію щойно першої половини XVII ст.

¹¹ Малевская М. В. Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века. *Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции*. Санкт-Петербург 1997, с. 20.

¹² Твердження В. Пуцька про “вилучення... ікон з родинного князівського монастиря [Мономаховичів] у Києві” нібито в передчутті татарської навали (Пуцько В. Г. *Літописне оповідання...*, с. 118) – очевидний історичний анекдот: автор навіть не помітив, як зробив знаменитого князя... звичайним грабіжником. Літопис, нагадаємо, твердить не про “вилучення”, а дар сестри.

дозволяє трактувати володимирські ікони холмської церкви як конкретне свідчення про функціонування у Володимирі малярського осередку. Наступна згадка стосується ікони “Стрітєння”, яку князь Данило отримав у дарі від свого хрещеного батька князя Мстислава Мстиславича з Овруча. Згадку про це знову стилізовано недостатньо виразно. Її можна зрозуміти й так, що князь приніс із Овруча ряд ікон, між якими було отримане в дарі від хрещеного батька “Стрітєння”¹³. Були вони “диву подібні”, проте при пожежі міста загинули, з них вцілів лише образ архангела Михаїла. Попри недостатню чіткість літописного свідчення, в ньому є ряд важливих моментів, які заслуговують спеціального розгляду. Насамперед привертає увагу двічі відзначений звичай обдарування іконами в княжому середовищі. Перші сліди практики цієї практики посередньо фіксуються на київському ґрунті ще в Печерському монастирі часів святого Алімпія Печерського¹⁴, проте аналізовані повідомлення Галицько-Волинського літопису значно конкретніші й цілком прямі у вислові. Привертає увагу й не зауважений досі цікавий хронологічний аспект дарів холмських ікон. Хрещений батько князя Данила Романовича помер ще 1228 р., тому ці дари мусили мати місце в один з тих періодів, коли обидва князі перебували у відзначений на сторінках літопису взаємній найтіснішій приязні (за свідченням того ж джерела, стосунки між ними не завжди були безхмарними). Принаймні, овруцькі ікони померлого 1228 р. князя не могли мати призначення спеціально для Холма: князь Данило отримав їх ще до побудови його храмів. Звідсіля запрошується ризновок про існування якоїсь княжої збірки ікон – у цій скарбниці, безперечно, були й інші речі церковного призначення – де овруцькі дари зберігалися перед тим, як їм випало прикрасити новоспруджений холмський храм святого Іоана Златоуста. Окремої уваги заслуговує згадана єдина вціліла у холмській пожежі ікона архангела Михаїла. З огляду на культ архангела як небесного архистратига й

¹³ В. Пуцько в цитованому звороті літописної розповіді, захопившись ідеєю “вилучення” з храмів ікон для князя Данила Романовича, й тут побачив “вилучення” зі зведеного овруцького храму святого Василя Великого: Пуцько В.Г. Літописне оповідання..., с. 118.

¹⁴ Александрович В. Святой Алімпій Печерський – перший відновлений джерелами український маляр. *Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках*. Матеріали міжнародної наукової конференції 1-2 жовтня 2001 р. Київ 2002, с. 9-10.

покровителя воїнства, запрошується припущення, що вона не була випадковою у княжому храмі. Є підстави вважати, що князь розвивав культ не лише свого святого покровителя – Іоана Златоуста та неодноразово відзначуваний у літописі культ святого Миколая, але й архангела Михаїла. Підтвердженням на користь такого припущення є повідомлення про відвідання Михайлівської церкви київського Видубицького монастиря, здійснену в ньому молитву всієї братії за князя та його поклоніння архангелові перед від’їздом до хана Батия восени 1245 р.¹⁵

Крім ікон, серед речей, принесених з Києва для холмської церкви, літописець називає також дзвони, що теж або мусили мати раніше походження, або ж були привезені вже після погрому міста татарами наприкінці 1240 р. У нашому розпорядженні немає аргументів, які дозволили б надати перевагу котрійсь із двох можливих версій. Відзначимо лишень, що жваві торговельні контакти Києва й наявність тут численних зарубіжних купців, яких у середині 40-их років зустрів у місті Джованні дель Плано Карпіні¹⁶, ніяк не заперечують можливості другої версії. Вона лише з першого погляду видається малоімовірною в контексті “традиційних” уявлень про майже цілковите знищення міста при нашестві Батия.

Поміж зафіксованих на сторінках літопису поодиноких елементів оздоблення холмської церкви святого Іоана Златоуста цілком унікальний характер має лаконічний опис скульптурної системи фасадів. У ньому автор насамперед відзначає багате декоративне різьблення західного та південного порталів, до того ж розмальоване й визолочене. Збережене свідчення про нього не має достатньо конкретного характеру, аби на його підставі визначити джерела цього оздоблення. Незначні залишки холмських храмів, відкриті при

¹⁵ У зв’язку з врятованою в Холмі овруцькою іконою архангела правдоподібно київської традиції необхідно згадати ймовірну західноукраїнську репліку другої половини XIV ст. храмової ікони архангела Михаїла київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, яку є підстави вбачати в іконі “Архангел Михаїл з діяннями” з церкви святого Миколая у Стороні на Дрогобиччині (Національний музей у Львові): Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів 1999, с. 29.

¹⁶ Иоанн де Плано Карпини. *История Монгалов*. Вильгельм де Рубрук. *Путешествие в восточные страны*. Санкт-Петербург 1911, с. 62.

археологічних дослідженнях напередодні Першої світової війни¹⁷, теж не принесли відповіді на питання про його генезу. Проте в літописному оповіданні наведено дві обставини, які дають важливий матеріал для з'ясування певних сторін скульптурного ансамблю холмського храму. З них насамперед відзначимо невідоме ніде більше поєднання двох порід каменю: місцевий “холмський зелений” співіснував з “галицьким білим” – алебастром. Хоч конкретний характер їх застосування і принципи “співіснування” залишаються для нас невідомими, оздоблені в такий спосіб фасади холмського храму, безперечно, були цілком своєрідним явищем. Воно важливе також як єдине глухе свідчення про якісь ймовірні галицькі контакти раннього мистецтва Холма – на тлі тогочасної історичної ситуації явища, щонайменше, несподіваного. Другим своєрідним моментом скульптурного оздоблення холмської церкви є його авторський характер. Галицько-Волинський літопис лише двічі називає імена майстрів, тому відповідна інформація фактично має унікальний характер, принаймні для мистецького середовища тогочасного Холма – в буквальному значенні цього поняття. Першим з цих двох митців і є холмський “хитрець” Овдій, який, за словами літописця, вирізьбив Спаса на західному порталі й Іоана Златоуста – на південному. Обидва зображення, безперечно, були виконані в техніці рельєфу. На підставі наявного опису докладне розташування та конкретний характер обох постатей встановити не вдається: автор літопису згадує їх як окремі зображення, не подаючи при цьому ніяких інших деталей. Овдій, безперечно, ідентичний з тим анонімним “умільцем”, який виконав ще також згадані “людські голови”, що увінчували стовпи під склепіннями храму. З його іменем, очевидно, слід також співвіднести й третю літописну згадку про холмську скульптуру – споруджений в околицях міста монумент з орлом. Це вказувало б на ширшу активність митця на місцевому ґрунті. Однак, попри засвідчені на сторінках літописного оповідання ряд пам'яток холмської скульптури, відповідний напрям творчості навряд чи міг набути більшого поширення у тогочасному місті. Тому постать майстра Овдія – цілком виняткове явище не лише для Холма, але й тодішньої української мистецької традиції загалом. Їм'я однозначно

¹⁷ Окремі відомості про них було опубліковано щойно через півстоліття: Раппопорт П. А. Холм. *Советская археология*, 1954, т. 20, с. 313–323.

стверджує його місцеве походження, проте наявні відомості, які можуть бути співвіднесені з особою цього митця, стосуються майже виключно церкви Іоана Златоуста. Показово, що при описі двох інших храмів літописець не відзначає ніяких елементів кам'яного скульптурного оздоблення й причина цього залишається нам невідомою. Не то їх не було зовсім, не то вони не мали достатньо своєрідного характеру, й у явно лаконічному описі двох інших храмів княжої фундації їм просто не знайшлося місця. Принаймні літописні нотатки про скульптурне оздоблення храму святого Іоана Златоуста вигідно виділяють його серед інших найдавніших холмських церков, надаючи йому унікальних рис на тлі всього західноукраїнського церковного будівництва XIII ст.

З інших елементів княжого патронального храму опис згадує “римські шкла” – вітражі трьох вікон вітаря. Хоча для України княжих часів вони не унікальні, все ж, цей типово західний елемент оздоблення не мав більшого поширення на українському ґрунті. До рідкісних явищ належить також підлога з міді та олова, більше ніде досі в Україні не відзначена. Вона повертає нас до розвитку металевого виробництва у княжому Холмі, тому варто згадати, що для церкви княжі майстри відлили також дзвони “дивного звуку”.

Проаналізовані елементи опису вказують, що з трьох зафіксованих на сторінках літопису холмських храмів княжої фундації саме патрональна церква святого Іоана Златоуста відзначалася найбільшим багатством оздоблення, тому саме вона найдокладніше передає особливості мистецької культури княжого Холма.

Наступною значно скромніше описана церква святих Кузьми і Дем'яна, у якій відзначено лише монолітні підкупольні кам'яні стовпи й такі ж стовпи у вітарі. З окремих елементів її мистецького оздоблення згадано тільки “привезену здалеку” ікону святого Дмитрія у вітарі. Її місце дає важливий причинок до історії обладнання найдавніших українських храмів, оскільки інших випадків встановлення ікон у вітарях відомі досі джерела не відносять. Цікавою, хоч і неконкретною, є побіжна нотатка про спровадження ікони “здалеку”. Очевидно, тут треба розуміти насамперед з-поза меж України, мабуть, – з Візантії. Оскільки мощі святого переховувалися у Салоніках й саме це місто було осередком його культу, не виключено, що зазначена ікона могла походити саме звідтіля. Таку версію, звичайно, не вдається довести, проте,

незважаючи на це, візантійське походження холмської ікони видається досить імовірним. Тим більше, що відкриття у 2000 р. Холмської ікони Богородиці¹⁸ неспростовно довело наявність на місцевому ґрунті за княжих часів константинопольських ікон найвищого фахового рівня.

Скромно, але, все ж, докладніше, ніж попередній, описано третій холмський храм княжої фундації – кафедральний собор Богородиці (в пізнішій традиції – Різдва Богородиці). Проте, на відміну від двох перших храмів, у присвячених йому рядках немає навіть натяку на особливості будівельної конструкції: автор обмежився констатацією того, що церква “превелика” та величиною й красою не менша від “древніх”. Окремо відзначено лише факт спорудження при соборі хрещальні. Уся увага літописця цього разу зосереджувалася на поодиноких деталях оздоблення, причому виключно з-поміж зразків декоративно-ужиткового мистецтва. Ікони храму удостоїлися лише побіжної загальної характеристики “пречудних”. Тепер, знаючи одну з них – унікальний в буквальному значенні цього поняття шедевр константинопольського малярства XI ст. – Холмську ікону Богородиці, з такою характеристикою не можна не погодитись. Конкретно серед пам’яток холмського собору княжої фундації на сторінках літопису згадана встановлена перед царськими дверима привезена з Угорщини чаша, вирізьблена з червоного мармуру й прикрашена змійними головами. Завдяки її розташуванню принагідно відзначено присутність в інтер’єрі собору царських врат. Крім того в тексті окремо згадано ще також єдиний елемент оздоблення з-поза кола княжих дарів. Ініціатива його встановлення належала холмському владичі Іоану, був він вирізьблений із дерева й позолочений. Хоч у збереженому тексті не вказано, що саме справив для собору владика, з контексту однозначно випливає, що мова йде про ківорій над престолом. Він дає унікальний для мистецької спадщини українських земель приклад декоративного золоченого різьблення з так раннього часу.

Зіставлення проаналізованих повідомлень показує, що з трьох холмських храмів княжої фундації докладніше описано лише церкву

¹⁸ Про неї див.: Александрович В. Холмська ікона Богородиці. *Історичні та культурологічні студії*. Львів 2001, т. 1.

святого Іоана Златоуста, проте й лаконічні нотатки про два інших храми так само дають окремі важливі штрихи до загального образу мистецької культури новозакладеного міста.

Стосовно хронології зазначених церков поза тим, що вони постали перед 1253 р., цілком певних відомостей немає. Можна лише припускати, що першим з них міг бути храм святого Іоана Златоуста, оскільки, за свідченням літопису, князь дав обітницю спорудити його ще при виборі місця для майбутнього міста. Зворот лаконічного опису кафедрального собору про його спорудження “величествомъ, красотою не мене соушихъ древних” може бути інтерпретований як загальне порівняння з ранішими храмами, але й може стосуватися холмських храмів, зіставлюваних за часом спорудження між собою. Якщо така інтерпретація вірна, вона давала б наступну хронологію холмських храмів фундації князя Данила Романовича: першою мала бути зведена церква святого Іоана Златоуста, вслід за нею – святих Кузьми і Дем’яна й лише в останню чергу – собор Богородиці.

Проте будівництво княжого Холма у його засвідчених на сторінках Галицько-Волинського літопису аспектах не обмежується трьома церквами. Поряд з церковним напрямом літописець відзначає й світський оборонний. Його приклад дає знаменита одинока зафіксована холмська оборонна вежа, споруджена на 15 ліктів з каменю з дерев’яною вибіленою верхньою частиною. Вона, безперечно, мусить продовжувати традицію археологічно засвідченої ранішої угровської вежі й, очевидно, може бути ідентифікована з вежею, фундаменти якої віднайдено на території княжої резиденції на холмській горі. Походження холмської вежі, цілком очевидно, пов’язане із західноєвропейськими донжонами, проте несподіване для них поєднання кам’яної й дерев’яної конструкції верхньої половини стін веде до власного оборонного будівництва, в якому неподільно панувало дерево. Проте згадана збережена вежа в Стовлі в околицях Холма та знищені під час останньої війни залишки іншої мурованої вежі в околицях міста – в Білавині переконують, що на місцевому ґрунті побутували й цілком “традиційні” вежі. Зрештою, з Данилових часів є ще також оригінальна мурована вежа на території замку в Любліні. Окремо повинна бути відзначена віднайдена в результаті археологічних

досліджень, але все ще дуже скромно досліджена резиденція князя Данила Романовича, стіна якої збереглася на висоту понад 3,3 м.¹⁹

Проте мистецтво Холма часів Данила Романовича зі сторінок Галицько-Волинського літопису постає перед нами не лише в конкретних пам'ятках, але й в окремих аспектах становлення і розвитку місцевого професійного середовища. Особа згаданого "хитреця" Овдія фіксує унікальний у ньому персональний момент, інші сторони професійного середовища княжих майстрів вдається вловити лише з лаконічних описів храмів та їх спорудження. На цьому тлі винятковий характер має виклад того, як на заклик князя Данила до новозаснованого міста збиралися поселенці, втім насамперед ремісники. Серед них літописець на першому місці називає "немць и роусь", додаючи до них "иноязычники и ляхы", які йшли зо дня в день – "і юнаки, й майстри всякі втікали від татар – сідельники, і лучники і сагайдачники, й ковалі заліза, міді і срібла". Якщо у згадці про німців випадає вбачати насамперед конкретне свідчення про включення новозаснованого міста в ранню стадію німецького колонізаційного руху на схід й витворення у Холмі мішаної за походженням спільноти різномовних поселенців, то продовження викладу стосується насамперед ремісників. Привертає увагу те, що в їх переліку на першому місці виступають майстри, покликані обслуговувати насамперед військові потреби, а вслід за ними майстри металевих виробництв, втім також золотарі. Цей склад, безперечно, відображає певні сторони реальної картини розбудови міського суспільства. Проте характерно, що в ньому, наприклад, зовсім не відображено будівельні спеціальності. Оскільки їх актуальність для тогочасного Холма не може підлягати сумніву й немає підстав пояснювати ситуацію випадковими чинниками, слід, мабуть, визнати що серед прибуваючих майстрів представники відповідного кола професій активніше не виділялися. Звідси напрашується запитання, чи не відображає цей факт важливого аспекту реального стану місцевого ремісничого середовища й чи не є він ще одним доказом уже відзначеного

¹⁹ Буко А., Дзенковський Т., Голуб С. Холм доби Данила Романовича у світлі результатів найновіших розкопок. *Історичні та культурологічні студії*. Львів 2001, т. 3, с. 188.

володимирського походження артілі княжих будівничих, яке стосовно Холма повинно бути уточнено через додання майстрів, що працювали над спорудженням Угровська. Слід, однак, мати на увазі очевидну односторонність збережених на сторінках літопису повідомлень про мистецьку культуру княжої столиці. Ця односторонність цілком очевидно виявляється у зіставленні з відомостями стосовно мистецького оточення князя Володимира Васильковича, обрисованого його численними й різноманітними за характером церковними вкладами. Не менш красномовним її свідченням є й самі пам'ятки княжого Холма. Збережена в унікальному стані резиденція самого князя в літописі не відзначена. Немає на його сторінках відомостей і про обидві згадані підміські вежі – у Стівпі та Білавині. У Стівпі збереглася перебудованою також Спаська церква XIII ст. – на території села Спас (нині – Подгуже)²⁰, яка разом з розташованою неподалік вежею може становити комплекс споруд підміської резиденції, правдоподібно, – холмського владики, оскільки в XVI ст. документи неодноразово відзначають Спас як монастир, що належав до холмського кафедрального собору²¹.

Проте найвизначнішою пам'яткою княжого Холма виявилася відкрита восени 2000 р. Холмська ікона Богородиці. Вона, безперечно, належить до спадщини візантійського малярства константинопольської школи й демонструє той найвищий фаховий рівень малярської культури, уявлення про який досі давали лише ілюстрації нечисленних рукописів з-поміж продукції імператорського скрипторію. Нововідкрита "Богородиця" однозначно випереджує знамениту константинопольську ікону, привезену до Києва перед серединою XII ст., яку Андрій Боголюбський вивіз до Володимира на Клязьмі, знану в пізнішій московській традиції як Влади-

²⁰ Раніше її спорудження відносили до XIV ст.: Rudnik S. Wyniki badań architektonicznych kościoła w Podgurzu, gm. Chełm. *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1 XI 1995 r.* Chełm 1997, s. 39-52. Нове датування обґрунтував Станіслав Райнвиг у виступі на конференції, присвяченій мистецтву Холмської єпархії в Холмі восени 2002 р.

²¹ Александрович В. *Архітектурний ансамбль середини XIII століття у Спасі-Стівні в околицях Холма* (друкується).

мирська²², й демонструє попередній щодо неї етап стилістичної еволюції візантійської малярської традиції. Дослідження кипарисової дошки – основи підтвердило походження Холмської ікони з XI ст. Аналіз іконографічних аналогій переконує, що вона є найранішим і найкращим відтворенням якоїсь досі не ідентифікованої шанованої візантійської ікони, культ якої від XIV ст. поступово вийшов із церковної практики. Оскільки найбільше її відтворень походить з-перед кінця XIII ст., не виключено, що це була одна з шанованих константинопольських святинь, втрачених при завоюванні столиці хрестоносцями в 1204 р. У цьому зв'язку не буде зайвим зазначити, що найкращим й, очевидно, найближчим до оригіналу відтворенням знаменитої константинопольської ікони Богородиці Одигітрії, яку церковна традиція приписувала святому Луці, є Дорогобузька ікона кінця XIII ст. (Рівненський краєзнавчий музей)²³. Обидві вони яскраво засвідчують найвищі константинопольські орієнтири релігійної мистецької культури Галицько-Волинського князівства²⁴, коло її взірців та рівень інтересів, як і чималу залежність від візантійських взірців на тогочасному етапі розвитку місцевого релігійного мистецтва.

Холмська ікона показала насамперед, наскільки високого професійного рівня зразки малярства й загалом мистецтва знаходилися в столиці князя Данила Романовича, й задемонструвала те коло орієнтирів, на яких засновувалася мистецька культура княжого Холма. Фактично завдяки саме їй вперше постала можливість на конкретних пам'ятках, а не як досі на поодиноких випадково збережених фрагментах, вести мову про мистецьку культуру Холма XIII ст. Холмська ікона наголосила на його спадщині як справді видатному й все ще фактично навіть не завваженому

²² Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. Москва 1995, т. 1: Древнерусское искусство X – начала XV века, № 1.

²³ У відповідному контексті ікону проаналізовано: Александрович В. Дорогобузька ікона Богородиці як репліка константинопольської "Одигітрії святого Луки" (друкується).

²⁴ Поміж найранішими зразками ікон західноукраїнського походження у цьому контексті варто також відзначити фрагмент "Менологію" з горішньої церкви святого Миколая у Яворі так само XIII ст. (НМЛ): Александрович В. Мистецтво..., с. 20-22.

явищі в еволюції мистецької культури не лише західноукраїнських земель, але й усього східноєвропейського регіону відповідного часу. Цей шедевр анонімного константинопольського митця XI ст. дав поштовх до переосмислення окремих літописних повідомлень з історії холмського мистецтва часів князя Данила Романовича. Відкриття й впровадження до наукового обігу Холмської Богородиці як своєрідного символічного втілення княжої столиці здатне стати вихідним моментом майбутнього всебічного вивчення феномену Холма XIII як одного з найяскравіших явищ західноукраїнської історії княжої доби.

СПИСОК ІПАТІЇВСЬКОГО ЛІТОПІСУ ІЗ БІБЛІОТЕКИ ГРИГОРІЯ ПОЛЕТИКИ

Август Людвіг Шлецер (1735–1809) – визначний німецький історик, філолог, публіцист і статист прославився також як дослідник, що започаткував вивчення руських літописів. М. Грушевський назвав його першим науковим дослідником нашого літописання¹. У фундаментальній монографії “Нестор”, застосувавши найпередовіші тогочасні методи вивчення наративних джерел, він співставив і проаналізував два десятки опублікованих та рукописних списків “Повісті временних літ”. О. Шахматов писав, що “ним були окреслені питання, які потребували подальшого опрацювання, ним були визначені способи і прийоми їх дослідження”².

Серед списків літописів, використаних А. Шлецером у монографії “Нестор”, були три отримані від Григорія Полетики (1725–1784)³, якого низка дослідників вважала автором “Історії Русів”⁴. Найбільше німецький історик цінував перший із них, який, разом із Іпатіївським, Радзивилівським та Полетиківським II вважав одним із найкращих списків літопису Нестора⁵. Саме ця

пам’ятка набула розголосу в літературі як найцінніший літопис із бібліотеки Г. Полетики⁶.

Значно менше, ніж перший та другий Полетиківські списки, зацікавив А. Шлецера третій, хоча він ретельно навів варіанти із нього у своїй монографії⁷. Німецький історик пише, що це був рукопис “в аркуш [переписаний] новітньою малоросійською рукою, копія із якогось печерського списку”⁸. Пропонуємо назвати список літопису, який належав Г. Полетиці, Полетиківським III, згідно з нумерацією А. Шлецера. Очевидно на ньому був відповідний запис, який повідомляв про його походження з Києво–Печерського монастиря. Відомо, що у 1718 р. бібліотека Лаври згоріла під час пожежі⁹. Ймовірно із печерського рукопису ще до цієї катастрофи зробили копію, яка згодом потрапила до Г. Полетики, але, можливо, між ними були проміжні списки. В іншому місці свого дослідження Шлецер зазначає, що його текст був написаний скорописом¹⁰. На основі цієї лаконічної інформації приходимо до думки, що Полетиківський III список не був старший за XVIII ст. Г. Полетика міг його придбати під час навчання у Києво–Могилянській академії, яку закінчив у 1745 р., або, перебуваючи у Санкт–Петербурзі, отримати від когось із своїх київських друзів чи знайомих. Одним із них міг бути київський митрополит Арсеній Могилянський, у листі до якого (22 .І. 1759 р.) Г. Полетика писав, що не жаліє грошей на придбання та переписування літописів, у іншому

¹ Грушевський М. *Історія української літератури*. Київ 1993, т.2, с. 101.

² Шахматов А. А. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. Санкт–Петербург 1908, с. II.

³ Див. останні публікації про нього: Литвинова Т. Ф. Малоросс в российском культурно–историческом пространстве второй половины XVIII века. *Днепропетровский историко–археологический сборник*. Дніпропетровськ 2001, вип. 2, с. 28–64; Мельник Л. Г. Гетьманщина в історико–публіцистичних творах Григорія Полетики. *Український історичний журнал*. Київ 2003, № 6, с. 132–143.

⁴ Див.: Возняк М. С. *Псевдо–Кониський і псевдо–Полетика (“Історія Русов” у літературі й науці)*. Львів; Київ 1939, с. 61–96; Шевчук В. Нерозгадані таємниці “Історії Русів”. *Історія Русів*. Київ 1991, с. 5–29; Мішуков О. “Історія русів” у контактено–генетичних зв’язках і типологічних сходженнях. Київ 1998, с. 7–29; Його ж. *Європейський контекст “Історії русів”*. Київ 1999, с. 17–33.

⁵ Schlözer A. L. *Nestor. Russische Annalen in Slavonischen Grundsprachen*. Göttingen 1802, bd. 2, s. 7. (Шлецер А. Л. *Русския летописи на древнеславянском языке*. Санкт–Петербург 1809, ч. 1, с. 12.); *Общественная и частная жизнь Августа Людвиг Шлэцера им самим описанная. Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*. Санкт–Петербург 1875, т. 13, с. 62.

⁶ Возняк М. С. *Історія української літератури*. Львів 1994, кн. 2, с. 395.

⁷ Окрім вищезазваної монографії А. Шлецер використав цей список у своєму ранішому дослідженні: Schlözer A. L. *Probe Russischer Annalen*. Bremen–Göttingen 1768, s. 181 і наступні, а також у брошурі: Schlözer A. L. *Annales russici, slavonice et latine cum varietate lectionis ex Codd. X. Liber I. Res antiquissimas Russiae, initia reipublicae, vitamque Rurici, qui primus eam imperio rexit, usque ad Ann. 879 exponens*. Göttingae 1770, 18 р. (?). У книгозховищах Львова і Санкт–Петербурга нами виявлено тільки один примірник цього видання – Бібліотеці Російської Академії наук (шифр: ХJe/62a), але він дефектний, у ньому знаходиться менше половини сторінок: 1–2, 11–12, 15–18.

⁸ Schlözer A. L. *Nestor...*, bd. 2, s. 4. (Шлецер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 6).

⁹ *Історія Русов или Малой России*. Москва 1846, с. 225–226.

¹⁰ Schlözer A. L. *Nestor...*, bd. 1, s. 40. (Шлецер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 48–49. Окрім Полетиківського III, скорописом були переписані ще кілька рукописів використаних А. Шлецером: Полетиківський I, Никонівський і Софіївський (Новгородський Уваровський літопис).

ж просив скопіювати й дістати для нього деякі літописи¹¹. До А. Шлецера ця писемна пам'ятка потрапила через посередництво Г.Ф. Міллера (1705–1783), який у січні 1762 р. позичив для нього у Г. Полетики один список, а через деякий час “ще два ..., але не такі якісні як перший”¹².

Незабаром А. Шлецер переписав початок Полетиківського III списку. Німецький дослідник твердив, що літописи він копіював дуже точно, рідко помиляючись у буквах, а ще рідше в словах, але ніколи щодо уривків тексту¹³. Власне цю особисто зроблену копію використав А. Шлецер через більш, ніж третину століття, при написанні монографії “Нестор.” Пропонуємо назвати цей список Шлецерівським XV, згідно з послідовністю переліку літописних списків, запропонованої автором при їх описі. Німецький історик особисто переписав початкові частини ще 12 списків. Два з них, що належали Г. Полетиці, назовемо Шлецерівськими XIII і XIV, а списки, які належали українському збирачеві старовини–Полетиківським I і II.

Три літописні списки, що належали Г. Полетиці, згоріли 23 травня 1771 р., разом із його величезною бібліотекою, яка вважалася найбільшою серед приватних у Російській імперії, під час пожежі в Санкт-Петербурзі на Василівському острові¹⁴. Доля Шлецерівського XV списку остаточно не в'ясна. Відомо, що значну частину рукописів А. Шлецера успадкував його син Христіан (1774–1831). 1 квітня 1812 р. він подарував “п'ять рукописних російських літописів, що належали його батькові” “Обществу истории и древностей российских”¹⁵. Невідомо, чи серед них знаходився Шлецерівський XV список, або два інші (XIII і XIV), але, як збірка книг і рукописів Х. Шлецера, так і бібліотека

¹¹ Литвинова Т. Ф. *Малоросс...*, с. 54, 59.

¹² *Общественная...*, с. 62.

¹³ Schlözer A. L. *Нестор...*, т. 2, с. 6. (Шлєцер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 11).

¹⁴ Лазаревский А. М. Отрывки из семейного архива Полетик. *Киевская старина*. Київ, 1891, № 4, с. 103, 106. А. Шлецер не знав, що ці три списки згоріли, адже пише, що вони “знаходилися у приватних людей і напевно ще не пропали” (Schlözer A. L. *Нестор...*, т. 2, с. 6 (Шлєцер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 11)).

¹⁵ Попов Н. *История императорского Московского общества истории и древностей российских*. Москва 1884, ч. 1, с. 241.

“Общества” згоріли під час пожежі Москви 1812 р.¹⁶, можливо, тоді спопелів і цей список. Частина особистого архіву А. Шлецера зберігається у Геттінгенській бібліотеці¹⁷.

Через те, що Шлецерівський XV список не знайдений, досліджувати його можна тільки на основі варіантів, наведених у монографії “Нестор”. Висловлювалось припущення, що літописами Г. Полетики користувався Г. Ф. Міллер¹⁸, але невідомі факти, які б про це свідчили¹⁹. Шлецерівський XV список (як і Полетиківський III) не мав початку. Різничитання по ньому А. Шлецер розпочинає подавати від слова “Litva” (“Литва”)²⁰, яке у нього помилково написано замість етноніма “Ливь”²¹, а завершує на фразі “tvorigat nemytvu sobie, po muczenij” (“творятъ не мытвѣ собѣ по мученіе”)²². Ймовірно у Полетиківському III (як напевно і в його протографі) був втрачений один аркуш (або два), на якому перед початком “Повісті временних літ” містилася ще одна літературна пам'ятка: “Се же соуть имена княземъ Киевскимъ княжившимъ в Киеве до избиття Батыева”.

Здебільшого текст Шлецерівського XV списку співпадає із Іпатіївським та Радзивилівським літописами, що прослідковується

¹⁶ Иконников В. С. *Опыт русской историографии*. Київ 1892, т. 1, кн. 2, с. 1164–1165; Попов Н. *История...*, с. 176–177.

¹⁷ *Каталог личных архивных фондов отечественных историков. XVIII в.* Москва 2001, вып. 1, с. 305.

¹⁸ Литвинова Т. Ф. *Малоросс...*, с. 32.

¹⁹ Моисеева Г. Из истории изучения русских летописей в XVIII веке (Герард–Фридрих Миллер). *Русская литература*. Ленинград 1967, №1, с. 130–137.

²⁰ Schlözer A. L. *Нестор...*, т. 2, с. 54 (Шлєцер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 37).

²¹ Староруські київські і галицько-волинські літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодинський). *Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів*. Гарвард, 1990, т. 8, с. 5 (с. 2, р. 21). У дужках подаються покликання на третю, найпізнішу, посторінкову пагінацію Хлебніковського кодексу, яка найкраще відчитується у цьому виданні. Перше число означає номер сторінки, друге – рядка; Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей* (далі: ПСРЛ). Москва, 1998, т. 2, стб. 4, с. 6.

²² Schlözer A. L. *Нестор...*, т. 2, с. 95 (Шлєцер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 167). У своєму дослідженні А. Шлецер наводить ще один літописний фрагмент, який приписує Полетиківському III списку (Schlözer A. L. *Нестор...*, т. 2, с. 145 (Шлєцер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 253)).

XV і Єрмолаївському списках⁴⁴, тоді як у Хлебниковському і Іпатіївському – “Волохомъ во”⁴⁵. Третій приклад становить слово “Vloskija” (“Влоскія”), написання якого співпадає у Шлецерівському XV списку⁴⁶, Марка Бундура (“Влоски”)⁴⁷ і Єрмолаївському (“Влоскіа”)⁴⁸, але відмінне у Хлебниковському (“Волвскы”)⁴⁹ і Іпатіївському (“Волошь (с)кыє”)⁵⁰. Наведені вище приклади дають вагомий підстави для зарахування Шлецерівського XV списку до Єрмолаївської редакції Іпатіївського літопису.

Вище вже відзначалося, що у фразі “i shrebiu metavsze, urok poloshisza nikomushe ne perestupati” (“и жревий метавше, урокъ положиша никому же не переступати”) слова “nikomushe” (“никому же”) є тільки у Шлецерівському XV списку. Така ж ситуація спостерігається у фразі “Slovienneshe priszedsze z Dunaja siedosza” (“Словѣне же пришедше з Дуная сѣдоша”)⁵¹, де вислів “priszedsze z Dunaja” (“пришедше з Дуная”) зустрічається лише у Шлецерівському XV списку. У переліку народів, наявному на початку “Повісті временних літ”, знаходиться етнонім “Ливъ” (Хлебниковський та Іпатіївський списки⁵², або “Ливу” у Марка Бундура та Єрмолаївському⁵³), написання якого у Шлецерівському XV списку спотворене “Litva” (“Литва”)⁵⁴. Перший і другий приклади не свідчать про збереження у Шлецерівському XV списку архаїчних слів, що походять із архетипу Південноруського літописного зводу, або “Повісті временних літ”, але найімовірніше є результатом втручання у літописний текст пізніх переписувачів. У інших списках Іпатіївського літопису Єрмолаївської редакції також знаходимо чимало слів наявних тільки у них, які здебільшого

⁴⁴ Schlözer A. L. *Нестор...*, vd. 2, s. 80 (Шлєцер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 14); РНБ, Ф. IV. 231, арк. 3.

⁴⁵ *Староруські...*, с. 6 (с. 4, р. 3-4); ПСРЛ, т. II, стб. 5, с. 14-15.

⁴⁶ Schlözer A. L. *Нестор...*, vd. 2, s. 57 (Шлєцер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 99).

⁴⁷ БАН, 21. 3. 14, арк. 1 зв.

⁴⁸ РНБ, Ф. IV. 231, арк. 2 зв.

⁴⁹ *Староруські...*, с. 5 (с. 2, р. 25).

⁵⁰ ПСРЛ, т. 2, стб. 4, с. 10.

⁵¹ Schlözer A. L. *Нестор...*, vd. 2, s. 83 (Шлєцер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 145-146).

⁵² *Староруські...*, с. 5 (с. 2, р. 21); ПСРЛ, т. 2, стб. 4, с. 6.

⁵³ БАН, 21. 3. 14, арк. 1 зв.; РНБ, Ф. IV. 231, арк. 2 зв.

⁵⁴ Schlözer A. L. *Нестор...*, vd. 2, s. 54 (Шлєцер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 37).

внесені копіїстами⁵⁵. Натомість у третьому випадку переписувач машинально замінив малозрозуміле для нього слово “Ливъ” на звичне “Litva” (“Литва”). Наведені приклади підводять нас до думки, що Шлецерівський XV мав більше перекручених слів і вставок, зроблених переписувачами, ніж інші списки Єрмолаївської редакції, отже, він був у гіршому стані як вони. Маємо достатньо підстав, щоб цей висновок поширити на Полетиківський III список.

Найімовірніше, у складі манускрипту, в якому знаходився Полетиківський III список Іпатіївського літопису, перебували ще дві літературні пам’ятки: “Сказання про Мамаєве побоїще” і початок твору про митрополита Петра, які наявні у кодексах Єрмолаївському і Марка Бундура. Обмеженість інформації, яка є у нашому розпорядженні про Шлецерівський XV список, не дозволяє однозначно визначити його співвідношення до інших списків Єрмолаївської редакції: Марка Бундура, Єрмолаївського, фрагментів Угорницького, гіпотетичного Києвопечерського (частково відобразився у “Хронографі” П. Кохановського⁵⁶). Найімовірніше останній з них був генеалогічним попередником Полетиківського III списку.

А. Шлецер користувався також копією Іпатіївського списку, зробленою для нього Семеном Башиловим (1741–1770) (Башиловський список), яка охоплювала текст до смерті князя Рюрика. У літературі домінує твердження, що Іпатіївський літопис ввів у науковий обіг М. Карамзін, немає також ясності щодо часу надходження цієї літературної пам’ятки у Санкт-Петербург. А. Шлецера про нього поінформував у двох листах (12. X. 1767 і 16. XII. 1767) С. Башилов, подавши у них короткий опис змісту рукопису⁵⁷. У 1768 р. німецький дослідник у часописі “Загальна історична бібліотека” опублікував другий лист С. Башилова із своєю передмовою⁵⁸. Отже, науковий світ дізнався про Іпатіївський

⁵⁵ Див. про цю тенденцію у списках Єрмолаївської редакції: Книш Я. Фрагменти невідомого списку Іпатіївського літопису. *Історичні та культурологічні студії*. Львів 2003, т. 3, с. 91-92.

⁵⁶ Див.: Кучкин В. А. К спорам о В. Н. Татищеве. *Проблеми історії общественно-го движениа и историографии*. Москва 1971, с. 246–262.

⁵⁷ Письма Башилова к Шлецеру. *Вестник Европы*, изд. М. Каченовский. Санкт-Петербург 1812, ч. 61, № 3, с. 312-323.

⁵⁸ Auszug eines Schreibens aus St. Petersburg, vom 16/27 Decbr. 1767. *Allegemeine historische Bibliothek von Mitgliedern des königlichen Instituts der historischen Wissenschaften zu Göttingen*. Herausgegeben von I. Ch. Gatterer. Halle, 1768, bd. 6, s. 303-306.

літопис у 1768 р.⁵⁹ А. Шлецер відзначив, що ця писемна пам'ятка була привезена у Санкт-Петербург після його від'їзду із цього міста⁶⁰. Відомо, що він покинув російську столицю 1 вересня 1767 р.⁶¹, а 12 жовтня С. Башилов відіслав йому листа, у якому містилася перша інформація про Іпатіївський літопис⁶². Враховуючи також і ту обставину, що на дослідження рукопису потрібний певний час, приходимо до думки, про його прибуття в Санкт-Петербург у вересні 1767 р.

А. Шлецер користувався ще двома списками, позиченими у Г. Полетики. Полетиківський II він переписав до кінця статті 6387 р. (смерть Рюрика), який у монографії "Нестор" описав під чотирнадцятим номером. Ще одну копію із нього зробив російський історик М. Щербатов (1733–1790), використавши цей літопис у своїй "Історії російській від найдавніших часів"⁶³. Доля Щербатівського списку невідома. Хоча він описаний під сто п'ятим номером у "Списку російських рукописних книг, що знаходяться у бібліотеці М. М. Щербатова..." (1791 р.), але не потрапив у число кодексів, куплених імператрицею Катериною II для своєї бібліотеки⁶⁴. А. Шлецер відзначив, що це був паперовий рукопис написаний уставом, який не мав початку⁶⁵. На основі цієї скупої інформації висловлюємо думку про можливість датування рукопису останньою чвертю XV–першою половиною XVI ст. У описах цього списку сказано, що він завершувався 6980 (1472) р.⁶⁶, або 6981

⁵⁹ Див.: *Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела Библиотеки Академии наук*, Москва; Ленинград 1956, вып. 1, с. 234–235.

⁶⁰ Schlözer A. L. *Нестор...*, т. 2, с. II (Шлєцер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 2).

⁶¹ Мавродин В. В., Пештич С. Л., Якубовский В. А. Ценная публикация по истории русско-немецких культурных связей второй половины XVIII в. *История СРСР*. Москва 1963, № 3, с. 226.

⁶² *Письма Башилова...*, с. 314–315.

⁶³ Щербатов М. *История российская от древнейших времен*. Санкт-Петербург 1770, с. 14.

⁶⁴ Afferica J. Consideration on the formation of the Hermitage collection of Russian Manuscripts. *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*. Wiesbaden 1978, т. 24, с. 309; Афферика Д. К вопросу об определении русских рукописей М. М. Щербатова в Эрмитажном собрании Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Ленинград 1980, т. 35, с. 390.

⁶⁵ Schlözer A. L. *Нестор...*, т. 2, с. 3 (Шлєцер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 6).

⁶⁶ Щербатов М. *История...*, с. 14.

(1473) р.⁶⁷ За попередніми дослідженнями, це був Новгородський четвертий літопис, найімовірніше старшої редакції. Зокрема, у ньому відсутній пропуск уривку: "во дни Нектона и Фалека, и събрашася на мѣстѣ Сенарь поли създати до небеси", наявний у списках молодшої редакції⁶⁸.

Вище вже говорилося, що найбільше А. Шлецер цінувал Полетиківський I літопис. Він його переписав до згадки про смерть Ярослава Мудрого, але у монографії "Нестор" використав тільки до часу вбивства Ярополка Святославовича і описав під тринадцятим номером. Із Полетиківського I літопису також зробив копію М. Щербатов, але на відміну від попередньої не використав її у своїй "Історії...". Доля і цього Щербатівського списку невідома. У "Списку..." він описаний під 104 номером, але також не був куплений Катериною II⁶⁹. Полетиківський I список був переписаний старовинним скорописом⁷⁰. Відомо, що літопис закінчувався 7055 (1547) р.⁷¹ На основі цієї лаконічної інформації приходимо до думки, що рукопис не був старший за другу половину XVI ст. Окрім використання його у монографії "Нестор", А. Шлецер окремо опублікував наявну у його тексті писемну пам'ятку: "Список русских міст далеких і близьких"⁷². Г. Полетика у своїй статті

⁶⁷ Afferica J. *Consideration...*, с. 309. Зазначимо, що видавці Новгородського четвертого літопису не згадали про існування ще одного Щербатівського списку, який є копією Синодального (Див.: *Новгородская четвертая летопись. ПСРЛ*, Москва 2000, т. 4, ч. 1, с. 17, 24–25) і у "Списку..." розташовується на наступному місці за копією Полетиківського II, під № 106, а тепер знаходиться у РНБ. – ЭРМ. 416.

⁶⁸ Див.: *ПСРЛ*, Москва 2000, т. 4, ч. 1, с. 2; Schlözer A. L. *Нестор...*, т. 2, с. 63 (Шлєцер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 108–109).

⁶⁹ Afferica J. *Consideration...*, с. 309; Афферика Д. *К вопросу...*, с. 390.

⁷⁰ Schlözer A. L. *Нестор...*, т. 2, с. III (Шлєцер А. Л. *Нестор...*, ч. 1, с. 5–6).

⁷¹ Afferica J. *Consideration...*, с. 309.

⁷² Schlözer A. L., Gebhardi L. A. *Geschichte von Litauen, Kurland und Lifland*. Halle, 1785, с. 17–19. Дослідникам і видавцям "Списку міст..." не була відома ця публікація. Див.: Тихомиров М. Н. "Список русских городов дальних и ближних". *Исторические записки*. Москва 1940, т. 40, с. 220–222; Наумов Е. П. К истории летописного "Списка русских городов дальних и ближних". *Летописи и хроники*. 1973 г. Москва 1974, с. 158; Янин В. Л. К вопросу о дате составления обзора "А се имена градом всем русским, дальним и ближним". *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992–1993 года*. 1995, с. 125, 132.

“Про початок, відновлення і поширення освіти і шкіл у Росії і про теперешній їх стан” процитував два фрагменти із цього списку (статті 6497 (989) і 6538 (1030) pp.)⁷³. За попередніми дослідженнями, це був пізній новгородський літопис.

Наприкінці п'ятої книги “Нестора” опубліковані “Виправлення і доповнення”, надіслані Й. Добровським (1753–1829)⁷⁴. У них він, зокрема, згрупував списки, використані А. Шлецером, у три редакції, із яких другу вважав найближчою до архетипу “Повісті временних літ”. До неї він відніс три списки: Радзивилівський, Іпатіївський і Полетиківський III. За найбільш старовинним із них він пропонував видати цю пам'ятку. Як відомо, найдавнішим рукописом серед них є Іпатіївський (перша пол. XV ст.)⁷⁵. Власне за цим списком або Лаврентіївським тепер видають і перекладають “Повість временних літ”, а Радзивилівський використовують для різночитань⁷⁶. Списки Єрмолаївської редакції досить рідко залучаються для підведення варіантів, в основному через домінуючу у літописознавстві думку, що вони виводять свій генеалогічний родовід із Хлебниковського рукопису. Тепер ця теза піддається ґрунтовній критиці⁷⁷. Отже, Й. Добровський, продовжуючи

⁷³ Лазаревский А. Записка Г. А. Полетики о начале Киевской Академии. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. Київ 1896, кн. 11, с. 50-52.

⁷⁴ Schlözer A. L. *Нестор...*, vd. 5, s. 213 (Шлецер А. Л. *Нестор...*, ч. 3, с. 682). Через кілька років Й. Добровський опублікував спеціальне дослідження, присвячене літописанню: Dobrowsky I. *Wie soll Nestors Chronik aus so mancherlei Recensionen des Textes, die in Handschriften zu finden sind, rein hergestellt werden. Müller J. Altrussische Geschichte nach Nestor. Mit Rücksicht auf Schlözers Russische Annalen, die hier berichtigt, ergänzt und vermehrt werden*. Berlin 1812, s. 1-46.

⁷⁵ ПСРЛ, т. 2, с. F., VI.

⁷⁶ Див. видання і переклади “Повісті...” за Іпатіївським списком: *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком)*. Пер. В. В. Яременка. Київ 1990, 558 с.; *Повесть временных лет*. Подгот. текста, перев. О. В. Творогова. *Библиотека литературы Древней Руси*. Санкт-Петербург 2000, т. 1, с. 60-315; *Літопис руський*. Пер. Л. Є. Махновця. Київ, 1989, 591с., і Лаврентіївським: *Повесть временных лет*. Подгот. текста Д. С. Лихачева і Б. А. Романова. Москва; Ленинград 1950, ч. 1-2 (Перевидання: *Повесть временных лет*. Подгот. текста, перев. Д. С. Лихачева. Санкт-Петербург 1999, 668 с.); *Повесть временных лет*. Подгот. текста О. В. Творогова, перев. Д. С. Лихачева. *Памятники литературы Древней Руси*. Москва 1978, вып. 1, с. 23-277.

⁷⁷ Книш Я. *Фрагменти...*, с. 99-100.

дослідження “Повісті временних літ”, розпочаті А. Шлецером, дійшов висновків, які лежать в основі сучасних видань і перекладів цієї писемної пам'ятки.

У бібліотеці Григорія Полетики знаходилися рідкісні літописні пам'ятки, серед яких вирізнявся список Іпатіївського літопису Єрмолаївської редакції. Цінними були також два списки новгородських літописів, один з яких відтворював Новгородський четвертий. При написанні “Історії русів” не використовувався жодний з трьох полетиківських літописів, що доречно розглядати як додатковий аргумент проти висування його кандидатури на авторство цієї літературної пам'ятки.

ПРОБЛЕМА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ XVII-XIX ст.: ВСТУПНІ МІРКУВАННЯ

Політичні реалії сьогодення часто слугують стимулом, а ще частіше – формальним приводом звернення дослідника до тієї чи іншої проблеми. На початку 90-х років проблема континуїтету/дисконтинуїтету української історії поставала і вирішувалася в контексті неодмінних декларацій про віковично виборювану незалежність. Автори ставили за мету знайти конкретні докази, які б підтверджували тяглість історії України від Київської Русі до “козацької” України та наших днів; простежити державотворчі ідеї на українських теренах; вкотре вслід за Грушевським заперечити претензії російських істориків на давньоруську спадщину.

У радянські часи (50-80 роки) ця тема вивчалася лише з позицій сформульованої В.Мавродіним та його колегами концепції “колиски” та “давньоруської народності”. За цією схемою існування українського та білоруського народів виглядало як історичне непорозуміння, збіг несприятливих для “єдності” обставин¹, а не як наслідок багатовікового етно- та націогенезу.

Як бачимо, темі про історичну спадкоємність України “пощастило” бути завжди “актуальною” з політичної точки зору. Останнім часом спостерігаємо нову хвилю зацікавлення давньоруською спадщиною в українській історіографії, хоч напрямок досліджень дещо змінився. Перед істориками дотепер стоять такі питання: чому ця проблема взагалі виникла в історичній науці та суспільній думці? Чому плин історії видається перерваним? Чому, за висловом Н.Яковенко, “зяє в нашій історичній свідомості чорне провалля між рипінням возів Батия та помахами козацьких шабель”?² Наскільки є коректною така метафора?

Скажемо кілька слів про ті методологічні умови, за яких вивчалася проблема тяглість. Це, по-перше, розуміння історії як

¹ Мавродін В. Основные этапы этнического развития русского народа. *Вопросы истории*, 1950, № 4, с.55-70.

² Яковенко Н. Між правдою та славою. *Сучасність*, 1995, № 12, с.68.

висхідного, незворотнього процесу з елементами повторюваності. Хід історії оцінювався крізь призму відомого кінцевого результату (реінтеграція Київської Русі у формі СРСР або незалежна Україна) По-друге, – прагнення будь-що увібгати історію у реальні чи вигадані причинно-наслідкові зв'язки³. В більшості випадків ставилося ідеологічно зумовлене завдання пошуку матеріалізованих проявів тяглість. Найпоширенішими були і є дослідження двох типів:

1) Простежування соціально-інституційної тяглість, правових норм, архітектури, землеробства, торгівлі та торговельних шляхів, ремісництва тощо між “княжою” та “козацькою” добою історії України⁴.

2) Вивчення відродження інтересу до давньоруської спадщини в українському суспільстві кінця XVI – першої половини XVII ст. У свідомості людей цього часу більш-менш чітко окреслюється образ Батьківщини та її священні символи. Зростало зацікавлення власним історико-генетичним корінням. Відроджуються давньоруські пам'ятки, з'являються або доопрацьовуються ідеологічні міфи, що зрештою набувають націотворчого значення: ідея Києва – II Єрусалима, “Богоспасаємого града”⁵ та інші.

На жаль, слід зауважити брак досліджень, які б розглядали проблему тяглість як історіографічний феномен. Яку роль відіграли історики в актуалізації проблеми? Який вплив мали створені ними історіографічні метафори? Також відчутно бракує праць, де б розглядалася роль давньоруської спадщини у формуванні історичної свідомості українців у новітній період (XVIII–XIX ст.), тобто в той час, коли Давня Русь, за І.Лисяк-Рудницьким,

³ Напр. вельми типовим є штамп: “Розпочатий у XVII і продовжений у XVIII ст. процес воз'єднання українських земель був історично прогресивним (!) явищем. Див.: Сарбей В. Формування української капіталістичної нації. *Радянська школа*, 1990, № 1, с.26.

⁴ Див.: Залізняк Л. Козацька Україна – прямий нащадок України-Руси. *Людина і політика*, 1999, № 1, с.34-38; Пазенко Д. Праукраїнці – консолідуючий етнос Київської Русі. *Міжнародна студентська наукова конференція*. Дон. ДУ. Збірник наукових праць. Донецьк 1999, т.1, с.28-31.

⁵ Див.: Ричка В. Ідея Києва – другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі. *Археологія*, 1998, №2, с.72-81; Яковенко Н.Символ “Богохранимого града” у київській пропаганді 1620-1640-х рр. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ 1995, т. 4, с.52-75.

була “занедбана народницькими істориками та привласнена російською історіографією”⁶.

Висловлення жалю з приводу відсутності першоджерел від епохи XIV–XV ст. стало мало не обов’язковим історіографічним ритуалом. Дослідники, як правило, покликаються на “темність” цього періоду як наслідок фізичного знищення писемних пам’яток під час монгольської навали⁷. І.П.Химка пояснює брак оригінальної літератури цього періоду тим, що “традиційна українська культура віддавала перевагу повторенню перед інноваціями”⁸. Історик закликає до вміння читати не лише документи, а і їх відсутність. На думку Н.Яковенко, відсутність джерельних свідчень про усвідомлення континуїтету історії та історичних традицій є підтвердженням того, що тогочасні люди відчували перервність власного розвитку, сприймали власну “викинутість за борт історії”⁹. Втім, здається, цю обставину цілком правомірно інтерпретувати і по-іншому: українське суспільство XIV–XV ст. ще очевидно не виокремлювало давньо-руських часів в якості окремої часової реалії¹⁰, ще не стався факт розтотожнення з цією епохою, іншими словами, – “мовчання” XIV–XV ст. можна витлумачити з не меншими логічними підставами на

⁶ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. Київ 1994, Т.1, с.187.

⁷ Див.: Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. *Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ 1995, с.534; На татарську навалу покладають провину напр., Д.Дорошенко, В.Петров, Д.Чижевський. Див.: Дорошенко Д.І. *Огляд української історіографії*. Київ 1996, с.13; *Українська література*. Мюнхен; Львів 1994, с.7-238; М.Грушевський погоджується з дещо іншою оцінкою П.Житецького про те, що “старые основы жизни подорваны, новые не успели пустить глубоких корней... Теперь нам легко понять, отчего в течение XIV и XV вв. приостановилось в Южной Руси всякое литературное движение: не о чем было писать и некому было писать...” Цит. за: Грушевський М. *Історія української літератури*. Київ 1995, т.5, кн.1, с.181.

⁸ Химка І. П. Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології. *Україна модерна*. Львів 2001, ч.6, с.16.

⁹ Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, 2002, с. 281.

¹⁰ Ярослав Ісаєвич зауважив, що віднайдені давньоруські літописи у XVII ст. сучасники ще не сприймали як літописи саме давньоруської доби. Див.: Ісаєвич Я.Д. Роль культурної спадщини Київської Русі в розвитку міжслов’янських зв’язків доби феодалізму. *З історії міжслов’янських зв’язків*. Київ 1983, с.15.

користь тези про безперервність історії, традицій, ментальності та самосвідомості. До такої інтерпретації схиляється і І.Шевченко, який стверджує, що “культурно-мовна тяглість не обірвалася у XII ст., а, не заявляючи про себе утлос, існувала й далі, до початку XVII ст., коли старокиївські культурні традиції знову виринули на поверхню”¹¹. Я.Ісаєвич цю думку підтверджує свідченнями Мартина Груневега, купця з Гданська і автора подорожніх записок¹².

Для середньовічної ментальності надзвичайно важливе значення мав критерій “старовини”¹³. “Нове” – категорія негативна. Воно сприймалося як деструктивна сила, що руйнує боговстановлений порядок. “Статичність – основна риса середньовічної свідомості. Ідея розвитку йому чужа”¹⁴.

І.Франко звернув увагу на дивну (з першого погляду) обставину, що Люблінська унія пройшла непоміченою повз українських письменників кінця XVI ст., а натомість, такий, здавалося б, не дуже вагомий для сучасної секуляризованої людини факт запровадження в Речі Посполитій григоріанського календаря та його насадження на руських землях, спричинив зливу полемічних антикатолицьких трактатів¹⁵. Річ у тім, що новий календар порушував в очах тогочасної традиційної культури сакральний порядок. Руйнувалася “старовина”, плондрувалися “заповіти отців та дідів”. Полякам безумовно легше було прийняти це нововведення, бо воно освячувалося авторитетом католицької церкви, а для православних – західне, латинське походження календаря було підтвердженням того, що в світі панує антихрист і насуваються останні часи.

На думку Н.Яковенко, Люблінська унія не зазіхала на світоглядні основи традиційного суспільства, оскільки йшлося лише

¹¹ Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст.* Львів 2001, с.72.

¹² Див.: Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам’ятки стародавнього Києва. *Київська Русь: культура, традиції. Збірник наукових праць*. Київ 1982, с.118.

¹³ Див. спеціальну працю, присвячену цій проблемі: Кром М. “Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам ВКЛ 14 – нач.17 вв.). *Mediaevalia Ucrainica*, 1995, т. 3, с. 68-85.

¹⁴ Гуревич А.Я. *Категории средневековой культуры*. Москва 1984, с.183.

¹⁵ Франко І.Я. Характеристика руської літератури XVI–XVIII ст. *Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Київ 1993, с.350.

про зміну верховної юрисдикції¹⁶. Натомість інша унія, – Берестейська, та наступ католицизму сприймалися як порушення “старовини”. Хоча, звісно, прихильники унії твердили, що завдяки їй, навпаки – “старовина” відновлюється¹⁷. Видається цілком вірогідним припущення, що саме Берестейська унія, яка розділила Русь на дві частини, актуалізувала потребу шукати аргументів у “старовині”, “давнині”, сприяла чіткішому окресленню образу руського минулого.

Численні апеляції до “старовини” з боку православних полемістів першої половини XVII ст., на думку автора, засвідчують усвідомлення ними того, що звичний плін історії перервано. Звідси намагання в буквальному розумінні відродити давньоруські часи, наприклад, волинських князів Острозьких та Заславських було оголошено нащадками Рюрика та Володимира¹⁸. Очевидним є прагнення “дотягти” давньоруські реалії до бурхливого та непевного сьогодення. Козаки звеличувалися як спадкоємці княжих дружин¹⁹, реставрувалися давньоруські храми. Погляд українських книжників почав звертатися в бік Московського царства, яке багато хто

¹⁶ Яковенко Н.М. *Історія України від найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Київ 1997, с.122.

¹⁷ “...Коли Йосафат захищав та проповідував унію, усі свої аргументи він брав зі старих слов’янських книг”. Він збирав тексти з “літописів руських”, з яких можна було б зрозуміти, що Русь від самого хрещення належала до вселенської церкви (Точніше, – до римо-католицької – С.С.). Цит.: Сенік С. *Духовний профіль св. Йосафата Куцевича*. Львів 1994, с.11; Показовою є еволюція ставлення до принципу “старовини” Мелетія Смотрицького. До переходу в унію він засуджував уніатів у тому, що ті створюють “нову Русь”, протиставляючи їй добрий “Русі старожитній”. В появі “нової Русі” письменник вбачав причини “неспокою, національних та соціальних чвар”. Цит.: Кралюк П. *Особливості взаємовпливу національної та конфесійної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст.* (автореферат дис.). Київ 1998. Згодом Мелетій Смотрицький звинувачує “руську старовину” в консерватизмі та занепаді православної церкви. Див.: Яковенко Н. *Історія України*, с.135; Яременко П. До питання про еволюцію світогляду Мелетія Смотрицького. *Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов’янські літератури*. Київ 1964, с.96-116.

¹⁸ Див.: Яковенко Н. *Паралельний світ*, с.231-270.

¹⁹ Зокрема, така думка виражена в творі Й. Борецького “Протестація”. Історики сприймають її неоднозначно. Напр., Л.Залізняк розглядає її не як літературне перебільшення, а як думку всього українського суспільства, яке вважало козацтво “спадкоємцем традицій княжих дружин”. Див.: Залізняк Л. *Походження*

сприймав як законного спадкоємця Київської Русі, через династичну та церковно-релігійну тяглість²⁰.

Переяславська угода стала можливою, крім всього іншого, і через те, що в народі було глибоко вкорінене релігійне пошанування Сходу, з яким асоціювалося Московське царство. Схід ставав тототжним початкам християнської історії, православію, Царству Божому, далекій старовині. Натомість Захід демонізується. “В давньоруській традиції (і в традиції пізнього середньовіччя також – С.С.) поняття Заходу.. мало цілком визначену характеристику: на Заході розташовується пекло”²¹. Українська поезія XIV–XVII ст. – буквально насичена есхатологічно вмотивованим антилатинством. У вірші “О лжепастырех” є характерні рядки:

Оставляют Восток и бегутъ на Запад / и многими вожами
поспѣшными зо ад. Або: Кланяємся на Восток, а на Запад плюєм,
/ егда крещеніе святоє пріймуем. / К світу идите, а тмы утекайте, /
и от поганской мудрости бігайте²². Небесні знамення, що віщували

українського народу. Київ 1996, с.44. В іншій праці цей автор пише, що саме “козацтво... усвідомлювало себе прямим нащадком традицій княжого Києва”, підтверджуючи свою тезу знов таки цитатою з Борецького. Того факту, що стосунки Борецького з реальним, а не міфічним козацтвом не дуже склалися, дослідник, на жаль, не відзначає. Див.: Залізняк Л. *Козацька Україна*, с.37. Натомість С.Величенко вказує на те, що ідея тяглості між давньоруськими дружинами та козацтвом в українській суспільній думці XVII ст. мала маргінальний статус, і зникла вона з літератури одразу після легалізації православної ієрархії в 1632 році. Історик стверджує, що “духовенство не створило для козаків міфологічного родоводу, який би з’єднав їх з Рюриковичами-Гедиміновичами. Див.: Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглості в українській історіографії XVII–XVIII ст. *Mediaevalia Ucrainica*. Київ 1992, т.1, с.119-120. Зауважимо лише, що ідея Борецького все-таки не згасає цілковито і раптом відроджується в українській історіографії XIX ст., напр., знаходимо її у М.Костомарова. Див.: *Две русские народности*. Київ; Харків 1991, с.31-32.

²⁰ Толочко О. “Русь” очима України”: в пошуках самоідентифікації та континуїтету. *Сучасність*. 1994, № 1, с.112. В історіографії найповніше цю ідею було втілено у виданому в 1674 році “Синописі”. Див.: *Українська література XVII ст.* Київ 1987, с.167-184.

²¹ Лотман Ю. М., Успенский Б.А. К семиотической типологии русской культуры XVIII в. *Из истории русской культуры*. Москва 2000, т.4, с.445. Характерно, що модерні часи докорінно змінюють полюси в оцінці категорій “Схід” та “Захід”: перший набуває негативного, а другий – позитивного значення.

²² *Українська література XIV–XVI ст.* Київ 1988, с.478, 500.

біду, з'являлися, звісно ж, на Заході. Автор "Короткого Київського літопису", приступаючи до розповіді про навалу "поганих" на руську землю, пише про "звізду превелику" з кривавим промінням, що зійшла на західному небосхилі²³.

Унія теж прийшла із Заходу, тому жодні теологічні аргументи не могли переконати православний загал у тому, що це Божя справа. Ідея папи-антихриста стала улюбленим сюжетом православних полемістів першої половини XVII ст.²⁴ Натомість Московське царство уявлялося онтологічно "чистим", оскільки його населяли одновірці, очолював Східний цар²⁵. Автор "Синопису" до цих мотивів додав ще ідею кровної спорідненості східнослов'янських православних народів²⁶. Можливо через це, нова українська еліта другої половини XVII–XVIII ст., відстоюючи свої "права та вольності" вже перед іншою владою, апелює не до давньоруських часів, а до легалістичних засад Речі Посполитої. "В епоху Катерини II, – за словами Р.Шпорлюка, – Малоросія ще пам'ятала, що вона була дитиною... Речі Посполитої і пишалася цим; патріоти цієї України боронили свої права перед імперією, посилаючись саме на історичну тяглість, зв'язок з Річчю Посполитою"²⁷. Хоч і не

²³ Там само, с.85.

²⁴ У відомому творі 1605 р. "Пересторога" невідомого православного автора проводиться паралель між сатаною, що відпав від ангельського чину і папою, що також через гріх гордості відлучився від церковної єдності. Тут знову натрапляємо на ототожнення "Заходу" із силами зла. Див.: *Українська література XVII ст.*, с.53.

²⁵ "В Москві теж суть люде мудрії і богослове православнії, – пише З.Копистенський, – язык греческий знаючії, о чом наш святий отець патріарх Іерусалимський кир Феофан повідав..." Див.: *Українська література XVII ст.*, с.99. Україна, – стверджує О.Толочко, – протягом усієї першої половини XVII ст. виховувала в собі відчуття "руськості", тобто київського походження, візантійської культури й православної віри – всього того, чим із надлишком наділяла державу "православного царя". Див.: Толочко О. "Русь" очима "України", с.112. Втім, цей пієтет у ставленні до Московського царства, не завадив, як зауважив Л.Ушкалов, українським інтелектуалам знайти привід для полеміки з "московською ортодоксією". Див.: Ушкалов Л. Дещо про українське многосвіття. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Нова серія. Харків 2002, т9, с.339.

²⁶ Еремін І.П. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. *Труды отдела древнерусской литературы*. Москва; Ленинград 1954, т.6, с.216.

²⁷ Шпорлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави. *Схід-Захід (історико-культурологічний збірник)*. Харків 2001, вип.4. Спецвидання, с.21.

тільки. Відомий український автономіст Григорій Полетика, крім річпосполитських конституційних реалій, покликається ще й на "древние времена", коли "многия Российския княжения" були приєднані до Великого князівства Литовського²⁸. Втім, вся аргументація зводиться до того, що одразу після приєднання цих "княженій", вони користувалися тими самими правами та привілеями, що й литовський та польський народи. Василь Полетика простежує тяглість непорушних "прав та привілеїв Малої Росії" з часу, коли литовський князь Гедимін оволодів Києвом: "С того самого времени Малая Россия осталась при Великом княжестве литовском на тех самых правах и привилегиях, которые имели жители онаго княжества"²⁹. Ці привілеї, підтвержені Люблінським сеймом 1569 року, за його словами є "безценный остаток прав и вольностей Малыя России"³⁰.

Як бачимо, зміна еліти у XVII ст. спричинила зміну уявлень про "золоту добу" української історії. Це можна вважати першим кроком до "забуття" давньоруської доби в XIX ст.

Повертаючись до питання про вплив Берестейської унії на появу відчуття перервності історичного процесу, варто навести думку Б.Флорі щодо генези "московфільських" настроїв в середовищі української еліти XVII ст. Історик зауважує, що "не все православне духовенство Речі Посполитої вороже до унії, дотримувалося орієнтації на Москву. Але фактом є і те, що до Берестейської унії ми взагалі не бачимо серед ієрархії Київської митрополії прибічників промосковської політики"³¹. Московщина почала розглядатися як

²⁸ Возражение депутата Григория Полетики на наставление Малороссийской коллегии господину депутату Дмитрию Наталину (1768). *Пам'ятки суспільної думки України XVIII – першої половини XIX ст.* Дніпропетровськ 1993, с.103.

²⁹ Записка о начале, происхождении и достоинстве Малороссийского дворянства, писанная маршалом Роменского повета Василием Полетикою (1809). Там само, с.253.

³⁰ Там само, с.254.

³¹ Флорія Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII ст. *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII ст.* Львів 1997, с.136. Фактично цю саму думку висловив І.Шевченко: "Утверджуючи "інакціст" українських православних супроти поляків, воно (відродження руської віри – С.С.) мимоволі підкреслювало схожість їх з москвичами і спільність їхніх інтересів... Якщо на 1627 р. українці були не цілком свідомі своєї окремішності, то москвичі їм про це нагадували". Див.: Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом*, с.155.

надійний порятунок від унії, як земля, де руська віра збережена в чистоті³². На думку Я. Грицака, українці, зокрема "...середовище Могиллянської академії було відповідальне за впровадження у модерну російську політику й інтелектуальну традицію думки про існування безпосереднього історичного зв'язку між княжим Києвом і царською Москвою"³³.

Проблема континуїтету української історії чималою мірою повинна завдячувати своє існування історикам. Припускаємо, що коріння проблеми лежить у побутуванні різних образів різних періодів історії України, витворених у відмінних, а то й ідеологічно протилежних історіографічних контекстах.

В очах середньовічного хроніста вартим уваги та увічнення були діяння князів, королів, сеймів, церковних соборів та ієрархів. "З усіх селянських "рухів", – зауважує П. Борець, – автор (йдеться про М. Стрийковського – С.С.) нагадав лише бунт Мухи, який зрештою потрактував швидше як цікавинку, ніж як важливу подію"³⁴. Низи суспільства жили за межами "писаної" історії, себто поза історією, їхні вчинки позбавлялися історичного значення³⁵. Життя низів, за Ю. Лотманом, характеризувалося "нульовою семіотикою". Від народу вимагалася суто практична діяльність³⁶.

Оскільки історія Київської Русі, розроблена середньовічними книжниками та російськими істориками XVIII – початку XIX ст., оберталася навколо діянь світської еліти, помазаників Божих, а хід

³² Зокрема, образ Великої Русі як захисниці Русі Малої постає в постпереляславській поезії. Див.: *Українська поезія. Середина XVII ст.* Київ 1992, с. 112.

³³ Грицак Я. "Яких то князів були столиці в Києві?": до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830-1930 рр. *Україна модерна*. Львів 2001, ч. 6, с. 82.

³⁴ Borek P. Ruś w kronice Macieja Strykowskiego. *Mediaevalia Ucrainica*. Київ 1998, t. 5, s. 67.

³⁵ Це зауваження стосується насамперед середньовічних хронік, але, певною мірою, також і "козацьких літописів" другої половини XVII–XVIII ст., оскільки і в них народ постає як сіра позаісторична маса, на тлі якої діє новий герой історії – козацька еліта. Про особливості історичного мислення в епоху середньовіччя див.: Барг М. *Епохи и идеи: становление историзма*. Москва 1987.

³⁶ Лотман Ю. М. *Очерки по истории русской культуры XVIII – начала XIX вв. Из истории русской культуры*, с. 38.

* Католицька публіцистика теж цікавилася проблемою давньоруської спадщини, і по-своєму її інтерпретувала. Варто згадати Г. Рутку, П. Скаргу, Т. Островського, Б. Гербеста, І. Дубовича, А. Кулешу, Я. Сушу та ін.

історії визначався Божим Промислом, українська історична думка XIX ст., що сповідувала кардинально інші принципи, просто відмовилася від давньоруських сюжетів як таких, що не відбивають "дух народу". Праця Юліана Охримовича (видана в 1922 році) "Розвиток української національно-політичної думки"³⁷ починається з розповіді про "пробудження" національного життя на Лівобережній Україні, де "найдовше продержалася стара українська самоуправа, і де ще спомини про козацьку волю і національну самостійність були дуже свіжі"³⁸. Навіть період "козацької" України не потрапив до поля зору цього дослідника політичної думки, не кажучи вже про період Давньої Русі. Сергій Єфремов у своїй "Історії українського письменства" (1919 р.)³⁹ зі значною негачією ставиться до давньоруського періоду розвитку української літератури; власне через те, що ця література створювалася "мертвою церковно-слов'янською мовою, була, за словами вченого, по-справжньому "общерусской литературой" – ідеалом теперішніх обрусителів та централістів"⁴⁰. Національний період, на його думку, починається лише з переходу письменства на живу "щиронародну" мову.

Протягом більшої половини XIX ст. в українській суспільно-історичній думці, панувала романтично-народницька ідеологія, яка звеличувала козацьчину та ігнорувала давньоруський період. Історична візія української інтелігенції назагал рідко сягала глибше XV століття. Тож українська історіографія до початку XIX ст. не створила власної історії Київської Русі, яка б, по-перше, органічно поставала в контексті народницької ідеології; а по-друге, – природно поєднувалася з "козацькою" Україною XVI–XVIII ст. Коли історики народницької орієнтації зазирали глибше XV століття, вони неминуче натрапляли на немилих своєму серцю князів, бояр, в той час, коли діяння народних мас були оповиті темрявою. Така історія

³⁷ Охримович Ю. *Розвиток української національно-політичної думки від початку XIX ст. до Михайла Драгоманова*. Львів; Київ 1922.

³⁸ Там само, с. 1.

³⁹ Єфремов С. *Історія українського письменства*. Київ 1995.

⁴⁰ Там само, с. 33, С. Єфремов, з одного боку, критикує офіційне імперське літературознавство, яке, приписуючи собі українську літературу XVI–XVII ст., закриває очі на неорганічність цієї ланки в контексті історії російської літератури; а з другого боку, його самого неабияк гнітить розрив між українською літературою XIX ст. і ранішого часу (С.С.).

не могла виступати в ролі “вчительки життя”, “бездержавного” українського народу. Як наслідок, в славетному політичному трактаті, що суттєво вплинув на історичну ментальність свідомого українства в ХІХ ст., “Історія Русів”, розповіді про києворуські часи присвячено три сторінки, натомість козацька доба займає більше двохсот⁴¹. Так само можна сказати про працю Д.Бантшиш-Каменського⁴². Українська історична думка ХІХ ст. мала очевидні проблеми з тим, як інтегрувати давньоруську добу в історію українського народу. Навіть спроби Костомарова демократизувати образ Давньоруської держави⁴³ та намагання Максимовича заявити про права українців на давньоруську спадщину, не давали бажаного ефекту⁴⁴.

Володимир Антонович висловив цікаву думку щодо причини появи проблеми перервності української історичної традиції. Суть її криється в браку джерел, які б висвітлювали історичний процес в Україні після ХІІІ, до другої половини ХVІ ст. Відтак з’являється чимало гіпотез і навіть відверто фантастичних ідей (наприклад, про повне спустошення українських земель і міграцію всього населення на північ), що мали на меті якось заповнити прогалину в правдивих знаннях. “Заспокоївши себе в тому, – пише вчений, – “що про історію пустелі немає що писати, літописці та історики вільно переходили з Києва до історії Великого князівства Володимирського і продовжували розповідь, використовуючи літописні джерела, що збереглися в Північно-Східній Русі. Цим... шляхом пішли інші історики...”⁴⁵ Отже, якщо не повною, то, принаймні, значною мірою, проблема тягlosti української історії є феноменом історіографічним, що впирається в сумні обставини – відсутність джерел, що дали б змогу реконструювати плін історії на українських теренах упродовж

⁴¹ *Історія Русовъ, или Малой России...* Київ 1991.

⁴² Бантшиш-Каменский Д.Н. *История Малой России...* Київ 1993.

⁴³ За М.Костомаровим, в Давній Русі змагалися між собою два принципи функціонування влади: “единовластительный” та “народоправный”. Демократизм, федералізм, децентралізм давньоруської держави, на думку історика, впливали з рис національного характеру українського народу, що був основним етнічним суб’єктом Київської Русі. Див.: Костомаров Н.И. *Две русские народности*, с.29-31.

⁴⁴ Максимович М.О. Киевъ явился градом великим. *Вибрані українознавчі твори*. Київ 1994, с.353-356.

⁴⁵ Антонович В.Б. Моя сповідь. Його ж. *Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ 1995, с.536.

кількох століть. Ці обставини породили нелегке питання про ідентифікацію України з її давньоруським минулим, про роль давньоруської спадщини в українській культурі ХVІІ–ХІХ століть.

Тим часом ідеї романтизму, занесені із Західної Європи до України, спричинили появу символічної та надміру ідеалізованої постаті козака, що уособлював “дух народу”. Давня Русь, спогади про яку так активно культивувалися в ХVІІІ ст. (причому, не дуже важливо, – на підставі оригінальних джерел, польських хронік чи артикулювання спонтанної історичної пам’яті) відходить на маргінес історичної свідомості українського суспільства. Втім, не скрізь. Наприклад, в Галичині та Закарпатті в історичній пам’яті народу функціонували тривалий час інші символи⁴⁶. Українське національне відродження в Галичині зверталось спочатку не до козацьких символів, а до княжих часів, де знаходило своє обґрунтування та свою ідеологію. Як вважає Мирон Кордуба, “це сталося тому, що пишне боярство та князі більше підходили до псевдоаристократичної ідеології тодішніх священничих родин, серед яких це відродження відбувалося, ніж “козацька голота”⁴⁷. Історик відзначає ще одну причину відсутності в Галичині першої половини століття козацького міфу – це відсутність історичних знань про козацтво⁴⁸. В той час, як давньоруські мотиви були вельми популярними, і чітко простежуються на рівні фольклору, різьбярства, малярства, гончарства. “Слово о полку Ігоревім”, появу якого зазвичай відносять до давньоруських часів, почав набувати значної популярності на західноукраїнських землях саме в епоху національного відродження. На думку Феодосія Стебля, “Словом” почали цікавитися вже на початку ХІХ ст.⁴⁹ В Західній Україні козащина увійшла до структур історичної пам’яті населення трохи згодом, лише з другої половини

⁴⁶ Див.: Кирчив Р. Тема древнерусской общности в украинском фольклоре Карпатского региона. *Славянские культуры и мировой культурный процесс. Материалы международной научной конференции ЮНЕСКО*. Минск 1985, с.421-424; Стеблій Ф. Традиції княжої доби як чинник легітимізації національно-політичних аспірацій галицьких українців в епоху національного відродження (перша пол.ХІХ ст.). *Галичина та Волинь у добу середньовіччя*. Львів 2001, с.130-138.

⁴⁷ Кордуба М. Зв’язки В.Антоновича з Галичиною. *Україна*, 1928, № 5(30), с.33-78.

⁴⁸ Кордуба М. В обороні історичної правди. *Літературно-науковий вісник*. 1931, кн.5, с.432.

XIX ст. під впливом діяльності українофілів з Наддніпрянщини⁵⁰. Однак, коли це сталося, пам'ять про галицьких князів не була затьмарена.

Творцями новітнього “козакоцентричного” образу України були українські народолюбці XIX ст., що спиралися в своїх історико-ідеологічних вправах на історіософські парадигми козацького літописання другої половини XVII–XVIII століть та “Історію Русів”. Однак, навіть в середовищі народників козащина мала неоднозначне трактування. Відомий українофіл, поміркований учасник громадівського руху 60-х років XIX ст. Андрій Шиманов давав таку оцінку “козацькій” Україні: “Епоха Богдана была слишком мгновенна, чтобы оставить в народе какое-нибудь заметное влияние, и она даже носила характер более социальной революции, религиозной борьбы, чем отстаивания своей народности. Следующая затем вся история гетманства ярко обнаруживает полное отсутствие в украинском народе идеи самобытности”⁵¹. Здається, в XIX ст. з творців новітньої України мало хто мав сумнів у тому, що Росія є законним спадкоємцем Київської Русі. Інші думки якщо виникали, то лише з корективою, що малороси теж якимось чином до давньоруської спадщини причетні. Вже згаданий А.Шиманов, в своєму невеличкому екскурсі в історію українського народу, навіть не натякає на існування в цій історії давньоруської доби. Більше того, він кидає репліку, яка неабияк потішила б сьогоднішніх модерністів: пише про “отсутствие в украинском народе общих исторических преданий, – следствие отсутствия когда-либо общей (совместной) политической жизни”⁵². Хоч якоюсь мірою він мав рацію. В інтелектуальному світі XIX ст. побутував скоріше художньо-поетичний образ України як “ідеального явища”⁵³, ніж конкретної території, населеної єдиним українським етносом, що має сталі політичні, культурні та історичні традиції. Таке уявлення почало переважати в кінці XIX – початку

⁴⁹ Див.: Стеблій Ф. “Слово о полку Ігоревім” у культурному житті на західних землях України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів 1998, вип.5, с.589.

⁵⁰ Див.: Кордуба М. *Зв'язки...*

⁵¹ До історії громадського руху 1840-х рр. (Записка А.Л.Шиманова) (Підготував М.Гніп). *За сто літ*. Харків; Київ 1930, кн.5, с.173.

⁵² Там само.

⁵³ Див.: Грабович Г. *Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка*. Київ 1996, с.172.

XX ст. А в середині XIX ст. Г.П.Галаган зізнався, що лише в тридцятирічному віці довідався вперше про “Галичину як про землю не польську, а “Руську”, і цю інформацію він одержав від одного галичанина в 1849 році”⁵⁴.

Епоха романтизму та секуляризованої суспільної свідомості висуває на перший план етнокультурний, а не династично-релігійний критерій ставлення до історії та дійсності. Об'єктом сакралізації стає не панівна династія, а народ. Поява концепції Михайла Погодіна про те, що не малороси, а великороси були корінним етносом Київської Русі, засвідчує, що в XIX ст. наголошувати виключно на династичних та церковних нитках континуїтету вже було недостатньо. Оскільки в контексті ідеологічних засад романтизму право малоросів-українців на києворуську спадщину могло видаватися обґрунтованішим, ніж право великоросів. А це мусило мати, і, зрештою мало, далекосяжні наслідки.

Однак, вони далися взнаки згодом, на початку XX ст., а протягом XIX ст. ситуація була іншою. Коли з тезою Олексія Толочка про те, що Україна XVII ст. будувала свою історичну візію на текстах польських хронік можна погодитися лише почасти⁵⁵, то майже безсумнівним є факт, що двома століттями пізніше Україна бачила своє минуле здебільшого у дзеркалі російської імперської історіографії, і це зображення їй настільки не імпонувало, що вона вирішила просто не ототожнювати себе з ним. Відтак дедалі актуальнішою ставала проблема “перервності” українського історичного процесу.

Лише Михайлові Грушевському вдалося чи не вперше представити науково обґрунтовану історичну схему, де ціла давньоруська доба в контексті історії України стала почуватися природно⁵⁶. Але ця схема, через несприятливі для української державності обставини, не мала шансів на популяризацію, себто перетворення на невід'ємну складову історичної свідомості

⁵⁴ До кийво-галицьких зв'язків початку 1870-х рр. (З щоденників Г.П.Галагана). *За сто літ*, с.183.

⁵⁵ Див.: Толочко О. “Русь” очима” України”...

⁵⁶ Грушевський М.С. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Статті по славяноведению*. Санкт-Петербург, 1904, вып.1, с.296-304.

українського народу. Можливо саме тому, повертаючись до метафори Наталі Яковенко, “зяє чорна діра...”.

Певну роль у виникненні проблеми тягlosti (перервности) української історії відіграли метафори-поняття, якими оперували історики XVIII–XIX ст. Мова йде про “княжу Русь” – “козацьку Україну”, підступність яких полягає в тому, що ці формулювання за своїм призначенням покликані протиставляти, розмежовувати, а не поєднувати різні періоди української історії. Оперуючи такими метафорами як термінологічним інструментарієм і не замислюючись над їх науковою коректністю, історик мимоволі переконується, і при цьому переконує інших, що між “княжим” та “козацьким” періодами історії України існує якась “провалля”.

Цікавий матеріал в зазначеному плані може надати дослідження історіографічних стереотипів у шкільних підручниках та посібниках для вищої школи. Лише один приклад. В одному розповсюдженому сучасному підручнику з історії України для п’ятого класу ілюстрації до розділів про Давню Русь та козащину (“козацьку Україну”) були підібрано так: русичі зображені з руським волоссям, порівняно світлим кольором обличчя, що відображає поширене нині уявлення про “типових” росіян; натомість українці “козацького” періоду типологізовані в образі темноволосих, темнооких та надміру смуглявих козаків з неодмінними оселедцями⁵⁷. Подібне ілюстрування, хоч і не ставило собі за мету, мимоволі засвідчує, що теорія Михайла Погодіна відображає і в сучасних уявленнях українців їхню історію. Оскільки в масовій історичній свідомості панує “козацький” образ України, її давня історія, що погано вписується в цей образ, і навіть, як бачимо, на метафорично-символічному рівні протистоїть йому, не впливає на вироблення адекватних (чи бажаних) структур історичної пам’яті. Навіть те, що на обкладинці згаданого підручника зображено гетьмана на тлі храмів, збудованих в давньоруському стилі, мало зараджує справі і, можливо, ще більше її ускладнює.

Втім, важливість цієї проблеми автори підручників почасти усвідомлюють. Тому ми можемо спостерігати тенденцію до максимальної “українізації” образу Київської Русі, екстраполяції образу новітньої України та її символів на давній період історії. Ще

⁵⁷ Мисан В. *Оповідання з історії України (підручник для 5 класу)*. Київ 1997.

в 30-ті роки ХХ століття західноукраїнський історик Омелян Терлецький писав: “Коли б нам насунулося питання, чи можна київську державу називати українською – то на це може бути відповідь: ..інакше й бути не може. Бо ця ж держава постала на Україні, її збудували наші предки..., а не предки чи білорусів, чи москалів, та й найбільше в цій державі було українців... Українська, й так само білоруська, суспільність... бажали це минуле (давньоруське – С.С.) воскресити, відбудувати знов українську княжу державу... Тоді ніхто навіть не передчував, що там, на сході України, повстане нова сила (козащина), яка дасть початок до збудування нової української держави”⁵⁸. Інший галицький автор цих часів, Теофіл Коструба, описуючи давньоруські часи, досить послідовно уникає і термінів “Русь” і там, де це можливо зробити, заміняв їх на “Україна”, “український”. Він чинить так тому, що добре розуміє підступну силу термінів і прагне “відокремлення” від “руськості”, витворення окремої національно-культурної індивідуальності і здобуття політичної самостійності”. “Оце, – наголошує історик, – орієнтаційні пункти для історика в розміщенні світла й тіни на його малюнку”⁵⁹. Зрештою, нового завдання Коструба перед істориками не ставив, а лише слово в слово (щоправда, без посилянь) повторив те, що писав Степан Томашівський ще в 1919 році⁶⁰.

Насамкінець варто зупинитися на ще одному аспекті вивчення проблеми давньоруської спадщини в українській культурі – це так зване “забуття” Давньої Русі як феномен ментальності українського народу.

Вплив російських історичних схем на історичну свідомість українців був великим, тим більше, як вже зазначалося, до початку ХХ століття фактично не існувало достатньо спопуляризованої і водночас наукової україноцентричної версії історії Давньої Русі. Однак цей вплив не можна перебільшувати. Темою для наукового осмислення є питання, – чи має рацію думка, що історична пам’ять

⁵⁸ Терлецький О. *Історія України. Княжа доба*. Львів 1936, с. 97.

⁵⁹ Коструба Т. *Нарис історії України*. Торонто 1961, т.2, с.49.

⁶⁰ Томашівський О. *Українська історія. Нарис I. Старинні і середні віки*. Львів 1919. До речі, радянські українські історики 20-30-х рр., – як зазначає Б.Крупницький, – не виявили особливого зацікавлення історією “українських племен княжої доби і литовсько-руської доби”. Див.: Крупницький Б. *Українська історична наука під Советами*. Мюнхен 1957, с.15.

українського народу сягає лише Хмельниччини і рідко коли глибше? Які символи киеворуської епохи залишилися в ментальності українців? Навколо яких символів оберталася історична пам'ять росіян?

Київ посідає значне місце в свідомості українців та росіян. Однак для перших Київ – це передусім його святині: моші печерських угодників, храм святої Софії та ін. Образ Києва як трансцендентної сакральної сфери фігурує в народних колядках на всіх українських етнічних землях⁶¹. Спогади про Київ поширені зокрема в фольклорі Карпатського регіону. Він оспівується як слава столиця Русі. Дослідники знаходять в західному регіоні України топонімичний матеріал, пов'язаний з Києвом давньоруських часів (гори, урвища та ін.)⁶².

Цікавою в цьому контексті є відома полеміка Михайла Погодіна та Михайла Максимовича. Перший закидав своєму опонентові відсутність в українському фольклорі героїзації давньоруських князів. На це Максимович відповів, що "...у народа малороссийского, которому вместе с Киевом достались и священные останки Володимера..., он запечатлелся второй половиной своей великой жизни, как святой Володимер, как равноапостольный князь. Оттого-то у малороссийского народа ныне князь Володимер воспевается наряду с другими святыми лицами как в церковных песнях, так и в стихах, называемых побожными."⁶³ Максимович, як бачимо, не зовсім відповів на запитання свого колеги, оскільки той запитував трохи про інше: чому князя доба, порівняно з козацькою, не героїзується в усній героїчній поезії українців?

Втім, коли навіть визнати цей закид почасти правомірним, важко обійти увагою спогади німецького професора Крістофа Дітріха Роммеля, який, перебуваючи в Україні на початку XIX століття, зауважив "народну повагу до старої столиці Києва", що поєднувалася з "прихильністю до колись вільної країни козаків"⁶⁴. До речі, саме цього він не помітив у середовищі великоросів. Зауваження німецького мандрівника початку XIX ст. про народне пошанування

⁶¹ Франко І.Я. Карпаторуська література XVII-XVIII вв. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів 1900, т.37, с.1-91.

⁶² Див.: Кирчів Р. *Вказ. пр.*

⁶³ Див.: Максимович М. *Вказ. пр.*, с.353.

⁶⁴ Роммель К.Д. *Спогади про моє життя та мій час*. Харків 2001, с.146.

Києва, чимось перегукується зі спогадами його попередника з XVII століття, вже згаданого Мартина Груневега, котрий писав про те, що "русини знають, яким могутнім містом був Київ, і те, що він був столицею їхніх князів..."⁶⁵. Отже, напрошується логічний висновок: принаймні з XVII по XIX століття український народ зберігає історичну пам'ять про Київ, його минулу велич, релігійні святині. Однак в цій пам'яті з'явився ще один важливий компонент – спогади про козащину.

Тож, в історичній пам'яті українців домінував саме християнський образ Києва; в той час, як росіяни в своєму билінному циклі оспівують дохристиянський язичницький Київ та Володимир-язичника "Красное солнышко". Можливо, для росіян християнський Київ заступили інші сакральні символи: постать "ігумена землі руської" преп. Сергія Радонежського*; Троїце-Сергієва лавра, з молитвами якої пов'язують перемогу Дмитрія Донського над татарами; московські та новгородські святителі; блаженні та юродиві Христа ради, котрі були феноменом суто російського православ'я.

Розподіл культури на дві сфери "книжну" та "усну", а історії на "священну" та "профанну" (мирську) був особливістю середньовічної ментальності. В XVIII–XIX століттях вище окреслена дихотомія була зруйнована. "Висока" культура поставила за мету не дистанціюватися від "простої", а непомітно стати нею. Отже, українська культура XIX ст., періоду активізації націотворчих процесів, представлена трьома рівнями: по-перше, – це офіційна, московцентрична культура з її науковими та освітніми інституціями, російською мовою; по-друге, – це "відроджувана" будителями-українофілами національна культура, що прагнула подати себе в якості "справжньої народної", мала намір репрезентувати волю всієї відродженої нації. Ця культура, на думку І.П. Химки, є витвором

⁶⁵ Ісаєвич Н.Д. *Нове джерело...*, с.118. Герберштейн, Гваньїні, Лясота, Гейденштейн та інші іноземці, що відвідували Київ теж, за словами В. Антоновича, "...сожалеют об упадке величия этого, некогда знаменитого города...". Див.: Антонович В. *Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст.*; Його ж. *Моя сповідь*, с.535.

* ... Русь приходилось строить заново... Сердце Руси – Киево-Печерская лавра была разрушена, татарские орды продвигались на Север, на Север уходила Русь. И здесь, в Радонежских лесах начинает благодаря преп. Сергию биться духовное сердце Новой Руси – Троицкая обитель. Див.: *Православный календарь на 2002 г.* Ростов-на-Дону, 2001.

ідеології “націоналізму, що запанував в ХІХ ст. “З одного боку, (вона – С.С.) містить досить елементів традиційної культури..., а з другого боку, містить також необхідні елементи універсалістської культури, притаманної індустріальній добі”⁶⁶. Нарешті, це власне народна, селянська, традиційна культура, котрій були властиві такі риси, як світоглядний консерватизм, недовіра до нововведень, циклізм, статичність. Ця культура жила за своїми сільсько-господарськими ритмами, що органічно поєдналися з церковно-літургійним циклом.

З огляду на вищевикладені міркування, було б цікаво простежити функціонування давньоруської спадщини в окреслених культурних сферах. Виринають нові, не зовсім з’ясовані в історичній науці питання. Наприклад, козацький міф виріс на ґрунті традиційної культури, чи штучно був прищеплений в історичну свідомість культуротворчою діяльністю “будителів” української нації? Втрата пам’яті про давньоруську спадщину відбувалася як спонтанний процес в надрах народної традиційної культури, чи це побічний результат націотворчих зусиль знов-таки тих же “будителів”? Яку роль в цьому відіграла культура офіційна?

Замість висновків, варто наголосити на тому, що проблема давньоруської спадщини та історичної тяглості має, крім суто наукового ще й велике політичне значення. Річ у тім, що модерна ідентичність українців формувалася в опозиції до російської. Проект побудови малоросійської нації як екзотичного додатку до великоросійської зазнав невдачі⁶⁷, ідеологами українства свідомо чи несвідомо відкидалося все те, що мало дійсну чи уявну спільність з Росією. Існування повноцінної української ідентичності означало заперечення російської в її ідеальних формах⁶⁸. В той час, як абсолютне втілення російської національної ідеї мало знищити саму ідею будь-якої окремішності українців⁶⁹, Україна впродовж ХІХ – початку ХХ століття намагалася якомога більше віддалитися

⁶⁶ Химка І.П. Український національний рух у Галичині в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи. *Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія*. Львів 1994, ч.1, с.215-216.

⁶⁷ Про можливість створення малоросійської нації див.: Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво. *Зустрічі*. Варшава 1991, № 2, с.161-174.

⁶⁸ Миллер А. Конфликт “идеальных Отееств”. *Родина*, 1999, № 8, с.79-82.

від того образу “Юго-Западной России”, що сформувався в імперській свідомості росіян. Як раніше, так і нині українська національна ідентичність стоїть перед подвійною небезпекою: повернення України до свого руського коріння дає привід для антиукраїнських політичних спекуляцій і актуалізує питання про сенс і доцільність існування України як самостійної геополітичної і психологічної реалії, підживлює панславістські (по-суті проросійські настрої); з другого боку, “забуття” нашої руськості, намагання позбутися шляхом термінологічних хитрощів самого слова “русский”, дальша популяризація козацького міфу навіть враження штучності, поверховості, “плебейськості” української культури та ідентичності, сіє сумніви в її історичній повноцінності⁷⁰ – що знов таки може бути ґрунтом для політичних інтриг та антидержавницької демагогії.

⁶⁹ Сама думка про те, що Малоросія та малороси становлять собою щось окреме від “единой и неделимой России” виглядала в очах російської громадськості, інтелігенції абсурдною. Ідея одвічного (“исконного”) підпорядкування України Російській імперії настільки вкоренилася в головах росіян ХІХ ст., що важко уявити собі те, що це нащадки тих росіян ХVІІ ст., які з недовірою, з острахом “осквернитися”, з підозрами в латинстві та ересях ставилися до вчених “малороссиан”. Ось приклади побутування в російському суспільстві історичної пам’яті. Російський офіцер Ф.Глінка, перебуваючи в 1805 році у Львові, писав: “...Львов принадлежал многим российским князьям, у которых отбит поляками, а в 1654 году знаменитый Хмельницкий осадил и взял сей город... Не только Львов, но и большая часть Галиции принадлежала России. Обширна была держава Русская”. Див.: Документ № 85. Из спогадів російського офіцера Ф.М. Глінки про перебування у Львові. *Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів*. Київ 1986, с.101; Приблизно півстоліття по тому Л.М. Толстой у своєму щоденнику писав майже те саме: “Малороссия, т.е. Россия, отошедшая при Ольгерде...к Литовскому княжеству, при Алексее Михайловиче снова подчинилась России...”. Див.: Толстой Л.Н. *Дневник 1853-1854 г. Голос минувшого на чужой стороне*. Париж 1926, с. 18; Міфологізоване ставлення до свого минулого продовжує домінувати в масовій історичній свідомості сучасних росіян та багатьох українців, втім, так само, як і в будь-якого іншого народу.

⁷⁰ Що й намагався зробити такий російський емігрантський автор М.Ульянов у книзі, яку в перевиданні московський Інститут Слов’янознавства назвав “единою науковою працею в світовій історіографії” з українознавства. Див.: Ульянов Н.И. *Происхождение украинского сепаратизма*. Москва 1996.

КОРОЛЬ – (НЕ)ЧУДОТВОРЕЦЬ: ОБРАЗ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА У СИСТЕМІ ЛІТОПИСНИХ СТЕРЕОТИПІВ

Володар – людина звичайна і водночас незвична; людина, яка перебуває у даній спільноті, але водночас і понад нею, ближче до надприродних сил, що керують світом. З різними модифікаціями ця концепція відома, мабуть, майже усім культурам. У західно-європейському цивілізаційному просторі її ілюстрацією може слугувати комплекс середньовічних уявлень про “королів – чудотворців”. Від 1924 року, коли ця проблема стала відправним пунктом класичного дослідження М.Блока¹, вона перетворилася на один із важливих інструментів дослідження не тільки “чудесної”, але й “земної” іпостасі влади у середньовічній культурі. Показово у цьому плані стала, зокрема, недавня монографія Ж. Ле Гоффа про Людовіка (Луї) ІХ, де “чудотворність” виявляється лише однією з граней багатомірного образу “святого короля”². На матеріалі української культури доби середньовіччя подібну схему дослідження застосувати важче і тому, що центральними постатями політичного життя у ній виступають, як правило, не королі, а князі³, і тому, що уявлення про їхню чудодійність і сакральність суттєво відрізняються від тих, якими були оточені володарі середньовічного Заходу⁴, і, зрештою, тому, що вони репрезентують іншу (візанто-, а не римоцентричну) цивілізаційну парадигму.

Образ Данила Романовича у цьому плані частково є винятком: це образ князя, що став королем, однак не чудотворцем, князя, який

¹ Див: Блок М. *Короли-чудотворцы: Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенном преимущественно во Франции и Англии*. Пер. с фр. Москва: Школа “Языки русской культуры”, 1998.

² Див: Ле Гофф Ж. *Людовик IX Святой*. Пер. с фр. Москва: Ладомир, 2001.

³ Войтович Л. В. *Князьвіські династії Східної Європи (Кінець IX – початок XVI ст). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000.

⁴ Дещо іншої думки дотримується, зокрема, О. Толочко: Толочко А.А. *Князь в Древней Руси. Власть, собственность, идеология*. Київ: Наукова думка, 1992.

опинився між різними “світами-цивілізаціями” і силою обставин мусів “відповідати на виклики” різних культур, примирятися з їхніми вимогами або, навпаки, протистояти їм. Тому на сторінках Галицько-Волинського літопису цей образ “розпадається” на кілька іпостасей – різнопланових ролей, які вимушений грати середньовічний володар впродовж свого життя.

Вперше як самостійний персонаж літопису Данило Романович з’являється у вигляді дитини – постаті, розміщеної на периферії середньовічної уяви і тому досить рідкісної для тодішньої літератури⁵. “Володар – дитина” як для західно-, так і для східноєвропейського суспільства того часу був, фактично, “напівволодарем” – особою, наділеною владою і водночас немічною, позбавленою реального впливу на події; легітимною, але формальною фігурою, за яку приймають рішення інші⁶. Згаданий під 1208 роком малий Данило Романович уже княжить в Галичі, однак слабо орієнтується в тому, що відбувається навколо. Світ дорослих є для нього далеким і незрозумілим. Спочатку після розлуки він навіть не впізнає своєї матері, а через деякий час, коли мати знову його покидає, навпаки, плаче, бо хоче їхати з нею, тому й чинить опір, коли чужа людина намагається стримати його коня: “І приїхав Олександр, тивун шумавинський, і взяв [коня] за повід. Він же [Данило] вийняв меч, і замахнувшись на нього, вдарив коня під ним. Його ж мати, взявши меч із його рук, вмовила його і залишила в Галичі”⁷. (Загалом, “мотив родини” стає одним із основних у житті літописного князя-короля: його супроводжує мати – “велика княгиня Романова”, а пізніше – брат Василько. При цьому образ братів у літописному тексті, як відомо, трансформується. У “галицькій” його частині на першому плані знаходиться Данило, а Василько Романович тільки супроводжує його, у “волинській”, навпаки, – постать Василька відтіняє постать брата, і той сприймається лише як його помічник). Однак образ князя як “дитини з мечем” (яка, до того ж, досить рано вчиться їздити на коні) у Галицько-Волинському літописі є,

⁵ Пор.: Арьес Ф. *Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке*. Пер. с фр. Екатеринбург 1999.

⁶ Ле Гофф Ж. *Людовик IX Святой...*, с.71-77.

⁷ Тут і далі перекладено за вид.: Галицько-Волинская летопись. *Памятники литературы Древней Руси. XIII век*. Москва: Худож. лит., 1981, с.246. (далі: ПЛДР).

очевидно, не тільки проявом сентиментів літописця, але й ідеологічним елементом. Це – складова частина образу володаря-воїна, який у випадку Данила Романовича поступово стає домінуючим. Тут спрацьовує стереотип: ідеальний правитель – ідеальний воїн. Попри молодість, він наділений “харизмою хоробрості”: у битві його оточують вороги, однак жоден з них не наважується напасти на юного володаря⁸. Ще одним атрибутом молодого Данила у літописній ідеології стає його мужність і фізична сила: у запалі битви він не помічає ран на своєму тілі, “від голови до ніг” позбавленому вад⁹. Образ витривалого воїна фактично стає літописним синонімом Данила Романовича. Рідкісними є ті випадки, коли старший уже Данило показаний хворим. Наприклад, у 1254 році під час бою він дістає “болість очей” і дуже переживає, що через це не може вплинути на хід подій, хоч і намагається змінити ситуацію¹⁰. Загалом, час життя літописного Данила Галицького – це, великою мірою, час “безчисельних ратей”, “частих війн”, “багатьох крамол” і “повстань” (ці формули кілька разів повторюються на сторінках літопису). Володар мусить воювати з різних причин: і щоб утримати владу всередині своїх володінь, і щоб поширити їхню територію, і щоб “зняти ганьбу”, нанесену підданими чи іншим володарем. Образа правителя з боку підданих, так само, як напад на його володіння у випадку Данила Романовича є досить частими мотивами збройних конфліктів: поруч із зовнішніми супротивниками його основними ворогами виступають також “невірні”, “облудні”, “злі” бояри, які зраджують свого патрона, прагнучи позбавити влади. У таких випадках гнів володаря є виразом вищої справедливості, він може і навіть зобов’язаний покарати своїх кривдників, рятуючи свою “честь”, а водночас здобуваючи “славу”. Відмова ж від негайної помсти, з погляду князівсько – рицарської ідеології, є ганьбою. Її виправданням може бути не стільки психологічна витримка, доброта, милосердя чи любов до ближнього, скільки надія на кару Божу, яка повинна замінити кару людську. Невипадково, розповідаючи про одну із завданих Данилові і не відомщених відразу кривд, літописець зі

⁸ Там само, с.252.

⁹ Там само, с.260.

¹⁰ Там само, с.328.

здивуванням підкреслює: “І ті смерті не прийняли, а милість дістали; а колись же один із тих безбожних бояр, як князь веселився на забаві, залив обличчя йому чашею, і це він стерпів. Колись же Бог їм відомстить”¹¹. У цьому плані “праведний” гнів володаря є земним відповідником Божого гніву: і те й друге в очах середньовічної людини стає моральним обґрунтуванням воєнних дій, а разом жорстокості, яка їх супроводжує – грабунків, спалення людських осель, зрештою, смерті. Війни, які веде Данило Романович, також не позбавлені цих атрибутів. Сам князь/король, схоже, сприймає цей факт як закономірність. Смерть – неминуча супутниця війни, і до цього треба звикнути – наголошує Данило, прагнучи розвіяти страх своїх дружинників перед битвою. Для воїна, за його переконанням, фатальний кінець на полі бою є взагалі ідеальним завершенням життя: “Чому жахається? Хіба не знаєте, що війна без вбитих, мертвих не буває? Якщо ж муж убитий у бою, то хіба це диво? Інші дома вмирають без слави, а ці зі славою померли!”¹². “Слава” є однією з тих категорій, у яких, певною мірою, розкривається “я” Данила Галицького. Важлива перемога чи завоювання нових територій є для нього водночас спробою виділитися, відрізнити себе від інших володарів – суперників та попередників, зайняти свою “нішу” в історії (як її розуміла середньовічна людина), “подати знак” власної сили і могутності: “Данило ж князь хотів [йти на війну] заради короля і задля слави – не було ж у землі Руській раніше нікого, хто б завойовував Чеську землю: ні Святослав Хоробрий, ні Володимир Святий”¹³. “Мілітарна складова” мислення короля – воїна має свою опору ще й в іншому образі тогочасної ментальності. Ідеальний воїн середньовіччя захищає свою віру і християнські землі перед “нечестивими”, а загинувши, отримує від Бога “небесні вінці”. У середньовічній уяві така ідеологія має водночас дві опори. З одного боку, воїн, проливаючи кров у битвах із “невірними”, стає своєрідним уособленням самого Христа – спасителя і захисника світу, з іншого – кожен християнин є “воїном Господнім”¹⁴.

¹¹ Там само, с.276.

¹² Там само, с.326.

¹³ Там само.

¹⁴ Пор.: Кардини Ф. *Истоки средневекового рыцарства*. Пер. с ит. Москва: Прогресс, 1987, с.231, 307.

Концепція “сакралізованої мілітарності” сприяє також формуванню релігійних уявлень Данила Романовича. За літописом, він звертається до небесних заступників (св. Миколая, св. Дмитрія, св. Івана Златоуста, архистратига Михаїла) у першу чергу перед походами (з проханням про підтримку), або після їх успішного завершення (з подякою за підтримку). Це, зрештою, стосується також небезпечних подорожей (Серед них, наприклад, – поїздка в Орду, наслідки якої були для Данила Романовича настільки ж непередбачуваними, як і результати будь-якої битви. Він “бачить біду страшну і грізну”, а тому не лише молиться сам, а й просить ігумена та ченців Видубицького монастиря про спільну молитву за щасливе завершення мандрівки¹⁵). Невипадково війни, які ведуть Данило та Василько Романовичі, є, за літописною версією, часом втручання надприродних сил (разом з людьми у них беруть участь ангели), часом сприятливих (чи, навпаки, несприятливих) знамень (які вказують на перемогу чи поразку у війні) та чудес (зокрема, небесного втручання під час оборони міст від ворогів). Нарешті, саме в іпостасі християнського володаря-воїна, який з допомогою Бога і святих прагне здобути “небесний вінець” у боротьбі з “безбожними моавитянами”, Данило Романович і отримує від папи Інокентія IV інсигнії земної, королівської влади – вінець, скіпетр і корону¹⁶. Сьогодні досить важко говорити про те, яке значення мали ці регалії і сам титул в очах руського князя та його оточення, адже до цього слово “король” у тому ж таки Галицько-Волинському літописі асоціювалося переважно із правителями країн латинського християнства (насамперед Угорщини та Польщі). Тому, з одного боку, як вказує літописець, Данило Галицький вагається, чи варто приймати цей титул, і бачить його передусім у політичній площині як своєрідну гарантію військової допомоги. З іншого, попри конфесійний поділ світу, освячена папою корона з погляду літописця все ж таки наділена сакральною силою (“він же вінець від Бога прийняв”¹⁷). В ідеологічній схемі західного християнства (яку виражав Інокентій IV), король Данило, разом з володарями Польщі і Литви мали б тримати “ворота християнського світу” (januae

¹⁵ ПЛДР, с. 312

¹⁶ Там само, с.330.

¹⁷ Там само, с.330.

christianitatis) закритими перед навалою “поганських” східних народів¹⁸. З цього погляду, постаті цих правителів набували певного символічного значення.

На жаль, через скупість джерел сьогодні важко реконструювати, яким уявляв собі “християнську ойкумену” і власне місце у ній сам Данило Романович. Так чи інакше, саме у його час Східна Європа зіткнулася з татаро-монголами. Їхня сила, тактика ведення боїв, кількість та й саме існування стало для сучасників приголомшливим відкриттям. Монголи жахали своєю чисельністю, жорстокістю, віроломством, мотиви їхніх дій були, з точки зору тогочасних європейців, зовсім незрозумілими і нелюдськими, а звичай – богохульними і святотатськими. У підсумку виник змішаний стереотип татарина: він асоціювався то із знаряддям Божого гніву, справедливою карою за гріхи, то, навпаки, із пекельними силами (як інструмент диявола)¹⁹. Отже, в “містико-ідеологічній” перспективі Галицько-Волинська Русь XIII століття фактично опинялася на межі між знайомим і передбачуваним “Божим світом” та маловідомим, непрогнозованим “потойбіччям”, “задзеркаллям”, “світом-навпаки”. В ідеальній перспективі її володарі мали б стати авангардом нового хрестового походу, однак реально їм випала зовсім інша функція – роль християнських васалів нехристиянського світу, статус посередників між різними цивілізаціями. Прикладом цього можуть слугувати літописні сцени подорожі Данила Галицького в Орду. У часі мандрівки він мусить здолати відразу три бар’єри: географічний (фізична відстань між руською землею і ордою), ієрархічний (соціальна дистанція між ханом і руським князем) і релігійний (етнографічна віддаль між різними системами цінностей та уявлень). І якщо перше випробування потребує лише витримки та переміщення у просторі, то два інші вимагають, фактично, певної зміни способу мислення, переходу зі своєї культури в іншу. Тому опис Данилової зустрічі з Батием може бути класичною ілюстрацією того, що сучасна етнологія назвала “ініціацією”: щоб перейти межу між “чужим” і “своїм”, князь мусить

¹⁸ Про концепцію християнського світу у XIII ст див.: Ж. Ле Гофф. *Людовик IX Святой*, с.41–42. (Місце Галицько-Волинської Русі у цій концепції Ле Гофф вказує на підставі праці О.Галецького про папські дипломатичні місії в Азії XIII–XVI ст.).

¹⁹ Пор.: Там само, с.37–38.

спостерігати за шаманськими ритуалами, кланятися за татарським звичаєм, зберігаючи при цьому субординацію, і, нарешті, пити “темне молоко”, кумис (“Ти вже наш, татарин. Пий наше пиття!” – заявляє у підсумку Батий²⁰). Для людини середньовіччя з такою процедурою було досить непросто погодитися – вона вела до соціального приниження (втрата рицарської “честі”) і / або релігійного відступництва (смертельного гріха). Літописцеві така ситуація здається дуже невтішною. Дотримання монгольських правил придворного етикету, на його думку, обертається відчутною образою княжого достоїнства: “О, зліша зла честь татарська! Данило Романович, який великим князем був і [усією] Руською землею володів (...), сьогодні стоїть на колінах і себе холопом називає! І данини [татари] хочуть, а він на життя не сподівається! (...) О, зла честь татарська!”²¹.

Проте непривабливий у світлі воїнського етосу образ приниженого володаря веде нас до постаті короля поза битвами. Одним із основних напрямків діяльності Данила Галицького у мирний час, на якому особливо акцентує літопис, є заснування міст (Холма, Данилово, Львова), яке також можна розглядати принаймні у трьох аспектах. Зокрема, новосторені “городи” Данила слугують соціально-економічними центрами. Так, засновник Холма бачить своє місто поліетнічним (він запрошує “німців і русь, іноплеменників і ляхів”), осередком ремесел (тут з’являються лучники, колчанники, ковалі заліза, срібла і міді тощо)²². Разом з тим, побудова міст є також виявом стратегії короля – воїна, адже паралельно вони виконують роль оборонних комплексів. Нарешті, воно включає у себе й релігійну складову: із будівництвом церков та їх освяченням цілий “город” стає сакральною територією. (Невипадково при описі того ж Холма літописець детально зупиняється насамперед на екстер’єрі та інтер’єрі сакральних споруд, “ззовні і зсередини диву подібних”²³). У цьому розумінні і східне, і західне середньовіччя є “часом храмів”, які земні володарі підносять у дар Володареві небесному. Однак, якщо архітектура латинських соборів XII–

²⁰ ПЛДР, с.314.

²¹ Там само.

²² Там само, с.344.

²³ Там само, с.346.

XIII ст, за образним висловом Ж. Дюбі, “сакралізує радість життя, яку відчували рицарі, галопуючи серед квітучих лук і жнивних полів (...)”²⁴, то зв’язок між архітектурними і життєвими ідеалами давньоруського воїна (одним з яких був і Данило Романович) не є таким очевидним. Будівництво храмів вписується тут в іншу систему – вони мають слугувати знаками щедрості та побожності володаря, матеріальним виразом вдячності Богу і святим за здобуті перемоги. Однак естетика руських церков XIII ст. вписана не стільки у контекст індивідуальних бажань її творців, скільки у русло візантійського естетичного канону, хоча і тут є простір для появи нових елементів. Так, Данило Галицький прагне, щоб “його” церкви не тільки були “величчю, красою не менші за давні”²⁵, а в чомусь і відрізнялися від них. Свідченням цих намірів може слугувати “римське скло”, принесена “з Угорської землі” чаша із багряного мармуру чи позолочена скульптура св. Івана Златоустого з червоного дерева, якими, за словами літопису, він наказує прикрасити холмські церкви²⁶. Прагнення побудувати гарний храм для тогочасного володаря не випадкове – разом з іншими добрими справами, такими, як роздача милостині, воно, якоюсь мірою, сприяє відпущенню гріхів. Прославляючи Бога і небесних заступників, Данило Романович сподівається на покровительство святих у земному житті і на спасіння душі у житті загробному. Він хоче відповідати ідеалам доброго правителя: саме в такій іпостасі його повинні пам’ятати нащадки.

Вміщена в літописі звістка про смерть Данила Галицького цілком вписується у схему прославлення: “Цей же король Данило був князем добрим, хоробрим і мудрим, який створив багато міст, і церков поставив та прикрасив їх (...). Цей же Данило був другим по Соломоні”²⁷ (Цікаво, однак, що Данило Романович тут сприймається у подвійній перспективі – і як “король”, і як “князь”). Однак ця формула ставить перед нами ряд питань. Знаковою, до певної міри, є остання фраза цього своєрідного некрологу, у якій людина

²⁴ DUBY J. *Czasy katedr. Sztuka i społeczeństwo 980-1420*. Warszawa: Cyklady, 1997, s.91.

²⁵ ПЛДР, с.346.

²⁶ Там само, с. 344, 346.

²⁷ Там само, с.360.

перетворюється на алегоричну фігуру і стає відповідником старозавітного персонажа. Це – “загальне місце”, трафарет, що доволі часто застосовувався як у східно-, так і у західноєвропейській літературі середніх віків²⁸. Так, король Данило, якого ми знаємо нині – це, в основному, “король літопису”, в якому історія його життя уривається буквально на півслові, тексту, у якому існує певний канон опису володаря. Тому на літописну розповідь про Данила Романовича слід дивитися не тільки як на суму реальних подій і “живих” емоцій князя та його оточення, але й як на сплав літературних стереотипів, якими (цілком закономірно) охарактеризована постать “доброго, хороброго і мудрого” князя-короля.

Проблема клішованості мислення не обмежується, зрештою, середньовіччям. Кожна культура містить у собі дві схеми розвитку: одна передбачає строге дотримання традиції, інша, навпаки, втечу від неї. У цьому розумінні духовна спадщина Галицько-Волинського князівства не є винятком із правил. Залежність тогочасної книжності від стереотипів досить очевидна. Кожен її жанр, і – ширше – кожен текст має свою схему, строго визначену сітку категорій, фразеологію, підкорену одному чи кільком ідеологічним кліше. Відповідно, простір для новацій, що залишався у тодішнього автора, був порівняно вузьким: надто багато факторів обмежувало свободу його дій, зрештою, сама ця свобода осмислювалася інакше, аніж у модерну епоху. Саме тому в багатьох випадках ми маємо справу з компіляцією джерел, а то й із простим переписуванням чужих творів, з коментарями чи без них. Це, однак, не означає, що у створених таким шляхом текстах зовсім не відобразилася специфіка мислення середньовічної людини. По-перше, тексти не зводилися лише до стереотипів; по-друге, стереотипи самі є елементами світогляду. Прикладом цього є й Галицько-Волинський літопис. Він створений за традиційними правилами давньоукраїнського письменства і вписується у рамки існуючого на той час світогляду. Тому його основу складають звичні для тогочасного мислення схеми – ідеальні образи усього світу в цілому та суспільства зокрема.

Насамперед серед культурних кліше, якими користуються автори літописного тексту, виділяються стереотипи релігійні. За

²⁸ Пор. : Ле Гофф Ж. *Людовик IX Святой*, с.297-303.

конфесійним критерієм світ Галицько-Волинського літопису поділяється на християнський, напівпоганський і язичницький, тобто на “русь”, “ляхів”, угорців // прибалтів, половців // монголо-татар. Цей поділ доповнюється відокремленням “своїх” (“русь”) і “чужих” (“інші народи”, або, залежно від ситуації, прихильники ворожих князеві руських володарів), а також “святих” від “грішників”. Служителями гріха у літописі виступають як погани, так і християни, натомість святими є лише представники християнського світу. Їхнє життя частково окреслюється традиційними житійними атрибутами: це – “тихі”, “смирненні” і “богобоязливі” “правобічні вівці”, яким допомагає Бог та ангели, “вкладаючи у серце” добрі помисли. На противагу цьому грішники – “облудні”, “окаянні”, “невірні”, підступно вбивають інших або ж поклоняються своїм богам, “тобто бісам,” від яких цілковито залежать.

Цю схему дещо ускладнюють стереотипи соціальні. Християнський соціум у літописному тексті поділяється на людей світських і духовних, окрему категорію яких складають монахи-“чорноризці”. Далі поділ проходить уже за етико-політичними критеріями, і “добрі” християни відокремлюються від “злих”. Образ “доброго” чи, навпаки, “лихого” християнина отримує втілений у кількох варіантах – як постать “доброго // злого володаря” і “доброго // злого підданого”. Так утворюється свого роду рухомий трафарет, адже поділ на негативних і позитивних персонажів нерідко залежить від змінних симпатій /антипатій автора літопису, і тому проходить у різних вимірах і за неоднаковими критеріями. При цьому сакральне і світське нерідко змішується, а володар ідеалізується як святий або ж навіть виступає земним символом самого Творця. (Невипадково “облудного боярина” Жирослава, за літописом, князь відганяє від себе, “як Бог Каїна”). До того ж, образ ідеального – справедливого, милосердного та мудрого правителя у літописі поєднується з зразком доброго воїна; отже, і тут небесне знову перетинається зі земним. Тіло зразкового володаря (як, наприклад, Данила Галицького) – ідеальне, “з голови до ніг не має вади”; навіть рани, завдані йому на війні, вважаються знаками мужності і сили. “Доброму” володареві протистоять “злі”, ворожі князі та “невірні” бояри; на тлі цієї фундаментальної опозиції “прости” люди на літописних сторінках майже непомітні.

Як центр літопису, образ князя визначає також його основні “етосні кліше” – складові дружинної ідеології, зокрема категорії

“ганьби” і “честі”, що у літописному дискурсі майже співпадають з поняттями “добра” і “зла”. Літописна “ганьба” може бути досить різною – від завданої князю словесної, “віртуальної” зневаги до спрямованих проти нього реальних дій (індивідуальних чи колективних). Засобом проти літописної “ганьби” є суворе виконання “кодексу честі”, дотримання форми і змісту церемоній, збереження чіткої координації та субординації жестів і слів у дипломатичних переговорах, ритуалах вокняжіння, весільній та похоронній обрядовості тощо. Якщо ж ці правила порушені, “скинути ганьбу” князеві допомагає, як правило, помста у вигляді езекуцій над окремими індивідуумами чи спільнотами, зокрема у вигляді воєнних дій. При цьому відчутно, що для авторів Галицько-Волинського літопису стереотип війни часто має більше значення, ніж кліше миру: останній іноді трактується як “порожній”, незаповнений реальними подіями проміжок часу. Натомість конфлікт, навпаки, є тим, що в очах літописця робить текст його хроніки змістовним, а навіть виправдовує її існування. Зрозуміло, що війна з її звуками, активними діями персонажів показана тут детальніше, аніж “мовчазне” буденне життя.

Образ останнього, у свою чергу, формують біологічні стереотипи: шаблон чоловіка як центру розповіді, і жінки, яка досить рідко з’являється на “історичній сцені” літописного тексту. Тут же можна помітити клішований образ “доброї смерті” як загибелі на війні від ран, з одного боку, і як спричиненого хворобою “спочинку в Бозі” – з іншого, та “доброго життя”, яке часто підсумовується принагідно, у зв’язку із переходом літописного персонажа у вічність. Такі стереотипи і формують “кістяк” того канону, що тяжів над кожним з авторів літопису. Зруйнувати цю чітко злагожену систему могли лише незвичайні персонажі, явища та події. Це надприродні знамення (комети, затемнення сонця, дивна поведінка звірів, несподівані перешкоди на шляху людей, тощо) і власне чуда (незвичайний вітер, що руйнує татарські пороки, нетлінне тіло Володимира Васильковича і т.п.). Однак треба мати на увазі, що нинішнє розуміння незвичайного не завжди співпадає з тодішнім. З погляду релігійної ментальності, чудеса, хоч і руйнують природний хід справ, усе ж таки не виходять за межі встановленого Богом надприродного світопорядку, а тому водночас є і не є незвичайними явищами.

На цьому тлі постать Данила Галицького також є даниною тогочасній літературній традиції з її образом князя, який завойовує чужі землі й обороняє свої. Тому “слова”, вкладені в його уста, є (цілком можливо) не стільки виявом його власного “я” чи відображення реального мовлення реальної людини, скільки умовними конструкціями, які відповідають стану і статусу ідеального мужа у різні періоди його життя. (Тим цікавішими є “відхилення” від цих норм, на зразок згадки про “похвальне слово, що його Бог не любить”, яке Данило виголошує у розмові з угорським королем перед битвою з ним²⁹). З релігійної точки зору, Данило Романович не був винятком з правил. Він був коронованим, і це відрізняло його від сучасних йому руських князів, однак його доторк не виліковував від скрофульозу, як доторк французьких чи англійських королів; він боровся з “поганами”, але не став мучеником за віру. По смерті його тіло не набуло чудотворних властивостей, як тіла його попередників Бориса і Гліба. Тим самим король-воїн не вписувався у тогочасну агіографічну схему. З іншого боку, не було людей, які б прагнули зафіксувати його чисто людські переживання: Данило не мав не тільки свого Жуанвіля, як французький Людовік IX, але й такого літописця, якого згодом отримав Володимир Василькович. Наступні століття, впродовж яких постать Данила Галицького постійно переосмислювалася, також створили навколо неї досить щільну міфологічну ауру, нерідко залежну від політичних аспірацій. Усе це, звичайно, не допомагає відтворити індивідуальні риси короля. З одного боку, він є типовим літописним персонажем, наділеним усіма необхідними атрибутами героя середньовічної літератури. Разом з тим, його вчинки, зафіксовані літописом, свідчать про сильну, вольову особистість володаря, схильного, однак, до сумнівів та компромісів. Тому можна сказати, що крізь силует літописного Данила Романовича проступає образ руського князя, який став (можливо, несподівано для себе) напівсакральною особою – “християнським королем”, залишаючись середньовічною людиною, дитям XIII століття з його надіями, страхами і упередженнями. Кожна із цих його іпостасей є, значною мірою, стереотип-

²⁹ ПЛДР, с.280

ною, породженою літературним шаблоном; водночас кожна з них несе у собі якусь частку реальності. Питання, отже, не у тому, чи був Данило Галицький (як, певною мірою провокаційно, запитує на початку і наприкінці своєї книги Ж. Ле Гофф щодо Людовіка Святого³⁰), а – яким він був? Однак дати відповідь на нього сьогодні дуже важко, якщо взагалі можливо.

³⁰ Пор.: Ле Гофф Ж. *Людовик IX Святой*, с.24, 674.

ДЗВОНИ В ЦЕРКОВНОМУ ОБРЯДІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Державотворчі процеси в Галицько-Волинському князівстві спонукали короля Данила († 1264) до активних дій, передусім щодо зміцнення Церкви. Він не тільки підпорядкував усі єпископські катедри великокнязівській владі¹, чи з метою поширення християнства будував нові храми та відновлював зруйновані, а й для посилення ролі сакрального обряду оснащував їх дзвонами, споряджував іконами й прикрасами, запрошував на службу таких визначних особистостей, як літописний “словутний півець” Митуса.

В останні роки зусиллями дослідників Галицько-Волинської держави значно поглибилося розуміння її багатой та своєрідної церковної архітектури, сакрального малярства, рукописної книги, музики тощо. Значно менше уваги приділено церковному дзвонінню, яке за відомими джерелами набуло значного поширення на наших землях у княжі часи. В окремих дослідженнях ідеться переважно про дзвоніння як особливе, національно-специфічне явище “руського” мистецтва². Про можливий вплив дзвоніння на формування українського багатоголосого церковного співу, що стало підґрунтям розвою національної школи звуку в Україні, як і в Білорусі та Росії, йдеться в роботі Ельмара Арро³. Хоч дзвоніння – як і все інше – такий же важливий і художньо своєрідний вид українського культурного спадку, початок якого на теренах України сягає принаймні XI ст.

¹ Пашуто В. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва 1950, с. 228.

² Пор.: Ярешко А. Колокольные звоны – инструментальная разновидность русского народного музыкального творчества. *Из истории русской и советской музыки*. Сост. М. Пекелис, И. Гивенталь. Москва 1978, с. 36-74; Благоевская Л. Печатные и архивные материалы по колокольному звону. *Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка*. Москва 1987, ч. 1, с.197-215. Автор складає сердечну подяку Юрію Ясіновському за привернення уваги до цих та інших джерел.

³ Arto E. Die altrussische Glockenmusik. *Musica Slavica. Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas*. Wisbaden 1977, s.77-159.

Церковне дзвоніння набуло важливого значення в громадському житті давніх часів: дзвони скликали парафіян на богослуження та брали участь у найурочистіших його моментах. Дзвін сповіщав також про смерть і звучав на похоронах, згуртовував народ під час стихійних і громадських нещасть, скликав на віче. Не випадково літописець згадує про те, як після зведення за дорученням князя Данила в Холмі церкви св. Іоана Златоустого правитель частину дзвонів замовив своїм майстрам (“ту сольє”), а решту “принесе ис Києва”⁴. Тож уже з давніх часів постала потреба в їх значній кількості, які були дуже дорогими у виробництві. Ці ударні музичні інструменти ще називають ідіофонами⁵.

Поширення дзвонів і звичай церковного дзвоніння потрапили на Русь разом із християнським обрядом, та, мабуть, не з Візантії, де дзвони не були поширені, а з латинського Заходу, де вони використовувались у церквах уже з VI ст.⁶ Візантійська Церква запозичила дзвони від римської у другій половині IX ст. Покликаючись на венеційську хроніку Діакона Іоанна, пишуть, що правитель Орсо прислав у Константинополь (877–879) 12 дзвонів для новозведеного храму св. Софії⁷. Але ця новація не зразу привилось на Сході, який ще довго використовував разом із дорогими дзвонами дешеві біла⁸.

Після хрещення князя Володимира 988 р. у Корсуні (Херсонесі) оповідання Іпатіївського літопису не згадує дзвонів серед церковної “утвари”, принесеної з Візантії: “Володимеръ же поимъ царицю и Настаса. и попы Корсуньскыя мощи святого Климента. и Фива

⁴ Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Санкт-Петербург 1908, т. 2, стб. 844.

⁵ У систематичі музичних інструментів Еріха Марії Горнбостеля – Курта Закса дзвони розміщені в класифікаційному ряді під номером 111.242.122. Припускаємо, що саме такі були в церквах держави Данила Галицького (підвісний набір язикових дзвонів 111.242.222). (Тут і далі в дужках вказуватиметься номер, який займає той чи інший музичний інструмент у зазначеній систематичі).

⁶ Price P. Bell, *The New Grove dictionary of music and musicians*. 20 volumes. London 1980, v.2, p. 434; Visser P. Glocken. В. Abendland: Mittelalter und Neuzeit. *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, 17 bd. München 1989, bd.5, Back–Bolivia, s. 277.

⁷ Казанский П. О призыве к богослужению в Восточной Церкви, *Труды Первого археологического съезда в Москве*, 1869. Москва 1871, т.1, с. 304.

⁸ Б-въ Н. Колокола, Брокгауз Ф. и Ефрон И. *Энциклопедический словарь*. В 41 т. + 2 допол. Санкт-Петербург 1895, т. 15, с. 722.

оученика его и пойма съсуды церковныя иконы на благословение себе” (“Володимер же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, мощі святого Климента і Фива, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі”¹⁰). Цей же фрагмент знаходимо в Радзивіллівському списку Київського ілюстрованого літопису¹¹. На наш погляд, саме ці уривки стали причиною помилкових міркувань щодо появи дзвонів у церквах Києва відразу після хрещення його жителів.

Приміром, і нині в деяких публікаціях побутує хибна думка, висловлена ще авторитетним у свій час “Енциклопедичним словником” Ф. Брокгауза й І. Єфрона, де в статті про дзвони (автор підписався “Н. Б-въ”) ідеться, ніби перша згадка про них у літописі відноситься до 988 р.¹² Покликаючись на “Музичну енциклопедію” (Москва, 1974), пишуть про введення дзвонів у літургійну практику, як впливає з контексту статті, у Русі-Україні, уже з IX ст.¹³ Правда, у джерелі, на яке покликаються, йдеться про великого дзвона як сигнального інструменту, який з IV–VI ст. у Європі використовували у святкових походах, для скликання населення (вічовий дзвін), оголошення тривоги й збору військ (набатний дзвін). Тільки далі, і то помилково, зазначається, що “із середини IX ст. дзвоніння стає частиною церковних обрядів”¹⁴.

Зважаючи на час і місце видання літературного джерела, на яке ми щойно покликались, не слід думати, що тут ідеться про Волинь, Підкарпаття, Наддністрянщину, Перемишльську землю й Червенські “городи”, де християнство й, відповідно, дзвони могли вже поширюватися до хрещення решти Русі. Однак це припущення потребує глибшого дослідження; адже нині ще мало відомостей про

⁹ ПСРЛ, т.2, стб. 101.

¹⁰ *Літопис руський*. Пер. з давньорус. Л. Махновця. Київ 1989, с. 65.

¹¹ Радзивилловская летопись. Отв. ред. Б. Рыбаков. ПСРЛ. Ленинград 1989, т. 38, с. 53.

¹² Б-въ Н. Колокола, с. 722; Ганулич А. “Слышен звон бубенцов издалёка...”. Москва 1990, с. 61; Слободской С. *Закон Божий для семьи и школы*, изд. 4-е, репринт. Москва 1991, с. 700.

¹³ Михайлова Р. Стародавні дзвони Волині і Галичини. *Сакральне мистецтво Волині: Наук. зб. Вип. 9. Матер. IX Міжнар. наук. конф. м. Луцьк, 31 жовт. 1 лист. 2002 р.* Луцьк 2002, с. 109.

¹⁴ *Музыкальная энциклопедия*. Гл. ред. Ю. Келдыш. В 6-ти т. Москва 1974, т.2. Гондольера–Корсов, стб. 874.

шляхи розповсюдження християнства на цих теренах, тому важко точно встановити час виникнення тут парафіяльної мережі. Хоч студії про поширення християнства кирило-мефодіївського спрямування в Прикарпатті й Червенських “городах” дають частині дослідників підстави все впевненіше говорити, що це “забезпечило утворення, поряд із Тмутараканьською (VIII ст.), Перемиської єпархії (IX ст.)”¹⁵. Відповідно й дзвони могли швидше потрапляти саме в цю єпархію. Невипадково першою літописною згадкою про дзвони на теренах Київської держави є повідомлення новгородського літописця під 1066 р.: “Приде Всеславъ [Полоцкий] и взя Новгородъ и колоколы съима у святыя Софїи”¹⁶, оскільки це місто також віддавна торгувало із Заходом.

Деякі дослідники історії української Церкви безпідставно твердять, що “перші писемні відомості про використання дзвонів під час служб Божих в храмах Русі-України знаходимо у “Слові про Ігорів похід”¹⁷.

За допомогою дзвонів віддавна люди скликалися на віча. Так, коли весною 1098 р. ворожі війська оточили Володимир на Волині, то “городяни ж... здзвонили віче”¹⁸. Цікаво, що в Іпатіївському літописі на “созвониша” виправлено слово “созваша”; у Хлебніковському¹⁹ й Лаврентіївському²⁰ – “созваша”. У 1149 р. київський, він же й тоді володимиро-волинський князь Ізяслав Мстиславич, прийшов із військовою дружиною до свого сина Ярослава у Новгород, а на другий день “пославъ Изяславъ на Ярославль дворъ. И повелѣ звонити. и тако Новгородци и Плесковичи снидошася на вѣче”²¹. Цей наказ князя говорить про звичну для правителів

¹⁵ Гудима А. До методології поглядів на історію запровадження християнства в Русі-Україні. *Історія релігій в Україні: Матер. VIII Міжнарод. круглого столу 11-13 травня 1998 року*. Львів 1998, с. 80; див. ще: Любінець І., Фіглевський М. Митрополічі намісники в Галичині (XV–XVI ст.). *Галичина: Наук. і культ.-просвіт. краєзнавч. часопис*. Івано-Франківськ 1999, № 3, с. 95.

¹⁶ Цит. за: Казанский П. *О призыве к богослужению в Восточной Церкви*, с. 317.

¹⁷ Рожко В. *Нарис історії української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис*. Луцьк 2001, с. 113.

¹⁸ *Літопис руський*, с. 152.

¹⁹ Там само.

²⁰ *Летопись по Лаврентиевскому списку*. Санкт-Петербург 1872, с. 258.

²¹ *ПСРЛ*, т.2, стб. 369-370.

Київської Русі традицію скликання людей за допомогою дзвонів на спільні зібрання, зокрема віча.

Про тогочасну значущість цього церковного атрибуту свідчить те, що дзвони були важливим військовим трофеєм, про який не раз згадувалося серед переліку вивезеної здобичі. Про це йдеться в Іпатіївському літописі, зокрема в розповіді про те, як князь Ізяслав Мстиславич 1146 р. разом із союзниками захопив Путивль. З тутешньої церкви святого Вознесіння, яку “вони всю облупили”²² – разом із срібним начинням, шитими золотом напрестольними шатами й служебними покривами, кадьничницями, було забрано й “книгы и колоколы”²³ (правда, Володимир Січинський чомусь вказує під цією датою на Новгород-Сіверський²⁴; пізніше Юліан Катрій у своїй розповіді про церковні дзвони повторює цю неточність²⁵). Найчастіше в літописах згадується вивезення дзвонів із Києва²⁶. У цей час вони вже могли відливатися тут, або десь поблизу. Аналіз великого за кількістю матеріалу, отриманого в результаті розкопок давньоруських пам’яток на землях Київщини, показав, що поважним центром металургії був Городеськ. Цілий ряд знахідок, зокрема бронзові дзвони XII–XIII ст., свідчать, що він був і великим церковним центром²⁷.

Дзвони в Галицько-Волинську Русь потрапляли не тільки з Київщини або Західної Європи, а й також безпосередньо виливалися в нашому краї, чому сприяв загальний розвиток ремесла, зокрема видобування металічних руд, виплавка міді, олова, бронзоліварне виробництво²⁸.

Фрагменти дзвонів описані в різних археологічних знахідках багатьох земель Волині й Галичини. Так, Ярослав Пастернак

²² *Літопис руський*, с. 205.

²³ *ПСРЛ*, т.2, стб. 334.

²⁴ Січинський В. Дзвони. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Репринт. відтвор. вид. 1955–1984 рр. Львів 1993, т.2, с. 508.

²⁵ Катрій Ю. *Наша християнська традиція*. Нью-Йорк; Рим 1988, с. 202.

²⁶ *Літопис руський*, с. 295, 418.

²⁷ Толочко П. *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков*. Киев 1980, с. 157.

²⁸ Петегирич В. Ремесло. *Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды)*. В. Аулих, И. Свешников, В. Цыгылык и другие; Отв. ред. А. Черныш. Киев 1990, с. 89-93; Терський С. *Археологія доби Галицько-Волинської держави*. Львів 2002, с. 38-57.

повідомляє про значну кількість “кусків розбитих церковних дзвонів... Знайшлися вони в самій спідній верстві румовища, переважно просто на поверхні фундаментів [Успенського] собору”²⁹. Шукаючи згадану в літописі церкву 1291 р. м. Володимира на Волині, археологами віднайдено у південно-західній частині дитинця частину розбитого дзвона³⁰. Подібний фрагмент виявлено в шарі XIV ст. літописного Берестя, що входило у свій час до складу Галицько-Волинського князівства³¹.

Основою виробництва дзвонів у Галицько-Волинських землях був тісний зв’язок із культурою ливарництва Київської Русі, особливо коли вони стали оберегом для утікачів від монголо-татарського нашествия: “Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села”³². Окрім кадрів ремісників зі східних князівств, вагому роль тут відігравали й іноземні майстри, зокрема німці та поляки³³.

Про значний розвиток ливарництва на Волині й Галицькій землі, де продовжились культурні традиції Київської Русі після монголо-татарського нашествия, свідчить вилитий для холмської церкви “внутрішній... поміст... з міді і з чистого олова”³⁴, згаданий в Галицько-Волинському літописі мідні двері любомльської церкви св. Георгія³⁵. Усе це заклало підґрунтя для виробництва церковних дзвонів, про що ще раз згадується в цьому літописному джерелі. Після смерті племінника короля Данила – князя Володимира Васильковича († 1288) – серед його добрих справ, згадується, що “поліа же и колоколы дивны слышаніемь. такы же не бысть въ всеи земли”³⁶

²⁹ Пастернак Я. *Старий Галич: археологічно-історичні дослідження 1850–1943 рр.* Краків; Львів 1944, с. 70.

³⁰ Малевская М., Шолохова Е. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском. *Архитектурные открытия 1975 года.* Москва 1976, с. 355.

³¹ Лысенко П. *Берестье.* Минск 1985, с. 270.

³² *Літопис руський*, с. 418.

³³ Жолтовський П. *Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст.* Київ 1973, с. 5.

³⁴ *Літопис руський*, с. 418.

³⁵ *Там само*, с. 448.

³⁶ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 927.

(“вилит він також і дзвони дивного звуку. Таких ото не було в усій землі”³⁷). І це не випадково, адже “мистецька творчість на Холмщині, Волині і Галичині в післямонгольські часи була дуже різносторонньою і плідною”³⁸.

Свідченням високого технічного та художнього рівня ливарництва в Галицько-Волинській Русі є унікальний дзвін, відлитий українським майстром Яковом Скорою 1341 р. Цей музичний інструмент зберігся дотепер на дзвіниці львівської катедрі св. Юра. Дзвін – великих, як на той час розмірів (висота разом із короною – 85 см, нижній діаметр – 71 см, вага – 415 кг³⁹). Він ще й нині використовується разом із більшим і трьома маленькими.

Покликаючись на архівні джерела, мистецтвознавці згадують про “дзвін 1346 р. Успенського собору у Володимирі-Волинському, що перебував на соборній дзвіниці ще в 1830-х рр.”⁴⁰ З польського джерела довідуємося про відлитий у Львові в 1390 р. дзвін, який знаходився на дзвіниці с. Бистриця (нині в Угорщині)⁴¹.

Описуючи музичні інструменти Гуцульщини, Михайло Тимофіїв згадує про три церковні дзвони нібито 1326 р., поміщені на дзвіниці с. Уторопи Косівського району Івано-Франківської області⁴² (одного з давніх місць варіння солі). Однак вивчення *de visu* автором цих рядків п’яти тамтешніх дзвонів засвідчує, що чотири виготовлені у 30-х роках XX ст., а п’ятий – найбільший (висота разом із короною – 59 см, нижній діаметр – 67 см) – і справді вилитий дуже давно. Підтвердженням цього є не тільки нерівне розміщення букв напису під короною (у перекладі з латинської мови: “Тебе, Бога, восхваляємо; Тебе, Пане, хвалимо”), а й відсутність декількох

³⁷ *Літопис руський*, с. 448.

³⁸ Жолтовський П. *Художнє лиття на Україні*; Фіголь М. *Мистецтво стародавнього Галича.* Київ 1997; Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави,* Львів, 1999.

³⁹ Szydłowski T. *Dzwony starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji.* Kraków 1922, s. 88.

⁴⁰ Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави,* с. 65.

⁴¹ Mańkowski T. *Dawny Lwów jego sztuka i kultura artystyczna.* Londyn 1974, s. 69. Автор висловлює щире подяку Володимирі Александровичу за привертання уваги до цього джерела.

⁴² Тимофіїв М. Музичні інструменти Гуцульщини: група самозвучних. *Музика Галичини. Musica Galicana.* Львів 1999, т. 2, с. 218.

знаків у кінцевому слові. Усе це не було характерним для пізніших часів; про давність дзвона може свідчити й відсутність інших написів, рельєфів тощо. У Каталозі дзвонів Тадеуша Шидловського⁴³ всі ідіофони з подібними написами датуються кінцем XVI ст., однак встановлення точної дати його відливки та того, як він потрапив до місцевої парафії, потребує дослідження.

У літописних джерелах ідеться переважно про “дзвони”, а не “дзвін”; тому можна припускати, що в церквах держави короля Данила було вже по декілька дзвонів. Про їхнє поширення свідчить також мотив дзвіниці на гуцульських кахлях, зображення там дзвонів⁴⁴.

Швидке поширення дзвонів і дзвонарського мистецтва в державі галицько-волинських князів і королів, мабуть, було зумовлене тим фактом, що християнське обрядове дзвоніння опиралося на давніші обрядові звичаї, які супроводжували певними ударними інструментами – дерев’яним билем, залізним клепалом, дзвіночками, брязкальцями (принагідно зауважимо, що Володимир Рожко, викладаючи свій погляд щодо поширення дзвонів на Волині, зовсім не згадує про біла й клепала як їх попередників і сучасників⁴⁵).

Біла та клепало в науковій літературі XIX–XX ст. описуються як індоєвропейські попередники дзвона. Ці ударні музичні інструменти були поширені у південних слов’ян, на горі Афон і в монастирях. Завдяки тихому звучанню, вони використовувалися тут разом із дзвонами не тільки в середньовічні часи, а й у пізнішу пору. У церквах і монастирях Чернігівської губернії ще в середині XIX ст. неодноразово протягом дня ударили в біла разом із дзвонами. Подібна традиція побутувала й у Києво-Печерській лаврі. Біла й клепала вживалися в основному у великий піст, зокрема, під час Служби Страстей. Більше того, деякі монастирі (на Афоні й Сінаї), де панували особливо суворі правила чернечого життя, використовували тільки скромні біла⁴⁶. Подібне спостерігалось й у російських старообрядців. Тому цілком правдоподібно, що в перших століттях

⁴³ Szydłowski T. *Dzwony starodawne...* s. 37-95.

⁴⁴ Колупаєва А. Гуцульські кахлі: композиції на релігійну тему. *Історія Гуцульщини*. Львів 2001, т. 6, с. 453-454.

⁴⁵ Рожко В. *Нарис історії української православної церкви на Волині*.

⁴⁶ Агто Е. *Die altrussische Glockenmusik*, s. 79.

Київської Церкви, зокрема на теренах Волині й Галицької землі, відбувався симбіоз бил і клепал із дзвоном. Так, за допомогою біла (сімандри), як занотував 1592 р. Мартин Груневег із Гданська у своєму рукописі (там же бачимо й зображення цього ідіофона), скликалося парафіян до церкви в Хотині⁴⁷; клепала часто згадуються у матеріалах візитацій галицьких церков XVII–XIX ст.⁴⁸

З налагодженням чернечого життя звукова сигналізація формувала строгий розпорядок уставних приписів: скликала монахів на Богослужіння, трапези тощо⁴⁹. На думку дослідників церковної музики, спершу зняряддям для створення коротких повідомлень як засобу комунікації було просте й дешеве у виготовленні біло чи клепало – вирубана із товстої дошки чи бруска або вилита із заліза, чавуну, міді смуга (111.221). Як зазначає Микола Фіндейзен, біла часом “виготовлялись у вигляді дуже довгої вузької дошки заокругленої форми, більше двох сажнів у довжину”⁵⁰. Симетрично сформовані від середини на два боки лопатки-кінці, ставали, як весло, все плескатішими. Ширина цих двосторонніх, таких що поступово тоншають листів, біла була приблизно 15 см. Середню товщину інструменту визначають приблизно як ширина двох пальців. Саме такі загальні розміри біла й клепала гарантували ту якість звучання, яка разом із доступністю матеріалу та простотою виготовлення, пояснює тривале використання цих інструментів.

При більших розмірах їх підвішували до особливого стовпа біля храму й ударили по них дерев’яним або металевим молотком, чи то великим цвяхом. З часом (VII ст.) ці ідіофони почали використовувати під час Богослужіння⁵¹ аж до відливки там дзвонів, або й разом із ними. Під час гри на билі й клепалі джерелом інформації була не тільки семантика ритмічних побудов, а й зміна тембру та висота тону, що пізніше перейняли дзвонарі. Оскільки монастирський устав розповсюджувався на всі православні єпархії,

⁴⁷ Ісаєвич Я. Найдавніший історичний опис Львова; Його ж. *Україна давня і нова: Народ, релігія, культура*. Львів 1996, с. 133.

⁴⁸ Січинський В. *Дерев’яні дзвіниці і церкви Галицької України XVI–XIX ст.* Львів 1925.

⁴⁹ *Літопис руський*, с. 113, 116, 128, 332.

⁵⁰ Фіндейзен Н. *Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века*. Москва; Ленинград 1928, вып. 1, с. 131-132.

⁵¹ Казанский П. *О призыве к богослужению в Восточной Церкви*, с. 300.

то є підстави гадати, що подібні інструменти допомагали дотримуватися регламенту життя монахів і в галицько-волинських землях. Підтвердженням цього є також те, що било та клепало й нині розповсюджені на теренах нашого краю.

У систематичі музичних інструментів Еріха Марії Горнбостеля – Курта Закса в класифікаційному ряді під номером 111.221 зазначається: “(Одиничні) пластинки, що вдаряються”. У примітці приводиться місце їхнього розповсюдження, використання: “У східнохристиянській Церкві”. Як впливає із цього, тут ідеться про било й клепало.

Свідченням спорідненості біла й клепала із дзвоном є те, що в церковному Уставі та в богослужбових книгах він позначається словами “било”, “клепало”, “кампан”, “древо”, “тяжкая”, “звони”. “Деякі із цих назв збереглися в богослужбових книгах із того часу, коли дзвони ще не були запроваджені у використання в християнській церкві (до 8-го ст.)”⁵². У церковних уставах відзначається, що призначенням дзвонів полягає передусім в тому, щоб: а) скликати на Богослужіння, або “знаменати”, тобто давати знати про службу; б) висловлювати торжество Церкви та її Богослужіння; в) повідомляти тих, хто відсутній у храмі про ті чи інші молитви й читання, що мало б спонукати людей до їх з’єднання в молитвах. Про таке призначення дзвонів у Богослужінні говориться як в прошеній екгенії, так і в особливій молитві, що знаходяться в “Чине благословення кампана, си ест колокола или звона”⁵³.

Для висвітлення звичаїв давньоруського дзвонарського мистецтва цінним джерелом є рукопис “Звонарський устав Оптиной пустыни”. Сучасні дослідники визначають цю рукописну книгу як особливий дзвонарський статут. Матеріал тут згрупований за найважливішими обрядами, святами й особливими випадками, які вимагали дзвоніння (від’їзд із монастиря єпископа чи його повернення, постриження в монахи тощо). Свідченням поважного місця дзвонів і дзвонів в церковному обряді є те, що вагоме місце в згаданому рукописі приділяється музично-виконавським проблемам дзвонарського мистецтва, композиції та техніці гри, поясненню обов’язків дзвонаря, правилам дбайливого поводження

⁵² Никольский К. *О колоколах и звоне, Пособие к изучению Устава Богослужения православной Церкви*. Изд. 6-е, исправ. и доп. Санкт-Петербург 1900, с. 32.

⁵³ Там само, с. 31.

із дзвонами та їхнього збереження, системі сигналізації на початок благовісту тощо. Співставлення тексту згаданого Статуту з іншими літературними джерелами дало можливість авторові стверджувати, що тут зафіксовано як письменна, так і усна традиція дзвоніння багатьох поколінь дзвонарів⁵⁴.

Вивчення традиції церковного дзвоніння доповнює звернення до літературної творчості. Так, у творах письменників Буковини й Галичини кінця XIX – початку XX ст. (Івана Франка, Юрія Федьковича, Ольги Кобилянської, Леся Мартовича, Михайла Петрушевича, Ольги Дучимінської, Сергія Канюка, Климентини Попович та інших) знаходимо низку образів, які засвідчують тяглість християнської традиції церковного дзвоніння. Не всі з майстрів слова оспівували дзвони й дзвоніння, а частіше згадка про ці інструменти служила засобом розв’язання художніх завдань твору, поліпшенню його композиції тощо. Враження чутливої вдачі того чи іншого письменника від дзвонів музики, які знаходимо в їхніх творах, допомагають нам краще диференціювати почуття, повніше їх переживати в сприйнятті звучання дзвонів. Оскільки письменники здатні часто не тільки по-особливому сприймати дзвонів музику, а й уміло передавати свої враження від неї, вплітаючи почуття та переживання у твори, то в них особливо майстерно змальовано музику дзвонів та її вплив на особистість⁵⁵.

Ще одне джерело, на яке науковці не дуже звертали увагу – усна народна творчість. Тут часто згадуються дзвони та дзвоніння, зокрема як мотив загальної радості чи смутку⁵⁶. Звичайно, не всякі згадки про дзвони та дзвоніння слід розуміти буквально,

⁵⁴ Никаноров А. *Звонарський устав Оптиной пустыни. Наследие монастырской культуры: ремесло, художество, искусство. Тезисы*. Санкт-Петербург 1996, с. 30.

⁵⁵ Кіндратюк Б. Церковне дзвоніння в прозових творах письменників Буковини та Галичини кінця XIX – початку XX ст. *Історія релігій в Україні: Праці XI міжнар. наук. конфер. (Львів, 16–19 трав. 2001р.)*. У 2-х кн. Львів 2001, кн. 2, с. 279–285. Окремого дослідження заслуговує опис церковного дзвоніння в поетичних творах, приміром, І. Франка, який 98 разів згадує слово “дзвін”, 52 – “дзвонити”, 34 – “дзвонить”, 6 – “дзвіниця”, 3 – “дзвонар” та ін. (*Лексика поетичних творів Івана Франка: Метод. вказівки з розвитку лексики*. Уклад. І. Ковалик, І. Ощипко, Л. Полюга, Львів, 1990, с. 59).

⁵⁶ Кіндратюк Б. Усна народна творчість про церковні дзвони й дзвоніння. *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. Івано-Франківськ 2002, вип. 4 (у наборі).

адже для фольклору характерне органічне поєднання реалістичної конкретності із символічно-метафоричною образністю, широка й містка типізація. Але це тільки засвідчує велику поширеність цих церковних приналежностей, які стали поважним атрибутом повсякденного життя.

Можливо, що у творчій спадщині композиторів Галичини XIX – початку XX ст. можна знайти конкретніші – з музикознавчого боку – характеристики звучання церковних дзвонів. Цьому могла сприяти та обставина, що більшість митців, як правило, народилося в сім'ях священиків або дяків, закінчили семінарії, були священиками (Петро Любович, Михайло Вербицький, Іван Лаврівський, Віктор Матюк, Порфирій Бажанський, Євген Купчинський та інші)⁵⁷. Тому вони, пишучи свої твори, зокрема церковні, не могли оминати звучання дзвонів, вплетення їх до своїх композицій. Однак, це наше припущення потребує подальших досліджень.

Отже, дзвоніння, зокрема завдяки зусиллям короля Данила, отримало поважне місце в церковному обряді та громадському житті Галицько-Волинської держави. Широке використання цих ідіофонів створило необхідні умови для подальшого розвою дзвонивої музики в ареалі наших земель.

⁵⁷ Мазепа Л. Вклад уніатського духовенства в українську музичну культуру. *Берестейська унія (1596–1996): Статті й матеріали*. Львів 1996, с. 167–174.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА КНИГА XIII ст.

Землі Волині та Галичини входили до складу Київської держави, а згодом їх відокремлення проходило порівняно безболісно. У південно-західних князівствах продовжували використовувати та розвивати культурні надбання і досягнення Київської держави. Тож не дивно, що і доробки в галузі духовної культури, навчання, освіти, книгописання стали часткою культурного життя нових князівств, що згодом об'єдналися в Галицько-Волинську державу.

Ми розглянемо ті фрагменти галицької та волинської рукописної спадщини, що дійшли до нашого часу, і більш пізні звістки про книги Галицько-Волинського князівства.

Не у всіх збережених до нашого часу книгах є ясні вказівки на час та місце переписування. Лише в окремих випадках локалізація основана на записах переписувачів, в інших – на вкладних чи власницьких записах, що мають згадки місцевостей або місце проживання чи знаходження власника, ще в інших випадках про місце створення можна судити за згадками у пограничних записах про тодішніх правителів, а також з мовних особливостей. Деколи припущення будуються (часом дуже дискусійного характеру) про походження за місцем побутування пам'ятки.

Так, серед збережених книг, у записах окремих з них про місце написання є згадки про Галич та Володимир, а в інших – такі, що дають можливість зараховувати їх як до пам'яток Перемишля, так і Холма. Більшість же пам'яток можна локалізувати дуже умовно, як Галицько-Волинські, або ж взагалі поставити під сумнів їхнє походження з цих земель.

Щоб повніше уявити собі картину щодо достовірності припущень науковців про час та локалізацію збережених пам'яток зробимо огляд книг та їх фрагментів, пов'язаних з Галицько-Волинським князівством, чи таких, що з цієї території їх пов'язує традиція. Думаємо, зайве нагадувати, що збережені книги написані на пергаменті.

Спочатку розглянемо рукописи, пов'язані з Волинню.

До таких кодексів можна віднести і Крестинопільський Апостол, що датується серединою XII ст., складається з 299 арк.

розміром 292x235 мм, 20-23 рядки на сторінці. Оскільки рукопис без початку та кінця, то ні запис переписувача, ні вкладні записи, що як правило писалися в кінці книги чи на нижніх полях перших аркушів, не збереглися. Основний текст писано прямим чітким уставом одним переписувачем, приписки, що на окремих аркушах покривають суцільним текстом широкі поля, зроблені в XII – XVI ст. Книга скромно прикрашена контурними кіноварними ініціалами, на арк. 70 на нижньому полі – фрагмент малюнка пером, на арк. 238 внизу кіноварний малюнок голови птаха. Оправа XIX ст.

На звороті арк. 111 запис XIV ст.: "...А писалъ Ієвхъмъ діак оу Городищи оу пекарни... при кнѣзи Семашку при намѣстниѣ городищскомѣ Феогностѣ", з чого можна робити висновок, що в той час книга була в Городищі (село, тепер Сокальського району Львівської обл.), можливо у монастирі. У 1773 р. після закриття Городищенського монастиря, на думку Ол. Колесси, книги було передано до Кристинопільського монастиря. Десь до 1874 р. львівський історик і колекціонер А. С. Петрушевич придбав 8 пергаменових аркушів і ототожнив їх з Кристинопільським кодексом, однак передав їх разом з деякими іншими документами бібліотеці Київського університету в подяку за почесний докторат десь між 1896 і 1901 рр., тепер цей фрагмент зберігається у Національній бібліотеці України ім. Вернадського (далі НБУВ). У 1888 р. сам кодекс експонувався на Археологічній виставці у Львові, організованій Ставропігійським інститутом, а з 1908 р. він став власністю цього інституту. Під час Першої світової війни рукопис в числі найцінніших пам'яток був вивезений зі Львова російськими військами у Ростов-на-Дону і лише у 1928 р. повернений власнику. В роки Другої світової війни рукопис переховував Іларіон Свенціцький, який у березні 1948 р. передав його у Львівський історичний музей. Більшість дослідників, зокрема такі як П. В. Владіміров¹, О. І. Соболевський², Ол. Колесса³ вже з

¹ Владіміров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. *Чтения в Обществе Нестора Летописца*. Киев 1890, с. 10.

² Соболевский А.И. *Лекции по истории русского языка*, 2-е изд., 1901, с. 13.

³ Колесса Ол. Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII–XVI в. *Науковий збірник Українського університету в Празі*. Прага 1923, т. 1, с. 35-47.

XIX ст., тобто з часу введення рукопису в науковий обіг вказували на його галицько-волинське походження⁴.

Євангеліє Бучацьке апракос повний XII – XIII ст., місце створення копії, ймовірно, Південна Волинь. Рукопис на 160 арк., розміром 282x12 мм, без початку та з втратами всередині, на сторінці 22 рядки у два стовпці. Оправа початку XX ст. Рукопис прикрашений численними багатоколірними ініціалами плетінчато-геометричного характеру, деякі зі стилізованими рослинними мотивами, аркуш з заставкою не зберігся.

Виходячи з запису XV ст. на зв. 19 арк. про те, що Андрушка Мушатич дарує монастирю в Городищі частину урожаю, можна припустити, що вже в той час книга належала вищезгаданому Городищенському монастирю (можливо, там її і виготовили). Дослідники XIX ст. виявили рукопис у Хрестовоздвиженському монастирі отців Василіан в Бучачі (тепер Тернопільська обл.). У 1888 р. він експонувався у Львові на Археологічній виставці, організованій Ставропігійським інститутом. Надалі рукопис знаходився у Львівському Святоонофрійському монастирі, а десь наприкінці 30-х років був переданий на зберігання до Національного музею у Львові.

Згідно з аналізом, зробленим П. В. Владіміровим⁵, книга "западнорусского" походження. І. Свенціцький схиляється до західнослов'янського походження, вказуючи на діалектні особливості⁶. Спираючись на історію рукопису та покрайні записи, Ол. Колесса приєднує його до книг Городищенського монастиря, як і вищеописаний Кристинопільський Апостол⁷. У 1980 р. група філологів (М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко та І. І. Слинько) в книзі "Історична граматика української мови" охарактеризували це Євангеліє як "...з походження південно-волинське"⁸. Детальніше підсумок дискусії та літературу з цього питання див. у Я. Запаска⁹.

⁴ Інв. ЛІМ, рук. 39; Опис та бібліографію див.: Запаско Я., *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів 1995, с. 200-201.

⁵ Владіміров П. В. *Обзор южнорусских и западнорусских памятников*, с. 14.

⁶ Свенціцький І. Бучацьке Євангеліє. *Записки НТШ*. Львів 1911, т. 105, с. 5-17.

⁷ Колесса Ол. *Південно-волинське Городище...*, с. 11.

⁸ Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. *Історична граматика української мови*. Київ 1980, с. 23.

⁹ Інв. НМЛ, рк. 702 (F.688/38912); Опис та бібліографію див.: Запаско Я., *Пам'ятки...*, 25, с. 210.

Євангеліє Волинське апракос повний 70–80-ті роки XIII ст. переписане, як прийнято вважати, на Волині. Рукопис на 228 арк., розміром 160x132–138 мм. На сторінках по 22 рядки дрібного чіткого уставу, перший аркуш без тексту.

Кодекс в оправі з дощок, обтягнених тканиною, верхнє крило палітурки прикрашене металевими накладками: розп'яттям в центрі, а по кутах зображеннями євангелістів, на нижньому крилі – три бляшки.

Книга оздоблена чотирма високохудожніми багатоколірними мініатюрами із зображеннями євангелістів¹⁰, однією заставкою старовізантійського рослинного типу, виконаною золотом та кіновар'ю, а також кіноварно-золотими ініціалами також старовізантійського типу (подекуди контури ініціалів підведено чорнилом).

Згідно з по крайнім записом на звороті 228 арк. 11 травня 1679 р. книга вже належала до книг приказу Друкарських справ у Москві, пізніше, після розформування Синодальної бібліотеки, потрапила у фонди Центрального Державного Архіву Давніх Актів у Москві, а на початку 20-х рр. XX століття була передана у Державну Третьяковську галерею. Як впливає з вищевикладеного, походження книги неясне. О. І. Соболевський першим обґрунтував галицько-волинське походження рукопису¹¹, однак вже у 1889 р. І. В. Ягіч висловив думку, котра зрештою не набула підтримки, про київське походження пам'ятки¹². Подальші дослідження книги мистецтвознавцями викликали до життя низку публікацій, в котрих беззаперечно приймається версія про її галицько-волинське, чи точніше, волинське походження¹³.

Євангеліє апракос короткий першої половини XIII ст., виконане, ймовірно, на Волині у XIII ст. на 130 аркушах, розміром 212x155 мм, кінець втрачено як і деякі аркуші всередині кодексу. Оправа: дошка в тисненій шкірі. Книга прикрашена чотирма багатоколірними заставками та ініціалами “южнославянського”¹⁴ типу.

¹⁰ Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів 1999, с. 46-47.

¹¹ Соболевский А.И. *Очерки по истории русского языка*. Киев 1884, с. 11-16.

¹² Ягіч И.В. Критические заметки по истории русского языка. *Сборник статей, читанных в Отделении русского языка и словесности АН*. Санкт-Петербург 1889, т. 46, № 4, с. 10-17.

¹³ *Інв. ДТГ*, К-5348; Опис та бібліографію див.: Запаско Я., *Пам'ятки...*, 40, с. 239-242.

¹⁴ *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.* Москва 1984, с. 218.

На звороті нижньої дошки оправі олівцем, ймовірно повторено частину давнього по крайнього запису: “от игумена Герасима 1507 года при князе Константине Иванович[e]” Саме цей запис і дозволяє припускати, що книга, яка до початку XVI ст. зберігалася в монастирі на Волині, можливо там же і була переписана¹⁵.

До книг, переписаних на Волині, можемо віднести три фрагменти аркушів Службника кінця XIII ст., вилучених з оправ актових книг Володимир-Волинського земського суду XVI–XVII ст. Збереглося три аркуші (115x145; 144 x 145; 150–160x177–180 мм), кожен з яких складається з чотирьох фрагментів, писаних уставом. Службник був прикрашений ініціалами: один із збережених – тератологічного типу, інший плетінчатий – контур чорнилом, розмальовка кіновар'ю. Дуже малоймовірно, що книга такого типу, переписана в кінці XIII ст., могла бути завезена з інших земель і вже у XVI ст. використуватися для оправ актових книг, що дозволяє зробити припущення про її волинське походження. Зараз фрагменти зберігаються у Національній бібліотеці України ім. Вернадського¹⁶.

Далі ми переходимо до рукописів, пов'язаних безпосередньо з Галичиною. Найдавніший і чи не найвідоміший датований рукопис з Галичини – Євангеліє Галицьке тетр, переписане у 1144 році на 260 арк. розміром 230x160 мм, на сторінці 24 рядки (лише на арк. 1-3 в два стовпці) гарного чіткого уставу. Запис переписувача на арк. 228 повідомляє, що книга була переписана за п'ятдесят днів (з 1 жовтня по 9 листопада 1144 р.), але не вказує де¹⁷.

До XIII – початку XIV ст. належить група манускриптів, пов'язаних з Холмщиною та землями Перемишльщини, найдавніше серед них Євангеліє Євсевієве апракос, переписане у 1283 р. на 140 арк. розміром 290x230 мм. Писано не дуже вправним, трохи нахиленим вправо уставом по 27–29 рядків у два стовпці. Оправа – розколені старі дошки.

Книга прикрашена трьома багатоколірними заставками: плетінчатою, стилізовано-рослинною та геометричною; є декілька

¹⁵ *Інв. РНБ*, Q.n.I. 23; Опис та бібліографію див.: *Сводный каталог...*, 192, с. 218.

¹⁶ *НБУВ*, Кол. уривків, N 2; Опис та бібліографію див.: *Сводный каталог...*, 398, с. 328-329.

¹⁷ *РДИМ*, Син. № 404; Опис та бібліографію див.: Запаско Я., *Пам'ятки...*, 18, с. 186-189.

заставок-смужок та 186 ініціалів геометричного, плетінчатого та тератологічного характеру, деякі аркуші внизу прикрашені зображенням кисті руки з гілкою, на арк. 1 примітивний кольоровий малюнок, на якому бачимо голови Христа і жінки, між фігурою та головою Христа напис уставом, близьким до почерку рукопису: "Ти помози наоучитисьж".

Цікавою особливістю тексту рукопису є те, що частина його відноситься до апракосу короткого, а друга частина переписана з повного апракоса. На думку Л. Жуковської, Євсевієве євангеліє – це пізній список з книги, подібної до Архангельського євангелія 1092 р.¹⁸

Галицько-волинське походження книги не викликає жодного сумніву, бо згідно з покрainим записом зробленим переписувачем Євсевієм, поповичем церкви св. Іоанна, на звороті 62 аркуша копія була зроблена, коли одружувався князь Георгій (Юрій Львович), а його батько Лев Данилович "в оугры ходил" у 1283 р. (у той час церкви св. Іоанна були і у Перемишлі, і у Холмі). Пізніше, у XVII ст. книга знаходиться в Молдавії, а у 1893 році її придбали для Московського публічного і Румянцевського музеїв у яських торговців книгами братів Шарага. Тепер книга перебуває в Російській державній бібліотеці¹⁹.

Саме це Євангеліє і може служити еталоном для порівняння з рукописами непевного походження для більш точної локалізації їх написання.

Місцем написання ще одного Євангелія Галицького (апракос повний) також вважається Холм або Перемишль, а більш точно – землі Галицько-Волинського князівства. Копія була створена між 1264 і 1301 роками, на 175 аркушах розміром 315x210 мм. Переписана книга уставом двох почерків (другим написано лише зворот першого аркуша), на сторінках 28 рядків у два стовпці. Оправа пізніша: дошки обтягнені шкірою з золотим тисненням.

Оздоблення її складається з заставки у вигляді багатоколірної джгутоподібної плетінки в прямокутній рамці, від нижніх кутів якої відходять довгі рослинні паростки та 381 кіноварного і одного триколірного (як заставка) ініціала.

¹⁸ Жуковская Л.П. Новые данные об оригиналах русской рукописи 1092 г. *Источниковедение и история русского языка*. Москва 1964, с. 94-109.

¹⁹ РДБ, Москва, 3168; Опис та бібліографію див.: Запаско Я., *Пам'ятки...*, 33, с. 222-225.

Згідно з покрainим записом книга переписана при князеві Левові та його синові Юрієві рукою многогрішного раба Божого Георгія презвитера. В місці, де була написана дата, зберігся лише її фрагмент: "в літо S ... (тобто 6 тисяч) місяця фефрала в ВІ день въ четвер...". Відомо, що князь Лев Данилович правив між 1264 і 1301 рр., а І. І. Срезневський зробив спробу більш точно встановити дату закінчення переписування книги і підрахував, що на 12 лютого четвер припадав у 1288 році²⁰. Російська Національна бібліотека закупила рукопис у 1874 році²¹.

Євангеліє Холмське апракос повний кінця XIII ст. писано на 167 арк. розміром 273x210 мм. Устав прямий, гарного малюнку, рядки висотою 4 мм одного почерку, на сторінці 27 рядків, на арк. 151-167 у два стовпці. Оправа XVIII ст.: картон, обтягнений тисненою шкірою.

Книга прикрашена трьома мініатюрами з зображеннями євангелістів Матвія, Луки і Марка (арк. 1-3 вклейки з іл. XVI ст.); заставкою багатоколірною з рослинно-геометричним орнаментом, та 352 різнохарактерними ініціалами: більшість – старовізантійського типу, менше – геометрично-плетінчатого, частина тератологічного типу, а ще частина просто кіноварні.

Григорія Двоєслова бесіди на Євангеліє переписані у другій половині XIII ст., можливо на Холмщині, на 328 арк. розміром 305x250 мм. Писано уставом арк. 1-4 дрібнішим (висотою 3 мм.), решта – іншим почерком (висотою 4 мм.). На багатьох аркушах текст значно затертий.

Оправа давня: дуже товсті дошки, обтягнені шкірою з металевими пуклями. Прикрашено рукопис мініатюрою з зображенням Ісуса Христа, з боків розміщено Григорія Двоєслова та св. Євстахія, а над ними – архангелів Гавриїла та Михаїла; плетінчатою заставкою з коричнево-червоних вузлів на арк. 2; та багаточисленними ініціалами різної висоти (в 1-4 рядки) виконаних циноброю або темнокоричневим атраментом.

На звороті арк. 41 півуставом XIV ст. запис в якому читається лише один рядок: "о(т) кн(а)з(а) Юр(я) Семенович..." Князя Юрія

²⁰ Срезневский И.И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. *Сборник статей, читанных в Отделении русского языка и словесности АН*. Санкт-Петербург 1874, т. 12, № 63, с. 374-376.

²¹ РНБ, Фн. 1. 64.; Опис та бібліографію див.: Запаско Я., *Пам'ятки...*, 32, с. 221-222.

Семеновича у XIV ст. нам віднайти не вдалося. Тут потрібно вказати, що князь Семен Юр'євич згадується в описаному вище Євангелії з Холмщини. А ці “Бесіди” надійшли до Російської національної бібліотеки в складі збірки М. П. Погодіна у 1852 р.²²

О. Соболевський²³ вказує на галицько-волинське походження пам'ятки, хоч інші дослідники більш обережно висловлюються щодо її приналежності до південно-руських земель. Конкретніше визначає місце написання Ол. Колесса²⁴, стверджуючи, що книга переписана на півдні Підкарпаття, а Д. Вергун²⁵ переконує, що книга походить із Закарпаття. Сучасні мистецтвознавці не мають сумнівів щодо галицько-волинської приналежності книги²⁶.

На західноукраїнських землях у другій половині XIII – XIV ст. було переписано ще декілька книг, що дійшли до нашого часу, локалізувати точніше місце написання котрих дослідники зараз не мають можливості.

Збірник молитов, чи, як його ще називають, келійний Часослов з другої пол. XIII ст. переписано на пергаменті розміром 272x200 мм, початок та кінець втрачено: збереглося 227 аркушів, писаних уставом (висота літер 5 мм, на сторінці 18 рядків), як вважають, переписувачем Феодосієм. Оправа пізнішого часу, перероблена зі старої.

В книзі є кіноварні ініціали старовізантійського типу, здебільшого плетінчаті, а на арк. 14, 95 та 135 зв. – з ознаками тератології.

Місце написання копії дискусійне: при двох молитвах з переліком тих, за кого треба молитися, на арк. 59 зв., 60, 60 зв. зроблено приписки зі словами “... и прочая отца и братью нашу Феодосия, писавшаго молитву сию” в князівській області (в Кнївській або Галицько-Волинській землях). Частина дослідників

²² РНБ, Погод. 70; Опис та бібліографію див.: Запаско, *Пам'ятки...*, 36, с. 228-231.

²³ Соболевский А.И. Церковно-славянские тексты моравского происхождения. *Русский филологический вестник*, 1900, т. 43, № 1, с. 154-159.

²⁴ Колесса Ол. *Погляд на історію української мови*. Прага 1924, с. 11.

²⁵ Вергун Д. *Карпаторусская литература: Критический очерк*. Прага 1925, с. 4.

²⁶ Попова О.С. Русская книжная миниатюра XI–XV вв. *Древнерусское искусство: Рукописная книга*. Москва 1983, сб. 3, с. 30; Запаско Я.П. *Пам'ятки...*, с. 228-231; Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави*, с. 43-44, 47-48.

вважає, що тут йдеться про Феодосія Печерського, що, на думку фахівців, і уклав ці дві молитви, хоча в рукописі вони підписані як молитви Іоанна Златоуста (приписування Іоану Златоусту різних слів, повчань, молитв в той час було досить поширеним явищем і лише в пізніші часи дослідники почали виокремлювати оригінальні твори цього автора), звідси випливає, що книга переписана у Києві. Не всі погоджуються з таким припущенням і висувають гіпотезу про те, що переписувача звали Феодосієм і був він ченцем якогось монастиря, ймовірно, у галицько-волинських землях²⁷. Пізніше, мабуть, в кінці XIII ст. книга потрапила, як вважають дослідники, в Ростово-Суздальське або Володимирське князівство (тим більше, що відомо про тісні зв'язки між Галицько-Волинським та Володимиро-Суздальським князівствами)²⁸. Якийсь час збірник знаходився у Ростовській єпископії, а в кінці XVIII ст., коли єпископська кафедра була перенесена з Ростова до Ярославля, рукопис також перейшов на нове місце і опинився у Ярославльському архиєрейському домі, а вже у 1923 році був переданий до фондів Ярославльського музею-заповідника²⁹.

До попередніх можемо приєднати ще низку пам'яток створених, ймовірно, на землях, що входили до складу Галицько-Волинського князівства у XII – XIV ст.

Євангеліє Типографське N 7 (апракос повний) з XII–XIII ст., збереглося 176 арк. (втрачено декілька арк. всередині), розміром 260x225 мм, переписаних не дуже щільним уставом по 24 рядки у два стовпці на сторінці. Оправа XVII ст., дуже пошкоджена: дошки, обтягнені синьою тканиною, на верхній – розп'яття, виконане темперою.

Оздоблення складається з П-подібної плетінчатої заставки на першому аркуші та трьохсот трьох кіноварних ініціалів трьох видів (плетінчатих, стовпоподібних і тератологічних).

На звороті 93 та на 94 арк. запис про те, що у 7108 (1600) р. 25 вересня під Микула продав цю книгу старості Дорофею, а взяв “полосма десять денег”, а на арк. 1 скорописом XVII ст. запис обліковця Друкарського двору Івана Хилова про кількість аркушів.

²⁷ Див.: *Сводный каталог...*, с. 321-322; Запаско Я., *Пам'ятки...*, 38, с. 236-237.

²⁸ Крип'якевич І.П. *Галицько-Волинське князівство*, Київ 1984, с. 146-147.

²⁹ ЯМЗ, № 15481 та один арк. в ДІМР, Барс. 347; Опис та бібліографію див.: Запаско Я., *Пам'ятки...*, 38, с. 235-237.

На думку А. Покровського³⁰, рукопис на початку XVII ст. знаходився ще в межах “Південно-західної Русі”, а на Друкарський двір він потрапив до початку масового надходження рукописних книг з Пскова, тобто до 25 липня 1679 р. У ЦДАДА Росії книга перейшла з Синодальної бібліотеки³¹.

Про те, що книга знаходилася на теренах Галичини до початку XVII ст., свідчить і своєрідна оправа, верхня дошка котрої виконана як ікона Розп’яття з пристоячими, а на тканині нижньої дошки – залишки зображення хреста, виконаного також темперою. Такі оправи XV–XVII ст. нерідко трапляються на рукописах та стародруках на землях, що входили до складу Галицько-Волинського князівства. Деякі дослідники також вказують на галицько-волинське походження книги³².

Ірмологіон нотований Григоровича, XII–XIII ст., переписаний уставом із знаменною нотацією, по 10, 11, 12 рядків на сторінці. Зараз відомо, що різні його фрагменти, крім основної частини в 100 аркушів, розміром 158x115 мм, зберігаються ще у Хиландарському монастирі на Афоні (72 арк.) та у Російській публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі (8 арк.). Книга прикрашена трьома кіноварними плетінчато-геометричними ініціалами та кіноварними дрібними контурними заголовними літерами.

Про сам рукопис відомо тільки те, що його у 1851 р. В. І. Григорович привіз із Хиландарського монастиря³³. Думки щодо походження рукопису розходяться: О. Соболевський, В. Іконников, І. Шляпкін, Я. Запаско³⁴ відносять його до пам’яток галицько-волинського кола; І. Ягіч³⁵ – до київського, а П. Владіміров,

³⁰ Покровский А.А. *Древнее псковско-новгородское письменное...*, с. 51.

³¹ ЦДАДАР. Ф. 381 (Син. тип.), № 7; Опис та бібліографію див.: Запаско Я., *Пам’ятки...*, 26, с. 211-213.

³² Див.: Илина Т. За графичната украса в българските, сръбските и руските ръкописи в сбирките на Ленинград и Москва. *Българска Академия на науките: Известия на Института за изобразителни искусства*. София 1962, кн. 5, с. 62.

³³ РДБ, Грег. 37 (М. 1719); Опис та бібліографію див.: Запаско Я., *Пам’ятки...*, 30, с. 217-218.

³⁴ Соболевский А.И. *Очерки по истории ...*, с. 13-18; Иконников В.С. *Опыт русской историографии*, Киев 1908, т. 2, кн. 1, с. 570; Шляпкин И.А. *Русская палеография*, с. 99; Запаско Я. *Пам’ятки...*, 30, с. 217-218.

³⁵ Ягич И.В. *Критические заметки по истории...*, с. 14.

М. Дурново та С. Бевзенко визначають більш розпливчато як “південно-руські”³⁶.

Апостол апракос XII–XIII ст. Зберігся лише уривок (24 арк. розміром 266x210 мм, переписаний уставом двох почерків по 24–25 рядки на сторінці в два стовпці). Оправа 60-х рр. XX ст. (використано залишки старої оправи). Фрагмент прикрашено ініціалами старовізантійського типу (зі скобок) з рослинними відростками, на арк. 1-16 зв. виконані циноброю та чорнилом, а з арк. 16 зв. вони лише кіноварні. За залишками старої оправи дослідники припускають, що вже в третій чверті XV ст. рукопис знаходився у Новгороді, хоча ще у 1890 р. М. Волков, а за ним й І. Шляпкін вказували на його галицько-волинське походження³⁷.

Октоїх Віденський (Ганкенштайнів кодекс) кінця XII – початку XIII ст. переписаний на 290 арк. розміром 275x210 мм уставом двох почерків по 15 і 17 рядків на сторінці. Книга прикрашена лише кіноварними заголовними літерами простого малюнка³⁸.

Цікавою є історія цього манускрипту, знайденого в Галичині, котрий належав Ганке Ганкенштейну, власник і датував його восьмим століттям. І. Срезневський висунув припущення, що цей рукопис є серед згаданих у літописі книг волинського князя Володимира Васильковича (пом. 1288 р.)³⁹. Щодо походження, то, крім того, що його знайдено на теренах Галичини, О. Соболевський, І. Шляпкін, П. Бузук стверджували про його галицько-волинське походження⁴⁰ і навіть А. Кримський⁴¹ знайшов північно-галицькі ознаки, в той час як І. Свенціцький та М. Дурново більш обережно висловилися за південно-руські риси пам’ятки⁴².

³⁶ Владимиров П.В. *Обзор южнорусских и западнорусских памятников...*, с. 12; Дурново Н.Н. *Введение в историю русского языка*. № 74; Бевзенко. *История української мови: Методичні рекомендації по курсу історичної граматики української мови для студентів III курсу філологічного факультету*. Одеса 1981.

³⁷ РНБ, Соф. 32; Опис та бібліографію див.: Запаско Я. *Пам’ятки...*, 28, с. 215.

³⁸ Віденська національна бібліотека, № 37; Опис та бібліографію див.: Запаско Я., *Пам’ятки...*, 31, с. 218-221.

³⁹ Срезневский И. *Древние памятники*. Санкт-Петербург 1882, стб. 148.

⁴⁰ Соболевский А.И. *Очерки по истории русского языка*, с. 18-20; Шляпкин И.А. *Русская палеография*. с. 99; Бузук П.О. *Нарис історії української мови*, с. 19.

⁴¹ Кримський А. *Українська мова, звідкіля вона взялася і як вона розвивалася. Твори: В 5 т.* Київ 1973, т.3, с. 260.

⁴² Свенціцький І.С. *Нариси з історії української мови*, с. 41, 45; Дурново Н.Н. *Введение в историю русского языка*, № 76.

Службник Варлаама Хутинського [Архиерейський Службник перемишльського єпископа Антонія (1220–1225)] XIII ст. переписаний на 30 аркушах розміром 245x195 мм, уставом по 26 рядків у два стовпці (з арк. 27 – інший почерк, інший характер ініціалів). Оправа початку XVIII ст.: картон, обтягнений шкірою. Прикрашена книга двома багатоколірними сторінковими мініатюрами: на арк. 1 зв. Василій Великий у рамці з зигзагоподібним орнаментом, на арк. 10 зв. – Іоанн Златоуст також в орнаментальній рамці; трьома рослинними заставками старовізантійського типу та сімдесят одним ініціалом із стилізованими рослинними, геометричними та плетінчастими мотивами (ініціали на арк. 1, 1 зв., 2, 2 зв., 3, 4, 5 зв. великі, виконані золотом, інші – циннобром).

Найдавніший запис на книзі – скорописом XVII ст. про те, що книга належала Варлааму [засновнику новгородського Хутинського монастиря, котрий помер у 1243 р.] і що книгу йому прислав царгородський патріарх Никифор. В описах Синодальної бібліотеки рукопис згадується у 1675, 1718, 1773 рр., а Державному історичному музею Росії Службник передали у 1925 р.⁴³

Вже у 1887 р. О. Соболевський⁴⁴ висловив сумнів щодо новгородського походження пам'ятки, І. Ягич⁴⁵ зарахував їх до київських, а П. Бузук та М. Грунський з П. Ковальовим⁴⁶ на основі палеографічних та мовних особливостей вказували на її галицько-волинське походження. Аргументи стосовно перемишльського походження Службника наводить В. Пуцко. Він довів, що замовником був новгородський архієпископ Антоній, котрий у 1220–1225 рр. займав перемишльську владичу кафедру. Ймовірно, що Службник походить з того часу і саме цим можна пояснити відзначені багатьма дослідниками галицько-волинські особливості кодексу, а Варлаам Хутинський був його наступним власником⁴⁷.

Євангеліє апракос повний XIII ст., переписане на більш, ніж 200 аркушах розміром 260x215 мм (збереглося 199, окремі арк.

⁴³ ДІМР, Син. 604; Опис та бібліографію див.: Запаско Я., *Пам'ятки...*, 27, с. 212–214.

⁴⁴ Соболевский А.И. *Новый труд Стасова*, с. 52.

⁴⁵ Ягич И.В. *Критические заметки*, с. 13, 14.

⁴⁶ Бузук П.О. *Нарис історії української мови*, с. 20; Грунський М.К., Ковальов П.К. *Нариси з історії української мови*. Львів 1941, с. 16

⁴⁷ Пуцко В. Службник перемишльського архієпископа Антонія з XIII ст. *Перемишльські дзвони*. Перемишль 1992, № 12–13, с. 13–15.

втрачено всередині блоку) уставом по 25 рядків на сторінці у два стовпці. Оправа пізнішого часу: дошки, обтягнені тисненою шкірою. На арк. 1 багатоколірна рослинного характеру П-подібна заставка, на арк. 67 – орнаментальна кіноварна рослинного типу смужка; ініціали зі скобок старовізантійського типу кіноварно-чорнильні, окремі з зеленою фарбою. Легенда кодексу невідома, однак Л. Жуковська бачить у тексті ознаки галицько-волинського походження і прослідковує в ньому спільні риси з більш ранньою пам'яткою – Юрійвським Євангелієм (1119–1128 рр.)⁴⁸.

Ліствиця Іоанна Ліствичника з другої пол. XIII ст. переписана на пергаменті розміром 225x158, збереглася неповністю – початок та кінець втрачено, залишилося 103 арк., писаних рівним нещільним дрібним уставом (висота рядка 2 – 2,5 мм, на сторінці 28 рядків). Оправа втрачена. В книзі скромні малі кіноварні контурні ініціали лише трошки декоровані. Заголовки Слів та заголовні літери – кіноварні, подекуди кіноварний контур обведено атраментом або чорнилом замальовано частини ініціалів.

За мовними та палеографічними ознаками дослідники роблять висновок, що книга була переписана у Галицько-Волинському князівстві, зокрема О. Соболевський та І. Шляпкін⁴⁹. А. Кримський виявив ознаки “акання”⁵⁰, а Я. Запаско⁵¹ вважає, що пам'ятка була переписана на західноукраїнських землях. Легенда книги невідома і як вона потрапила у Центральний державний архів давніх актів Росії також невідомо⁵².

Одним з найдавніших є і уривок Євангелія апракос повного XII – XIII ст., що складається з 49 аркушів розміром 290x210 мм, писаних прямим великого розміру уставом по 26 рядків у два стовпці на сторінці, на думку Я. Запаска, подібним до почерку Галицького Євангелія 1144 р. і Успенського збірника XII ст. Книга прикрашена на арк. 9 кіноварною П-подібною заставкою та плетінчастими ініціалами старовізантійського типу, виконаними

⁴⁸ РНБ, Погод., 13; Опис та бібліографію див.: Запаско Я., *Пам'ятки...*, 34, с. 225.

⁴⁹ Соболевский А.И. Два древних памятника галицко-волинского наречия. *Русский филологический вестник*. 1884, № 3, с. 99–104; Шляпкин И.А. *Русская палеография*. с. 99.

⁵⁰ Кримський А. *Деякі непевні критерії...*, с. 59–60.

⁵¹ Запаско, *Пам'ятки...*, 39, с. 237.

⁵² ЦДАДАР, ф. 181 (РВ МГМІС), № 452. Опис та бібліографію див.: Запаско, *Пам'ятки...*, 39, с. 237–238.

на сторінці, переписувач намагався копіювати почерк протографа. Книга прикрашена мініатюрою на звороті арк. 1 з зображенням Єфрема Сирина та Василя Кесарійського (на думку дослідників, це зображення також копія оригіналу XIII ст.); на арк. 2 – багатоколірною тератологічною заставкою та кіноварними ініціалами: 44 – плетінчаті, 27 тератологічні.

На арк. 329 – 329 зв. запис переписувача яскраво показує, наскільки беззастережно довіряв писар протографу, що не вчитуючись у текст по крайнього запису скопіював і його, замінивши лише дату на сучасну йому. Ось і виходить, що книга переписана у 1492 р. при князі Володимирі Васильковичу, внукові Романовім. Багато дослідників вважало, що кодекс створено у XIII ст., тільки була зроблена помилка в даті, однак при детальнішому вивченні встановлено, що книга переписана таки у XV ст.⁶¹

Таким чином ми маємо цілу низку збережених книг та їх фрагментів, пов'язаних із землями Галицько-Волинського князівства та його спадщиною. Найбільше збереглося Євангелій та їх фрагментів – 24, по три копії Апостола та Службника, що один з них – Архієрейський, по два Псалтирі, Часослови та Прологи. Решта книг відомі в одній копії чи фрагменті – це літургійні книги, такі як Тріодь пісна, Октоїх та Ірмолой, Півустав. По одній копії маємо такі книги: Пандекти Антіоха, Бесіди Григорія Двоєслова на Євангелія, Листвицю Іоанна Листвичника, твори Ісаака Сирина та Повчання Єфрема Сирина, Повчання монахам, збірник повчань та Кормча, а також два уривки, зміст котрих не вдалося визначити саме через їх фрагментарність. Серед збережених книг, що були скопійовані у XIII ст. – 18 кодексів та фрагментів.

Отже маємо лише декілька пам'яток, про які достеменно знаємо, що вони походять саме з теренів Галицько-Волинського князівства. Це Євсевієве Євангеліє 1283 року, Галицьке Євангеліє 1288 року, Холмське Євангеліє кінця XIII ст.

Маючи у своєму розпорядженні хоч і невелику кількість переписаних на землях князівства кодексів з по крайніми записами, що локалізують місце їх створення, а також спираючись на літописні згадки, ми можемо робити припущення стосовно осередків, де велося найінтенсивніше переписування книг у Галицько-Волин-

⁶¹ РНБ, Погод. 71а; Опис та бібліографію див.: Запаско Я. Пам'ятки..., 66, с. 301-303.

ському князівстві, меценатів книгописання, осіб, що накопичували більшу частину книг, а також про місце книги в культурному житті того часу.

Природно, тепер виникає питання: які твори, поширені на землях Галицько-Волинського князівства, переписували найохочіше, і скільки. Багато дослідників, використовуючи найрізноманітніші методики, робили спроби хоча б приблизно обрахувати книги, що були в обігу в княжу добу⁶². З цих підрахунків випливає, що до нашого часу заховалися одиниці з цілого масиву книг, котрі були переписані в ті часи. Однак, незважаючи на це, зробимо спробу реконструювати книжковий репертуар Галицько-Волинського князівства.

Приблизний репертуар книг Галицько-Волинського князівства спробуємо визначити частково на вже описаних збережених до нашого часу пам'ятках, частково за згадками в тогочасній та пізнішій літературі, частково за аналогіями з іншими князівствами того часу, а частково на припущеннях.

Виходячи з переліку назв збережених пам'яток, ми бачимо, що більшість серед них – це літургійні книги, насамперед Євангелія.

Тепер спробуємо прослідкувати – які ж книги згадуються в писемних джерелах. На теренах Галицько-Волинського князівства було створено унікальну пам'ятку – Галицько-Волинський літопис і саме з нього дослідники здобули основні знання про те, що відбувалося в ті часи, про політичні та культурні події, а також про найвідоміших меценатів того часу. Під 1288 роком, у некролозі князеві Володимирі Васильковичу вміщено перший у східнослов'янській бібліографії опис книжок та оправ, вкладених князем у різні храми. І хоча при кожній більш-менш обширній згадці про книжкову культуру княжих часів згадується про щедри дари церквам князя Володимира Васильковича, автор ризикне бути неоригінальним і наведе уривки з описами та згадками, що стосуються книг у цьому літописі, оскільки вони є надзвичайно цікавими і важливими саме для висвітлення питання про книгу в князівстві.

Отже, в церкву Благовіщення у Кам'янці князь вклав “...Євангеліє апракос оковане сріблом, Апостол апракос і Паремію,

⁶² Жуковская Л.П. Сколько книг было в Древней Руси? *Русская речь*, 1971. N 1, с. 73-80; Сапунов Б.В. *Книга в России в XI-XIII вв.*, с. 30-83.

і Соборник отця свого...”; в Більську “...спорядив він церкву іконами і книгами”; для єпископської церкви Святої Богородиці “...Євангеліє списавши, він окував сріблом... і Апостола списав апракос...”; у монастир святих Апостолів “... він дав Євангеліє апракос і Апостола сам списавши тут ж положив, і Соборник великий отця свого... і Молитовника дав”; в перемишльську єпископію “...дав Євангеліє апракос, оковане сріблом, яке сам був списав”; у чернігівську єпископію послав “... Євангеліє апракос, золотом розписане, а оковане сріблом з перлами, і посеред нього [на оправі зроблено] Спаса з емаллю”; до церкви в Любомлі “... Євангеліє списав апракос, окував його все золотом і камінням дорогим із перлами і Деїсуса на ньому викувано із золота, образки великі з емаллю, чудові на вигляд, друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканим едвабом і образок положив на нього з емаллю, а на ньому – два святі мученики Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог списав він на дванадцять місяців... і Мінеї на дванадцять місяців... і Тріоді і Октай і Єрмолой, списав він також і Службник [церкви] Святого Георгія і молитви вечірні і заутрені списав, окрім Молитовника; Молитовника ж він купив у жони протопопа і дав за нього вісім гривень кун...”; в церкву Святого Петра у Бересті “...Євангеліє дав апракос, оковане сріблом...”⁶³.

Самі ці книги, дарунки князя, були надто багато і пишно оздоблені, а тому мали незначні шанси пережити війни та грабунки, що раз за разом прокочувалися нашими землями.

Тепер потрібно взяти до уваги книги, без яких не могли обійтися в церкві, такі, що використовувалися при літургії: Євангелія (апракос – вибрані тексти, розташовані за порядком служб, пізніше, в користування входять Євангеліє-тетр – чотири євангелія: від Матвія, Марка, Луки та Іоанна), Апостоли (апракос та повний) та Апостоли тлумачні, Псалтирі богослужбові, Парамійники, Службники, Требники, Устави, Кормчі, Мінеї службні (місячні, святкові та загальні), Тріоді пісні, Тріоді цвітні, Стихирарі, Кондакарі, Ірмолої, Каноники, Прологи, Октоїхи, Часослови (без деяких з перелічених книг можна було обійтися, замінивши їх іншими, так, Часослов і Октоїх можна було замінити Псалтирем слідуваним). Ця група найчисленніша із збереженого спадку Київської Русі,

⁶³ Галицько-Волинський літопис, пер. Л. Махновця, с. 154-156.

серед неї найбільше таких, що збереглося та таких, що про них є згадки в писемних джерелах. Вона з часом не поповнювалася і збільшувалася не за рахунок розширення репертуару, а за рахунок збільшення кількості примірників. Такі книги зберігалися в храмах. Оскільки згідно з церковним уставом духовенство та монахи мали проводити просвітницьку діяльність, то потрібні були й учительні книги та для душеспасенного читання, такі як Четві Мінеї (збірники житій святих, розташовані за днями місяців). Ці книги належали до другої групи – релігійних книг для читання. Сюди ж могли входити збірники, прологи, патерики, агіографічні твори, твори отців церкви (Іоанна Златоустого, Єфрема Сирина, Іоанна Дамаскина) та пояснення (толкування) на них. Ця група зростала не лише за кількістю примірників, але й за переліком назв. Основними місцями збереження такої літератури, на думку Б. Сапунова, мали би бути монастирські книгосховища, княжі бібліотеки, збірки владик православної церкви та міські собори⁶⁴.

Була ще одна група книг, що побутували в той час, це світська та напівсвітська література. Сюди входили як твори, що перекладалися з інших мов, так і оригінальні твори та компіляції місцевих авторів: збірники (в тому числі збірники золотих думок, тобто коротких висловів зі св. Письма, т. зв. “Пчолі”, писань отців церкви і античних письменників), палей, хронографи, ізмарагди, повчання, літописи, твори юридичного характеру типу “Руської Правди” чи Студійського уставу, а також оригінальні пам’ятки світської літератури, такі як “Слово о полку Ігоревім”, “Моління Даниїла Заточника”, княжі родословці. Серед творів перекладної літератури були також природничого та географічного змісту – Фізіолог, Шестоднев, Християнська топографія Косми Індикоплова.

Але і це неповний перелік тогочасних книг. Його можемо доповнити ще деякими назвами з Ізборника 1073 р., в якому перелічені “сокровенні”, тобто заборонені книги. Це, в основному, апокрифи та повісті. Створений у Візантії “Збірник” прийшов до нас через Болгарію і тому не всі вказані тут твори були поширені в Київській Русі, оскільки не всі були в той час перекладені на церковнослов’янську мову. Однак є згадки про Псалми Соломона

⁶⁴ Сапунов Б.В. Книга в России в XI–XIII вв., с. 80.

та оповіді про Соломонові суди, а також апокриф про Мандрівку Богородиці по муках та ін.

Без сумніву, більшість з перелічених творів перейшли в книжковий репертуар Галицько-Волинського князівства з періоду Київської Русі, згодом поповнивши його новими творами та перекладами. Серед них найбільш яскравим є вже згаданий Галицько-Волинський літопис.

Треба також пам'ятати, що Київська Русь мала численні, в тому числі династичні, зв'язки із Заходом, завдяки чому на ці землі потрапляла значна частина латинських книг, що мали вплив на місцеву книжкову продукцію і в той же час самі зазнавали впливу місцевих традицій. Яскравий тому приклад для XI ст. – Трірський псалтир, створений на замовлення Гертруди, дочки польського короля, дружини київського князя (проживала у Києві та на Волині) матері князя Ярополка Ізяславича, що з перервами правив у Володимирі-Волинському (1078 – 1087 рр.). Для XIII ст. подібний зразок не зберігся. Продукція Волинських мініатюристів, що відноситься до XIII ст. представляє собою зразки малярства великої художньої вартості і, як твердить В. Александрович, вони дають уявлення про найвищий фаховий рівень розвитку книжкового малярства Галицько-Волинського князівства⁶⁵. Забігаючи наперед, зазначимо, що той розквіт книжкового мистецтва, який ми спостерігаємо в наступні століття на Волині не міг виникнути на порожньому місці. Взагалі ж, не дивлячись на те, що думки стосовно виникнення мініатюр кодексу розходяться, слід визнати, що вони мали зв'язок з Волиною і мали б вплинути на дальше оформлення та загальний вигляд книг цього регіону.

Виходячи з кількості книг, подарованих князем Володимиром Васильковичем і з тієї згадки про один окремо куплений Молитовник, напрошується думка, що при князі діяв скрипторій. Роботу ж самого скрипторію князя детально описав за можливими джерелами Я. Запаско⁶⁶.

На перший погляд може видатися дивним, що ми не маємо жодної писемної згадки про мініатюри та інші прикраси давніх рукописів, що описуючи щедрі пожертви князя, літописець не згадує

про внутрішній вигляд вкладених книг. Лише один раз, описуючи Євангеліє, відіслане в чернігівську єпископію він вказує, що воно “золотом прописане”, хоча, мова тут може йти і про ініціали, і про позолочений обрід книги.

Думається, що це мовчання стосовно внутрішніх прикрас є вмотивованим. Адже літописець, описуючи конкретні речі писав про те, що бачив, а бачив він кодекс лише закритим, як він виглядав всередині, йому ніхто не показував, бо вкладені книги літургійні, їх не гортали заради естетичного задоволення чи бажання просто потримати в руках, а читалися лише на Службі Божій священником чи дяком і лише точно визначені на даний день сторінки, у точно визначеному в храмі місці. Прикраси ж рукописів знаходилися або на початку книги, або на початку розділу чи частини, отже світська особа, займаючи навіть досить високий суспільний щабель, якщо тільки вона не була переписувачем чи замовником (котрому мусили показати замовлену продукцію), могла так ніколи й не побачити книжкові мініатюри Апостола чи Євангелія навіть в церкві, у яку ходила на Богослужіння регулярно. Це може стосуватися і Соборників (збірників), призначених для повчального читання високими особами.

Унікальність же літописних згадок полягає й у тому, що ми маємо й, так би мовити, матеріальне їх підтвердження у вигляді книжок, що були скопійовані з дарунків Володимира Васильковича про що свідчать покрайні записи. Так, у XV ст. була переписана згадана вже Кормча, котра містить запис про те, що вона скопійована у 1286 році “Володимиром Васильковичем”, волинським князем. Ця книга розширює наші уявлення про репертуар книг Галицько-Волинського князівства, а також наочно демонструє вплив книжкової культури князівства на подальший розвиток книжності на цих землях.

Ще одна цікава копія XV ст. дає нам ім'я мецената, “строителя книг” з оточення князя Володимира Васильковича, тивуна Петра – у 1492 р. писар, скопійовавши Повчання Єфрема Сирина, виготовлене між 1270 і 1288 роками, скопійовує і запис переписувача протографа, змінивши лише дату.

Сам князь Володимир Василькович та представник з його оточення яскраві, але не єдині постаті книжників, книголюбів і меценатів тих часів. Раніше, під 1205 роком літопис повідомляє про “премудрого книжника” Тимофія, що був родом з Києва, а проживав

⁶⁵ Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів 1999, с. 47.

⁶⁶ Запаско Я. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича. *ЗНТШ*. Львів 1993, т. 225, с. 185-193.

у Галичі. Його знали і настільки поважали, хоча ніякої офіційної посади він не займав, що про нього при нагоді згадали й у літопису⁶⁷.

Важливу роль у створенні, поширенні та нагромадженні книг відіграли єпископські кафедри, монастирі та церкви: адже князі були не єдиними особами, що хотіли спасти душі померлих родичів та свої. Отож, йдучи за прикладом князів, представники заможних верств населення дарували книги, в першу чергу, церквам та монастирям.

Сам характер збережених рукописів, їх висока вартість: дорогі матеріали без обмежень, що використовувалися при написанні та оформленні книг, високий професіоналізм переписувачів і художників-мініатюристів підтверджують думку В. Александровича про те, що мистецьке життя Галицько-Волинської держави було пов'язане насамперед з середовищем замовників з тодішньої суспільної еліти⁶⁸.

Втім, слід мати на увазі, що рукописи, оформлені скромніше, мали менше шансів зберегтися.

ПРО РОЗВИТОК ЮВЕЛІРНОГО РЕМЕСЛА У ЛЬВОВІ В ЧАСИ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Висновки істориків та археологів про розвиток ювелірного ремесла княжого Львова до недавнього часу ґрунтувалися виключно на аналізі поодиноких виробів з кольорових металів, які знаходили випадково чи під час археологічних досліджень у різних ділянках міста або на пам'ятках пізнішого часу¹. Такі знахідки, як бронзові хрести-енколпіони, перстені, гудзики, писало виявлені на Високому замку та біля його підніжжя все ж не можуть служити надійним доказом їх місцевого виготовлення. Вони могли потрапити до міста в результаті обміну і торгівлі з великими економічними та культурними центрами Галицько-Волинського князівства, інших земель Старокиївської держави, її західних сусідів та Візантії. Ймовірно, окремі дорогі вироби ювелірів опинилися тут як військові трофеї.

Лише на початку 90-х рр. ХХ ст. виявлено переконливі матеріали, які засвідчують існування високорозвинутого ювелірного ремесла у Львові в часи Данила Романовича. Під час проведення рятувних археологічних досліджень 1992 р. на території т. зв. Краківського передмістя на ділянці будівництва готелю "Золотий лев" (вул. Стара, площа Різні), де зараз ринок "Добробут", відкрито цілий комплекс знахідок, пов'язаних з бронзоливарною справою на посаді княжого Львова. У культурному шарі ХІІІ ст. знайдено три кам'яні формочки-матриці для виготовлення ювелірних виробів та відкрито спеціальну піч для виплавки бронзи.

Нижче подаємо їх короткий опис.

¹ Крип'якевич І.П. *Галицько-Волинське князівство*. Київ 1984, с. 42; Ратич О.О. *Древньоруські матеріали з розкопок 1955–1956 рр. на Замковій горі у Львові. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 1961, вип. 3, с. 115–127; Багрий Р.С. *Львов. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Киев 1990, с. 116–119; Ісаєвич Я. *Як виникло місто під назвою Львів. Львів. Історичні нариси*. Львів 1996, с. 20.

⁶⁷ *Галицько-Волинський літопис*, пер. Л. Махновця, с. 11.

⁶⁸ Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави*, с. 9, 48.

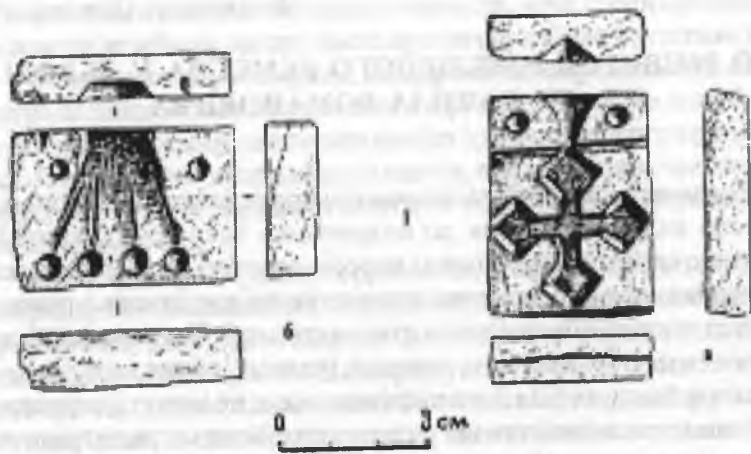

Рис. 1. Кам'яні формочки із Львова
(1а, б – двобічна формочка для хрестиків і кульок,
2 – частина матриці для кілець або перстенів)

1. Двобічна форма виготовлена з кам'яного бруска темно-зеленого кольору. Брусок має прямокутну форму розмірами 4,5 см на 3,2-3,3 см і товщиною 0,7-0,9 см. На його плоскій поверхні вирізано негатив рівностороннього хрестика розміром 3,4 см на 3,4 см з ромбічно розширеними кінцями (Рис. 1, 1а). У верхній частині матриці знаходиться т.зв. литок лійчастої форми, через який у неї потрапляв розтоплений метал. По обидва боки від литка просвердлені круглі ямки діаметром 0,4 см і глибиною 0,2-0,5 см, в які вставлялися металеві штифти для закріплення другої половини

формочки, яку не вдалося відшукати. На місці з'єднання литка з ромбічним завершенням верхнього рамена хрестика вирізано поперечний ривчик шириною 0,1 см, що після вкладання у нього тонкого дротика служив для відливання вушка хрестика.

Другий протилежний бік цієї ж формочки використовувався для відливання круглих кульок діаметром 0,4-0,45 см, які застосовувалися, вочевидь, для виготовлення гудзиків. За один прийом у матриці можна було відлити чотири кульки. До кожної кульки вів окремий канал, через який потрапляв розплавлений метал від широкого 1,5 см литка. На вільній від кульок та каналів площині по обидва боки від литка зроблено два заглиблення діаметром 0,25-0,30 см і глибиною 0,15 см для фіксації в них штифтів ще однієї частини формочки (Рис. 1, 1б). Виглядає так, що повний ливарний комплект для виготовлення хрестів і кульок складався з основної частини (двобічної матриці), яку вдалося виявити, та двох допоміжних, що припасовувалися до неї за допомогою металевих штифтів.

2. Друга формочка виготовлена з м'якого сланцю темно-сірого кольору. Вона представлена повним комплектом і складається з трьох частин – двох бічних і основної нижньої. Перша бічна частина має близьку до трапеції форму, її довжина у нижній частині 10,5 см, у верхній – 3 см, висота у центрі 4,2 см, по краях 2,9 см, товщина 1,5 см (Рис 2, а). На широкій робочій поверхні матриці у верхній звуженій площині вирізано воронкоподібний литок, від якого ведуть три вузькі канали (один вертикальний і два під кутом), з яких розтоплений метал потрапляв у довгий горизонтальний канал. Від нього прорізано шість вертикальних каналів, через які метал зливався в основну частину форми. На цій же поверхні зроблено два круглі заглиблення, у яких фіксувалися залізні штифти другої бічної частини форми. З верхнього тильного боку просвердлено два наскрізні отвори, в які вставлено залізні штифти, загострені кінці яких закріплювалися в отворах нижньої основної частини ливарного набору.

Друга бічна частина комплекту має аналогічну форму і розміри та ідентично вирізаний литок і канали на її робочій площині (Рис. 2, б). Тут же виступають два загострені кінці залізних штифтів, вставлених з протилежної сторони неробочої поверхні матриці.

Основна нижня частина ливарного комплекту виготовлена з прямокутного бруска з заокругленими кутами. Його довжина

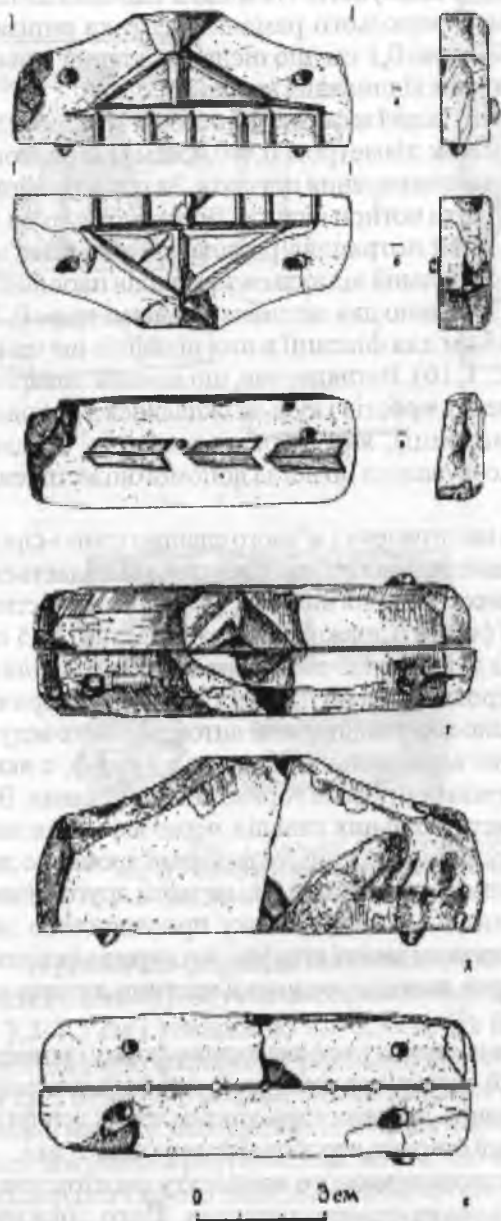

Рис. 2. Комплекс кам'яних матриць (а, б – бічні частини, в – нижня частина, г, д, е – бічні частини комплексу у складеному вигляді)

10,3 см, ширина 3,2-3,3 см і товщина 1,2-1,5 см (Рис. 2, в). На плоскій широкій поверхні бруска вирізані три негативи для відливання тонких стрілоподібних бляшок з ребром посередині. Бляшки мають різні розміри: довжина від 2,4 до 2,7 см, ширина в основі стрілки 0,9-1 см, у завуженій частині 0,7-0,8 см. До кожної бляшки розплавлений метал поступав двома каналами. Поруч з бляшками зроблені отвори для фіксації в них залізних штифтів з першої бічної частини форми.

3. Від третьої форми зберігся тільки фрагмент, виготовлений з кам'яного бруска прямокутної форми довжиною 7,5 см, шириною 2,3-2,5 см і товщиною 1,7-1,8 см (Рис. 1, 2). Одна з ширших площин бруска має півкругло висвердлену гладку поверхню по всій довжині. В трьох місцях по краях та посередині на цій поверхні вирізані півовальні заглиблення шириною 0,5-0,6 см для заповнення металом. При наявності втрачених частин ця форма могла використовуватися для відливання кілець або перснів з бронзи чи срібла. Для цього всі частини скріплювалися, а в пустотілу середину вставлявся круглий металевий стержень.

Усі три львівські форми виявлено в одному розкопі в межах кількох метрів одна від одної. Тут же відкрито глиняну піч, побудовану з блоку міцно збитої глини прямокутної форми. Вона витягнута з півдня на північ, завдовжки 2 м, її ширина 0,9-1 м і висота 0,75-0,8 м. У лівій половині глиняного блоку зверху зроблено циліндричний отвір діаметром 0,2 м. З північного краю у блоці вирізано камеру для спалювання дров у вигляді півовального склепіння висотою 0,45-0,5 м і шириною в основі 0,6 м, і глибиною 0,5 м, яка поєднувалася з циліндричним отвором. Стінки склепіння і отвору були перепалені, інколи навіть до червоного кольору. В трьох місцях по кутах цієї споруди зафіксовані вертикально вбиті стовпчики, які можливо є слідами перекриття над пічкою (Фото 1). Конструкція печі, її великі розміри вказують на те, що вона служила якимось виробничим цілям. Знахідки довкола неї кам'яних ливарних форм дозволяють припускати, що виявлена споруда була горном для виплавки бронзи. Подібні печі відомі з досліджень ремісничих дільниць підгороддя Галича² та Крушвиці у Польщі³.

² Гончаров В.К. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1955, т. 5, с. 25-26, рис 2.

³ Cofta-Broniewska A. Z zagadnień obróbki metali nieżelaznych. *Slavia Antiqua*, 1962, т. 9, s. 273-278.

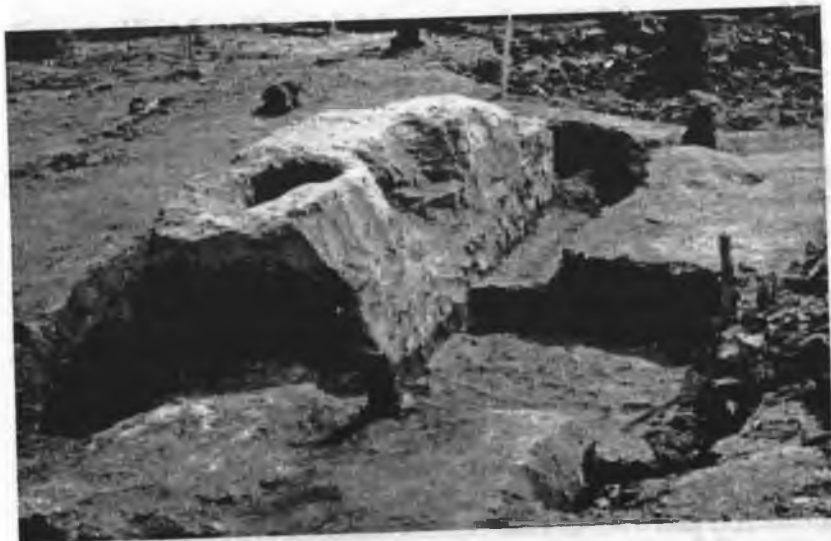

Фото 1. Горн для виплавки бронзи

Пошуки аналогій до львівських кам'яних матриць привели до цікавих спостережень. Виявилося, що знахідки подібних форм для відливання хрестиків відомі як на сусідніх, так і досить віддалених територіях. Зокрема, у Галицькій землі такі форми виявлено у стародавньому Галичі. Тут під час досліджень 1941 р. в урочищі Юріївське Я. Пастернак відкрив рештки бронзолivarної майстерні. Серед інших знахідок знайдено дві кам'яні форми для виготовлення хрестиків⁴. Ще одна форма для відливання хрестиків походить із Теробовлі⁵. На Волині такі матриці знайдено у Шумську⁶. Двобічну форму для виготовлення хрестиків і бляшок виявлено неподалік Львова у Глинську, з яким пов'язують літописний Щекотин⁷. Інколи подібні знахідки відкривають на сільських поселеннях, зокрема, в

⁴ Пастернак Я. *Старий Галич*, Івано-Франківськ 1998, с. 205-207, рис. 60, 5.

⁵ Власова Г.М. *Бронзовые изделия XII-XIII вв. из села Зеленче. Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Одесса 1962, вып. 4, с. 259, рис. 7, 1.

⁶ Synkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołyni i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa 1961, tabl. XXVI, 1-2.

⁷ Чайка Р. До питання історіографії та попередніх досліджень літописного городища Щекотин. *Львівський археологічний вісник*, 1999, вип. 1, с. 94, рис. 2, 4.

Голибісах біля Кременця⁸ та Глибочку на Борщівщині⁹. Серед більш віддалених реплік варто згадати матриці знайдені під час дослідження Волковиська¹⁰ та Серенського городища в землі в'ятичів¹¹. Подібну форму, яку дають XI-XIII ст., відкрито у польському місті Ополе¹² (Рис. 3,1).

Форми для відливання бронзових кульок відомі ще з ранньослов'янських пам'яток. Вони знайдені на городищі Зимно¹³, в ювелірній майстерні на поселенні Бернашівка, що на Вінничині¹⁴, селищі X-XI ст. біля с. Городок на Волині¹⁵. Однак найбільшу схожість до львівської знахідки має матриця із Саркела на Дону, який вже до початку XI ст. мав багаточисельне слов'янське населення, пов'язане як і Тмутаракань з чернігівськими князями¹⁶. В обидвох випадках навіть співпадає кількість кульок (по чотири), які можна було відлити за один прийом¹⁷ (Рис. 3,4).

Для другої форми із Львова маємо єдину аналогію на крайньому заході слов'янської території. Вона походить з князівського замку Тетеров у Німеччині і відноситься до XII-XIII ст.¹⁸ Знахідка з Німеччини представлена тільки однією бічною частиною, яка своїм виглядом, кількістю і схемою розміщення каналів для подачі розплавленого металу дивовижно нагадує

⁸ Synkałowski A. *Materiały do pradziejów...*, tabl. XXIV, 1-2.

⁹ Сохацький М. Археологічні розвідки в Борщівському районі. *Наукові записки. Тернопільський краєзнавчий музей. Збірник*. Тернопіль 1993, с. 37.

¹⁰ Зверуго Я.Г. *Древний Волковыск*, Минск 1975, с. 38, рис. 12, 10.

¹¹ Никольская Т.Н. Литейные формочки древнерусского Серенска. *Культура средневековой Руси*. Ленинград 1974, с. 42, рис. 1, 8.

¹² Schmidt V. Die Cubtechnik im Schmuckhandwerk bei den Westslawen. *Zeitschrift für archäologie*, 1994, N 1, abb. 4, b.

¹³ Аулік В.В. *Зимнівське городище*. Київ 1972, с. 73-77, табл. XV, 2.

¹⁴ Винокур І.С. *Слов'янські ювеліри Подністров'я*. Кам'янець-Подільський 1997, с. 62, рис. 27, нижній ряд.

¹⁵ Козак Д., Оприск В., Шкоропад В. *Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок*. Київ 1999, с. 109, рис. 75, 3.

¹⁶ Рыбаков Б.А. *Ремесло древней Руси*. Москва 1948, рис. 58.

¹⁷ Різниця між ними в тому, що форма із Саркела виготовлена з бронзи і її використовували для відливання кульок з олова. Вона мала також на неробочій поверхні князівський знак у вигляді двозубця (Див. Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X-XII вв. *Советская археология*, 1940, т. 6, с. 253-254, рис. 86-88.

¹⁸ Schmidt V. *Die Cubtechnik im Schmuckhandwerk...*, abb. 4, f.

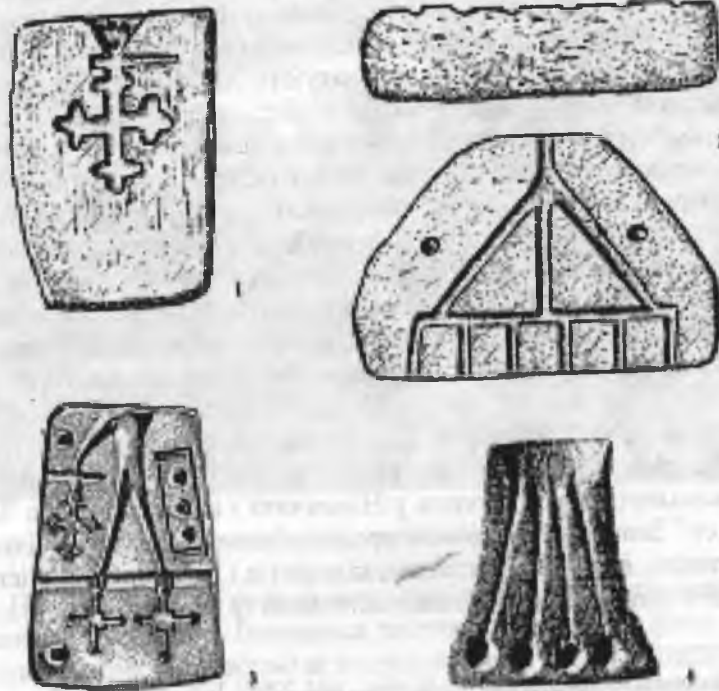

Рис. 3. Кам'яні і бронзові форми для виготовлення прикрас, подібні до львівських (1 – Ополє, 2 – Тетеров, 3 – Серенськ, 4 – Маркел)

частину львівської форми (Рис. 3, 2). Можливо навіть, що обидва виробу є продукцією одного майстра-ювеліра. Щодо останньої львівської матриці для виготовлення кілець чи перстнів, то вона теж дуже подібна до знахідки XII–XIII ст. з місцевості Цірров у Німеччині¹⁹.

Матриці зі Львова виявлено у культурному шарі, який на підставі кераміки датується XIII ст. Подібну ситуацію спостерігаємо в інших містах княжої доби. Зокрема, у Полоцьку майже всі кам'яні форми та переважна більшість керамічних тиглів, у яких плавляли метал, знайдено у горизонті цього часу²⁰. Велика колекція кам'яних матриць

¹⁹ Там само, abb. 3, b.

²⁰ Штыхов Г.В. *Древний Полоцк*. Минск 1975, с. 63–64.

з Серенська походить з шару пожежі, яку пов'язують з монгольською навалою 1238 р.²¹ Більше півтора сотні тиглів виявлено у Галичі в коморі ювеліра, яку було спалено під час походу Батия 1241 р.²² Існує думка, що київські кам'яні форми побутували від початку XIII ст. до 1240 р.²³ У світлі цих порівнянь та, враховуючи окремі повідомлення писемних джерел, можна дещо звузити датування ювелірного комплексу зі Львова до кінця 30-х – першої половини 50-х рр. XIII ст. Ймовірно, його поява пов'язана з активною діяльністю Данила Романовича, який крім Холма, “созда град иньи” проти безбожних татар. Розбудовуючи галицько-волинські міста, Данило запрошував ремісників звідусіль: “Немце и Русь иноязычники и Ляхы идяку день и во день и уноты и мастере всяции бежаху ис Татарь”. Серед інших ремісників згадуються “и кузнице железу и меди и сребру”²⁴. Хоча це повідомлення відноситься до Холма, все ж немає сумніву, що воно стосується й інших міст, в т.ч. і Львова, який виник приблизно в цей же час²⁵. Близькі аналогії до львівських кам'яних матриць відомі, як вже згадувалося, далеко на захід і схід від Львова, нібито підтверджують археологічними матеріалами вищенаведене літописне повідомлення.

Все ж, на даний час однозначно сказати, чи є ці форми місцевими виробами, чи були привезені до Львова – важко. Археологічними дослідженнями підтверджено можливість міграції ремісників у XIII ст. Шляхом співставлення окремих кам'яних матриць з Києва і Серенська, які мали автографи майстрів, встановлено, що вони належали одному ювеліру²⁶. Щодо львівських знахідок, то їх місцеве походження чи перенесення з інших територій можна було б визначити на підставі геологічних аналізів. Враховуючи навіть чисто візуальну різницю в кам'яних брусках, з яких були виготовлені матриці для хрестиків і стріловидних бляшок, не виключаємо, що серед них

²¹ Никольська Т.Н. *Литейные формочки...*, с. 46.

²² Аулих В.В. *Галич. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Киев 1990, с. 100.

²³ Корзухина Г.Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания. *СА*, 1950, т. 14, с. 228.

²⁴ *ПСРЛ*. Москва 1998, т. 2, стб. 843.

²⁵ Ісаєвич Я. *Як виникло місто...*, с. 16.

²⁶ Медынцева А.А. О литейных формочках с надписями Максима. *Древняя Русь и славяне*. Москва 1978, с. 378–382.

можуть бути як місцеві, так і привізні вироби. Як би у майбутньому не вирішилося це питання, беззаперечним є факт існування у Львові ювелірного комплексу XIII ст., власник якого знайшов тут сприятливі умови для організації високопродуктивного бронзолivarного ремесла.

Львівські формочки служили для виготовлення недорогих прикрас одягу та культових речей, тобто масової продукції для демократичних верств населення. Саме наявність широкого і гарантованого кола замовників або наявність ринку могли спричинити появу таких пристосувань, як ливарні матриці.

Відкриття у Львові ювелірного комплексу вказує на загальний високий рівень ремесла вже у XIII ст. Оволодіння передовою на той час технікою виготовлення предметів з допомогою кам'яних форм підготувало ґрунт для економічного й культурного розвитку міста наступних епох. Приблизно через століття (у 1341 р.) львівським майстром Яковом Скорою відлито дзвін для церкви св. Юра, що засвідчує високу фахову підготовку міських ливарників, підвалини якої було закладено в добу Данила Галицького.

ВОЛОДИМИР У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Володимир – давній центр Західного Побужжя, перша княжа столиця Волинського краю – північно-західної української етнографічної території. Місто засноване великим київським князем св. Володимиром і назване в його честь, що мало стверджувати вагу міста в регіоні: планувалося, що воно замінить попередні центри території у басейні р. Західний Буг.

Історико-географічне розташування міста поблизу точки перетину двох трансконтинентальних шляхів, один з яких поєднував Схід і Захід євразійського континенту, а другий – побережжя Чорного і Балтійського морів, визначили швидший відносно сусідніх слов'янських земель розвиток даної території. Тут протягом VII–IX ст. ще у племінний період по обидва боки Західного Бугу виникли укріплені передміські осередки – тепер городища у селах Зимно, Городку-над-Бугом (літописний Волинь) та Чермно на р. Гучві (літописний Червен).

Як показують результати багатолітніх археологічних досліджень, Володимир виник у центрі значної поселенської агломерації (скупчення поселень) IX–X ст., яку жило в уже згадане перехрестя торгових шляхів. Від моменту заснування у 981–988 рр. та першої згадки у літописах Володимир – важливий стратегічний пункт на шляху з Азії в Європу. В середині XII ст. місто обрала центром консолідації своїх володінь волинська гілка Мономаховичів. У XIII–XIV ст. тут була головна резиденція правителів Галицько-Волинської держави. Виснажлива багаторічна боротьба за володіння Волинню та наступний розподіл краю сприяли ослабленню ролі Володимира як політико-адміністративного центру. З розпадом Галицько-Волинської держави важелі політичного та економічного впливу на території Західної України у наступні століття перейшли до сусідніх Львова та Луцька.

Столичне становище міста у середньовічні часи, часті звістки про нього у хроніках визначили відносно ранню зацікавленість суспільства його історією та пам'ятками.

Володимир тільки в Руському літописі згаданий більше ста разів впродовж 988–1292 років і за кількістю згадок займає одне з перших місць серед княжих столиць України-Русі. У 1212–1292 рр. при дворі володимирських князів велося літописання¹. Володимир був добре відомий польським хроністам. Згадки про місто є у творах істориків XV–XVI ст.: Янка з Чарнкова, Яна Длугоша, Матвія Стрийковського та багатьох інших. Найбільш цінними у даних авторів є описи подій 1320–1440-х років, пов'язаних із боротьбою Польщі та Литви за Волинь.

Актові матеріали, що походять з XIV–XVIII ст. суттєво доповнюють інформацію про синхронну їм політичну історію та є важливим джерелом для розгляду історичної топографії міста.

Як одне з найбільших міст Східної Європи, Володимир здавна привертая увагу багатьох істориків. Так, хронікар (нотар) угорського короля Бели IV на початку XIII ст. писав, що місто, поряд з Галичем та Києвом лежало на шляху угорців під час їх переселення у Центральну Європу. Це твердження, попри використання його нефаховими істориками, неодноразово критикувалося спеціалістами². Насправді більшість джерел, також і археологічних, вказують про перехід угорців через Буковину та Трансильванію.

Перші дослідження Володимира з'явилися порівняно пізно. У першій пол. XIX ст., у Володимирі, історію міста досліджував місцевий православний священик Севастіан Косович, соборний протоієрей (1813–1877). Він є автором “Рассказа о городе Владимир-Волынском в историческом и других отношениях”, складеного 1830 р. і доповненого ним у 1858 р. Ще при його житті декілька рукописних копій цієї роботи розійшлися серед знайомих³. Попри введення у науковий обіг низки легенд, очевидно, власного авторства, праця С. Косовича сприяла зацікавленню пам'ятками Володимира широким кіл громадськості.

¹ Ісаєвич Я. Д. *Галицько-Волинська держава*. Львів 1999.

² Грушевський М. *Історія України-Руси* (в 11 т., 12 кн.). Київ: Наукова думка, 1991 [1913], т. 1, с. 224; Пастернак Я. *Коротка археологія західно-українських земель*. Львів 1932, с. 74-76.

³ Дверницький Е. Н. *Памятники древнего православия в городе Владимир-Волынском*. Київ 1889, с. 27; Теодорович Н. И. *Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: Исторический очерк. В память двестишестидесятилетия юбилея Волынской епархии. 992–1892*. Почаев 1893, с. 139.

Події з історії міста подавались у перших синтетичних працях з історії Росії та Польщі написаних М. М. Карамзіним (1816), М.П. Погодіним (1844), Й. Лелевелем (1844), М. Балинським та Т. Липинським (1845), до яких, як їх складова частина, включалась історія України-Русі та її старожитності.

Вивчення історичної та архітектурної спадщини Волині, що розпочалося у другій половині XIX ст. у наукових центрах Росії, проводилося з метою довести, що “право на західні губернії імперії ґрунтується не лише на одному завоюванні, але витікає з властивих усьому західному краю основних російських початків та з самого складу історичного життя Росії”⁴. Політичні інтереси імперії збіглися зі зростанням зацікавлення української інтелігенції національною давниною в Україні та підштовхнули початок її наукового дослідження.

Археологічне вивчення Володимира переважно, здійснювали окремими кампаніями. Першу з них розпочали у 1886 р. розкопками в Успенському соборі та на місці храму в ур. Стара катедра представники київського наукового осередку на чолі з професором Київського університету Володимиром Антоновичем. Неподалік міста, у селі Зимно було здійснено обстеження архітектурного комплексу XV–XVI ст. та започатковано відновлення церкви XV ст. Значну роль в організації цих досліджень на місці відіграли також священик Данило Левицький та поміщик Омелян Дверницький, місцевий предводитель дворянства.

До дослідження та реставрації давніх храмів Володимира було залучено багатьох вчених, серед них і визначного спеціаліста з архітектури Андріана Вікторовича Прахова (1846–1897). Останнім було розроблено проект та очолено комісію з питання Успенського храму XII ст. у Володимирі. Він детально вивчив мурування собору як “єдину безпомилкову підставу для визначення часу побудови споруди”, особливості і характер конструкцій – фундаментів, арок, склепінь, стовпів, стін; описав тиньк, підлоги, голосники, вікна, входи тощо. Тоді ж було зроблено й обміри собору⁵. На жаль, як відзначав

⁴ *Памятники старины в западных губерниях империи*, Санкт-Петербург 1868, вып. 3, с. 1.

⁵ Логвин Н. До історії реставрації пам'яток в Україні кінця XIX – початку XX ст. *Архітектурна спадщина України*. Київ 1996, ч. 1, с. 194.

ще учасник розкопок О. Левицький⁶, належного звіту про проведені розкопки А. В. Праховим не написано.

Фахову оцінку проведеним у 1886–1887 рр. дослідженням дав їх учасник, згодом – активний член Комітету по відновленню Мстиславового храму, член Археографічної комісії, відомий київський історик та мистецтвознавець Орест Іванович Левицький (1848–1922), автор близько 250 наукових робіт, значна частина яких стосується Волині (1892).

Археологічні розкопки княжих храмів Володимира мали гучний резонанс серед громадськості. Їх результати регулярно публікувалися на сторінках газет та наукових журналів⁷. Під час розкопок Успенського собору було відкрито крипти, а також т. зв. аркасолініші (всього 5), серед них одна, в аркасолії північної стіни нартекса, ретельно замурована, із скелетами п'яти чоловік визнана за князівську гробницю. Підставою для цього були характерні ознаки, виявлені київським професором Мінхом в одного з кістяків (нижня щелепа із слідами прижиттєвого хворобного пошкодження відповідала описаній в літописі хворобі володимир-волинського князя Володимира Васильковича⁸).

Ці роботи зацікавили широкі верстви населення і спричинилися до заснування Володимиро-Волинського православного братства. У 1887 р. при братстві було засноване давньосховище, яке стало найпершим волинським музеєм. Тут зберігалися знахідки з території міста та околиць. Члени братства фіксували, наприклад, випадкове відкриття у Володимирі в 1891 р. під час земляних робіт решток

⁶ Левицький Ор. *Историческое описание Владимиро-Волинского Успенского храма, построенного в половине XII в. князем Мстиславом Изяславовичем*. Киев 1892, с. 108.

⁷ Дабижи А. В. Археологическая экскурсия в г. Владимир-Волинский. *Киевская старина* (далі – КС) 1886, т. 26; Дверницький Е. Н. Археологические исследования в Владимиро-Волинском и его окрестностях. КС, 1887, январь, т. 27, с. 36-50; Дверницький Е. Н. *Памятники древнего православия...*, с. 27; Лобода Ф. Из археологической экскурсии в г. Владимир-Волинский. КС, 1886, № 8, с. 766-769; Лонгинов А. В. Древний храм Богородицы в г. Владимир-Волинский. *Записки Русского археологического общества. Новая серия*. Санкт-Петербург 1889, т. 4, вып. 1, с. 26-27.

⁸ Див.: Левицький Ор. *Историческое описание Владимиро-Волинского Успенского храма...*, с. 115.

цегляного замку, недобудованого польським королем Казимиром III у 1360-і рр.⁹

На засіданні братства 15 червня 1898 р. було прийнято рішення про збереження руїн храму в урочищі Стара катедра. Тут поставлено дерев'яну огорожу, на місці престолу побудовано колонку, де вміщено образи святих Володимира, Стефана і Амфілохія¹⁰.

Публікація Тимчасовою комісією для розбору давніх актів у Києві багатих волинських збірок дала можливість дослідникам вивчати давню історію міста. Однією з перших робіт була книга вже згаданого О. М. Дверницького – голови Володимиро-Волинського православного братства, присвячена історії та топографії церков старого Володимира (1889). До певної міри це дослідження доповнив історик церкви Микола Теодорович (1893), відомий ще як автор фундаментального п'ятитомного довідкового видання з історії краю на фоні окремих парафій.

Дослідження історії Володимира в руслі історії Волині та України відобразилося в узагальнюючих роботах фахових істориків школи В.Б. Антоновича: О. Андріяшева (1887), П. Іванова (1895) та найбільше у фундаментальній праці “Історія України-Руси” М. Грушевського.

Наприкінці XIX ст. дедалі більшої суспільної значимості набувала справа відновлення Мстиславового храму. Після проведених у 1893 р. членами Імператорської археологічної комісії академіками архітектури Г. Котовим та В. Сусловим додаткових досліджень пам'ятки було вирішено її відновити.

Ще раніше, на підставі результатів дослідження пам'ятки А. Праховим було зроблено проект її відбудови. Тоді пропонувався п'ятиповерховий варіант храму. Головний верх його мав бути “у вигляді митри, а малі верхи у вигляді скуфії”. А. Прахов також хотів зберегти пізніше прибудований із заходу ганок, “унікаючі зайвої ломки”¹¹. Проте, за основу було прийнято проект академіків архітектури Г. І. Котова та М. Т. Преображенського. Згідно цього

⁹ Теодорович Н. И. *Город Владимир Волинской губернии...*, с. 220.

¹⁰ Там само, с. 192.

¹¹ Раппорт П. А. Мстиславов храм во Владимиро-Волинском. *Зограф*. Београд 1977, № 7, с. 17-18.

плану храм мав один верх. У 1896–1900 рр. його автори здійснили реконструкцію Успенського храму Володимира в натурі. Згодом було відтворено архівольти закомар, гзимси пілястр і апсид, заново спроектовано новий верх¹².

Відбудова храму підпорядковувалася насамперед політичним цілям. Вона сприймалася, як “непорушний доказ віддавна квітнучих на Волині православ’я та російської народності. Тому його відновлення в строго православному стилі... стало справою першорядної важливості” (витяг з листа Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора О. Ігнат’єва міністрові внутрішніх справ І. Дурново у квітні 1890 р.)¹³. На думку відомого знавця давньо-української архітектури Володимира Січинського, внаслідок проведених робіт архітектуру храму було позбавлено романських рис, які свідчили про культурні зв’язки із Заходом.

Короткі дані про пам’ятки археології та випадкові знахідки археологічних предметів на території Володимира станом на кінець ХІХ ст. зібрані в “Археологічній карті Волинської губернії” (1901) Володимира Антоновича, а також у виданнях Імператорського російського археологічного товариства у Санкт-Петербурзі¹⁴.

Кам’яні роги та бронзові хрестики, іконки та скляні браслети, монети, інші предмети в різний період зберігались у Музеї Київської Духовної Академії, у приватних колекціях місцевих мешканців – священика М. Широцького, дяка В. Ковальського та в інших місцях.

У перші півтора десятиліття ХХ ст. продовжувалось археологічне вивчення Володимирщини. Зокрема, доктор В. Олехнович вивчав підкурганні поховання в околицях Володимира. В 1902 р. на могильнику Х–ХІІ ст. у с. Новосілки ним досліджено 58 курганів з тілопокладеннями. Біля кістяків знайдено залізні ножі, бронзові та срібні сережки волинського типу, персні, пряжки та посуд¹⁵.

¹² Там само, с. 20.

¹³ Див.: Логвин Н. *До історії реставрації пам’яток в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст.*..., с. 194.

¹⁴ Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении. *Записки Русского Археологического Общества*. Санкт-Петербург 1886–1899, т. 7-11; О каменной плите с надписью из Васильевской церкви города Владимира-Вольнского (1194 г.). *Известия Императорского русского археологического общества*. Санкт-Петербург 1872, т. 7, с. 203-208; Случайные находки и приобретения Волынской губернии. *Отчет Археологической Комиссии*. Москва 1913–1915.

Поховання в зрубках свідчили про стале перебування дружинників на поселеннях поруч з Володимиром.

Володимирська старовина привертала увагу властей навіть у роки Першої світової війни. Так, руїни “Старої катедрі”, які з 1886 р. стояли під відкритим небом та руйнувалися, у 1916 р. за вказівкою окупаційних австрійських властей були засипані¹⁶.

У міжвоєнний період, коли Волинь потрапила до складу Польщі, у поле зору дослідників попадали лише пам’ятки архітектури. Експедиція мистецтвознавців обстежує храми Володимира та Зимного¹⁷.

Фінансовані польською державою органи охорони археологічних пам’яток практично не займались старожитностями міста. Деяко тенденційний короткий історичний нарис про Володимир був підготований місцевим римо-католицьким парохом¹⁸.

Значні роботи по дослідженню археологічних пам’яток Волині здійснював уродженець Володимира Олександр Цинкаловський (9.01.1898–19.04.1983). Старовинною історією він захопився ще в юнацькі роки, слухаючи оповіді свого діда, корінного володимирця Павла Нітецького. Саме цим був зумовлений його інтерес насамперед до території Володимирщини.

Слід відмітити, що будучи за фахом дослідником церковної старовини, а зокрема церковного будівництва, О. Цинкаловський під час своїх досліджень не обминав пам’ятки різних епох. Його захоплення археологією підтримав видатний варшавський вчений Володимир Антоневич, який дав йому рекомендацію для самостійних археологічних досліджень на території регіону. Свої дослідження О. Цинкаловський проводив як делегат Археологічного музею у Варшаві. Знахідки з його розкопок, здобуті, переважно, в процесі спостережень за земляними роботами, які велись у міжвоєнний період, очевидно, зберігались у місцевих

¹⁵ Olechnowicz W. *Cmentarzysko w Nowosiolkach, pow. Włodzimierskiej, gub. Wołyńska. Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*. Kraków 1903, t. 6, s. 3-12.

¹⁶ Cynkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa 1961, s. 164.

¹⁷ Walicki M. *Średniowieczne cerkwie Włodzimierza. Rocznik Wołyński*. Równe 1931, s. 377-382.

¹⁸ Galicki B. *Włodzimierz*. Łuck 1939, 58 s.

волинських музеях, де і були втрачені. Окремі цінніші знахідки передавались вченим в установи, з якими він співпрацював: у Державний археологічний музей у Варшаві, музей НТШ та Національний музей у Львові, де зберігаються посьогодні¹⁹.

Свої історико-археологічні розвідки вчений друкував у тодішній україномовній пресі, нерідко під псевдонімами: Ол. Волинець, або ж Ол. Бужанський²⁰. У його зведеній роботі, присвяченій основним результатам багаторічних робіт, яку вдалося опублікувати вже після завершення Другої світової війни у Варшаві (1961), знаходимо інформацію про низку важливих археологічних пам'яток, відкритих ним. Ряд літописних міст в околицях Володимира (Всеволож, Березовичі) та інших літописних об'єктів (руїни церков Володимира) вперше зафіксованих О. Цинкаловським, стали предметом вивчення археологами вже у післявоєнний час²¹.

Його виступи на наукових конференціях у Москві та Ленінграді у 1940–1941 рр., привернули увагу провідних учених до пам'яток Володимира та стали вихідною точкою для сенсаційних відкриттів пам'яток середньовічної архітектури, зроблених ленінградськими археологами у 1950–1970-х рр. Саме ці столичні вчені першими у післявоєнний період зацікавились княжими старожитностями Волині.

Однією з причин інтересу ленінградської школи археологів до Волині був чисто географічний момент. Волинь і Володимир, зокрема, завжди займали ключове місце серед земель Західної Русі, частина з яких у певні періоди безпосередньо залежала від Галицько-Волинської держави. Тому вивчення археології краю було пріоритетною справою саме для цього наукового центру СРСР. При Інституті історії матеріальної культури було створено відповідну археологічну експедицію, яка з перервами досліджувала місто аж до самого розпаду Союзу.

Археологічно-архітектурні роботи дослідників ленінградської школи розпочались з відвідання М.К. Каргером Володимира у 1954 р.²²

¹⁹ Терський С.В. Волинські матеріали княжої доби у фондах Львівського історичного музею. *Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції* (Житомир, 7-10 вересня 1994 р.). Житомир 1994, с. 211-212.

²⁰ Див.: Цинкаловський О. *Старовинні пам'ятки Волині*. Торонто 1975.

²¹ Фішук О., Терський С. Археологічні пам'ятки Західної Волині: проблема кадастру. *У Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених* (Київ, 22-24 квітня 1997 р.). Наукові матеріали. Київ: КДУ 1997, с. 49-51.

За сприянням О. Цинкаловського йому відразу ж вдалося віднайти відповідний об'єкт для розкопок. Ним стали монументальні споруди в ур. Михайлівщина. Протягом двох наступних польових сезонів йому вдалося частково дослідити добре збережені фундаменти двох монументальних храмових споруд та рештки палацу княжої доби. Місцева радянська влада, як завжди, з підозрою сприйняла роботи ленінградців, а в наступні роки цю заповідну територію, зайняту після ліквідації старого кладовища міським парком, було віддано під садибну забудову.

Цікава позиція археологів найближчого до Володимира археологічного осередку – Львова. Вони ніби не помічали такої важливої для вивчення історії України пам'ятки. У 1957–1962 рр. львівськими експедиціями досліджувався лише комплекс доісторичних пам'яток у с. Зимно.

Вивчення пам'яток Володимира в значній мірі залишалось в руках гостей з інших країн та... місцевих краєзнавців. Вони переважно займалися збиранням окремих експонатів. Серед них слід відмітити священнослужителя, а згодом вчителя школи В. Ковальського²³ та історика місцевого музею П. Заклекту.

В середині 1970-х рр. розпочалась чергова кампанія з вивчення пам'яток Володимира. У 1975–1976 рр. на дитинці та в його околиці проводила розкопки експедиція Луцького педінституту під керівництвом М. М. Кучинка²⁴, а група ленінградських археологів та архітекторів під загальним керівництвом П.О. Раппопорта здійснювала повторні дослідження руїн т.зв. “Старої катедри” в околиці Володимира-Волинського. Окремий загін цієї експедиції, який очолювала М.В. Малевська, проводив пошуки храму св. Іоакима і Анни на території дитинця міста, а також розвідково досліджував церквища храмів св. Василія та св. Параскеви П'ятниці. В 1982–84 рр. до вивчення пам'яток Володимира в складі експедиції П.О. Раппопорта підключилась Г.О. Пескова. Вона дослідила невідомий храм середини XII ст. по вул. Садовій, а також вела пошуки князівського палацу поруч Успенського собору та

²² Каргер М.К. Вновь открытые памятники Волинского зодчества XII–XIII вв. *Ученые записки ЛГУ*. Ленинград: Изд-во ЛГУ 1958, вып. 252, с. 3-33.

²³ Ковальський В. Потік експонатів. *Слово правди*, 1963, № 78.

²⁴ Кучинко М.М. Раскопки древнего Владимира-Волинского. *Археологические открытия* (далі – АО) 1975 года. Москва 1976, с. 349-350.

храму на Онуфріївщині²⁵. В 1989 р. М.В. Малевська повернулася до досліджень на дитинці Володимира. Метою її розкопок було повніше вивчення решток мурованого замку середини XIV ст. та подальші пошуки храму-усипальниці св. Іоакима і Анни, які, проте, так і не увінчались успіхом. Розвал Союзу поставив крапку у вивченні пам'яток Володимира та інших міст Волині експедиціями з Ленінграду.

У 1987 р. Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею на громадських засадах розпочала рятівні розкопки на території Окольного города княжого Володимира та розвідки міської округи²⁶. Проте, через відсутність підтримки з боку державних органів ці роботи продовження не мали²⁷.

Вперше завдання комплексного вивчення пам'яток княжого Володимира було поставлене перед Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею, що розпочала широкомасштабні роботи у 1999 р. згідно з грантом ДФФД Міністерства освіти та науки України, отриманим на тему "Сучасний стан вивчення культури Західної Волині X–XV ст. та її роль у формуванні української культури".

У 1999–2000 роках Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею вперше на території міста проведені дослідження широкою площею в ур. Апостольщина. Матеріали цих розкопок в основному передані у фонди Володимир-Волинського історичного музею. З цих знахідок сформована археологічна виставка "Побут середньовічного Володимира", що діє з вересня 1999 р., до її відкриття видано ілюстрований буклет.

²⁵ Пескова А.А. Раскопки памятников архитектуры XII в. во Владимире-Волынском. *АО 1982 года*. Москва: Наука 1984, с. 315-316; Пескова А.А. Раскопки древнерусских памятников на Волини. *АО 1983 года*. Москва: Наука 1985, с. 341-342; Пескова А.А., Раппопорт П.А. Неизвестный памятник волынского зодчества XII в. *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1986*. Ленинград: Наука 1987, с. 542-546.

²⁶ Терський С.В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів 1993, вип. 1, с. 41-67.

²⁷ Терський В.С., Терський С.В. Охоронні дослідження у Володимирі-Волинському. *Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.* Луцьк 1988, ч. 2, с. 71-72.

Проте, проведені до сьогодні археологічні дослідження поки ще не дають цілісної картини історичної топографії, етапів розвитку та соціально-економічної і культурної характеристики Володимира княжої доби.

Дані археології доповнюють інформацію з писемних джерел про основні віхи понад тисячолітньої історії Володимира, протягом якої місто переживало періоди піднесення і занепаду. Періодом найбільшого розквіту Володимира можна вважати XI–XIV ст., коли місту підпорядковувалися значні простори України. У 988–1087 рр. місто було столицею Волині та прилеглих з півдня галицьких земель. З виокремленням останніх воно залишилося головним містом Волині, а від початку XIV ст. аж до трагічних подій середини століття – столицею Галицько-Волинської держави. У цей період герб міста – св. Юрій на коні був також і гербом України – Галицько-Волинської держави²⁸.

Свідченням розквіту Володимира є його монументальні будівлі – храми та палаци, як існуючі, так і віднайдені археологами. Про важкі часи розповідають спустошені садиби та цілі квартали міської забудови, рештки яких іноді вдається віднайти під час розкопок.

Ядром топографічної структури княжого Володимира, як і інших давньоукраїнських міст, був князівський замок – дитинець. Він знаходився на правому березі р. Луга, де в неї впадає притока р. Смоч (рис. 1).

Як відзначав дослідник оборонної архітектури П.О. Раппопорт, дитинець міста (ур. Замок) є добре збереженим зразком ранньосередньовічного городища, віднесеного ним до т.зв. "волинського типу". Городище розташоване посеред рівнинної місцевості, його майданчик лежить на 7 м вище заболоченої заплави, що прилягає до дитинця з півдня, і на 4 м вище майданчика, що знаходиться північніше (окольного города). Західна і східна сторони дитинця прямолінійні, південна сторона складається з двох прямих відрізків і поєднується з західної та східної сторони під прямим кутом. Округлі обриси має лише північна сторона. Потужні вали піднімаються над майданчиком в північній частині дитинця на 6 м, а в південній на 8 м. Розміри майданчика трохи більше 150 м в

²⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси* /в 11 т., 12 кн. Київ 1992 [1905], т. 2, с. 376-377.

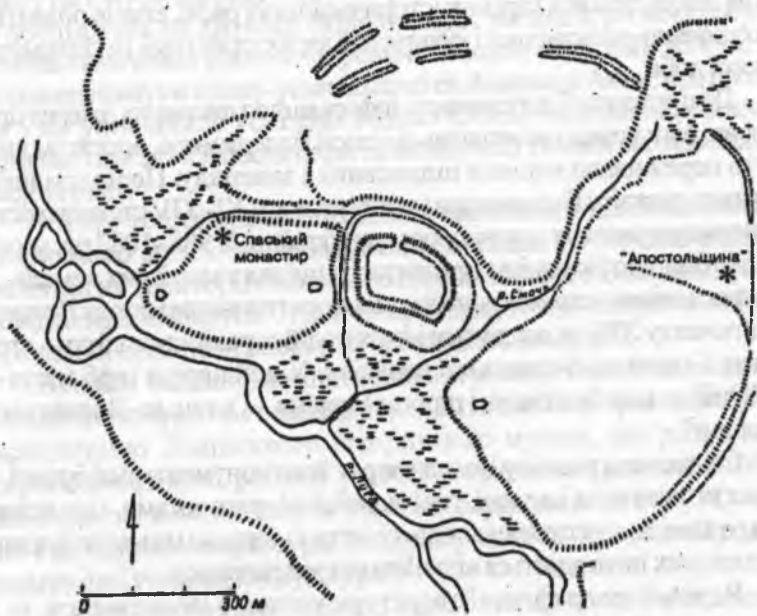

Рис. 1. Схематичний план укріплень дитинця та Окольного города княжого Володимир та місцезнаходження розкопів 1999–2000 рр.

довжину при ширині 80–100 м, тобто складають майже 1,5 га. В'їзд знаходиться з північного боку, але судячи з пониження валу, існував ще додатковий невеликий прохід з південного боку. Низовина, яка відрізує дитинець з півночі і заходу від основної території міста, являє собою, очевидно, заплалий штучний рів, по якому був пущений один з рукавів Смочи²⁹.

На початку XIII ст. у цих укріпленнях дитинця була “дыра градна” – підземний хід-потерна, якою “піп Юрій” виніс з міста малолітнього князя Василька³⁰.

²⁹ Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Ленинград 1967, № 140, с. 67–71.

³⁰ ПСРЛ, т. 2, 1908, стб. 719.

Окрім князівського палацу, на дитинці існував князівський храм. Під 1291 р. у Галицько-Волинському літописі йдеться про спорудження князем Мстиславом Даниловичем кам'яної гробниці “над гробом бабы своей Романовой” – княгині Анни, яка була освячена в ім'я св. Іоакима та Анни³¹. У люстрації Володимирського замку 1545 р. та 1552 р., цей, на думку дослідників³², храм-усипальниця, неодноразово згадується, як “церква св. Іоакима и Анны што в замку Володимирском”³³. Багаторічні пошуки експедиції під керівництвом М.В. Малевської дали лише окремі сліди монументальної храмової споруди на дитинці. Тому з'явилася версія ММ. Кучінка, про тотожність згаданого храму-усипальниці з існуючою церквою св. Василя, підтриману іншими дослідниками³⁴.

Короткочасне захоплення Володимира Казимиром III у 1366–1370 рр. поклато початок ґрунтовній перебудові укріплень. Замість дерев'яного замку розпочалося будівництво цегляного. “Багато волів, – пише хроніст, – протягом двох років звозили потрібні матеріали для будівлі, де працювало 300 робітників”³⁵. Керував роботами Вацлав з Тенчина. Проте закінчити будівництво замку завадила смерть короля і наступне повернення міста до складу держави князя Любарта. Очевидно, тоді недобудовані кам'яні укріплення замку були знесені.

Археологічними дослідженнями під керівництвом М.В. Малевської у 1989 р. було встановлено, що цегляний замок повторював контури дитинця. У північно-західному куті розкопано фундаменти однієї з веж³⁶.

У 1445 р. Володимирський замок був докорінно відбудований у дереві на кошти короля Казимира Ягелоновича. Він отримав п'ять

³¹ ПСРЛ, т. 2, 1908, стб. 937–938.

³² Каргер М.К. Вновь открытые памятники Волинского зодчества XII–XIII вв., с. 11.

³³ Памятники изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Киев 1859, т. 4, отд. 2, 567 с.

³⁴ Махновець Л. Коментарі. *Літопис Руський за Іпатіївським списком*. Київ: Дніпро, 1989, с. 452; Петрович В. В. *Історична топографія міста Володимира X–XVIII ст.* Автореферат на здобуття ступеня к. і. н. Львів 2003, с. 10.

³⁵ Цит за.: Galicki V. *Włodzimierz*. Łuck, 1939, s. 38.

³⁶ Малевская М.В. Архитектурно-археологические исследования на Волини. *АО 1982 года*. Москва 1984, с. 291.

веж: Воротну, шириною 5 сажень, наліво від входу – вежу князя Коширського, далі Міську вежу, Земську та Владичу. Всього замкові стіни включали 71 городню (прямокутний зруб, який міг засипатися землею, або використовуватися для зберігання домашнього скарбу чи провіанту під час облоги).

Дитинець знаходився в оточенні т. зв. окольного города, що був власне містом, населеним вільними городянами – “містичі Русь і Німці”. Вже наприкінці XIII ст. міська громада Володимира, перша серед українських міст, отримала Магдебурзьке право³⁷.

Первісне ядро Окольного города – т. зв. пригородок мав безпосередньо прилягати до укріплень дитинця. На місце його розташування посередньо вказують споруди Успенського собору та храму на вул. Садовій. Вперше підтвердити це припущення вдалося автору, коли його розкопками у 1999 р. вздовж краю пагорба поруч решток Спаського монастиря було виявлено глиняний вал-платформу рубежу X–XI ст.³⁸

Таким чином, пригородок, пізніше місто бояр та заможних міщан знаходився в межах острова, який утворює рукав р. Смочі (рис. 1). Очевидно, він охоплював територію прилеглих до дитинця із заходу пагорбів, площею 8 га. Це була здавна освоєна територія, про що свідчать декілька культурних горизонтів із спорудами X ст. досліджені під валом-платформою у 1999 р. на пагорбі по вул. Сокальській.

Відома сьогодні по залишках валів система укріплень Окольного города-середмістя Володимира площею 66 га, що охоплювала також лівий берег р. Смочі, була споруджена, поза сумнівом, у період найбільшого розквіту міста – у другій половині XIII–XIV ст. (рис. 1).

Неодноразово відзначалося, що Володимир у XII–XIII ст. мав надзвичайно потужну систему укріплень. Як свідчення цього наводилися літописні згадки: під 1231 р., коли Володимир облягав угорський король³⁹ та під 1261 р., коли за наказом монгольського

³⁷ Грушевський М. *Історія України-Руси*. В 11 т., 12 кн., т. 2, с. 377.

³⁸ Терський С.В. Окольний город княжого Володимира (за даними археологічних досліджень 1999 р.). *Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження*. Львів 1999, с. 48-54; Терський С.В. Проблеми історичної топографії Володимира-Волинського. *Сучасні проблеми археології*, Київ 2002, с. 225-227.

³⁹ *ПСРЛ*, т. 2, 1908, стб. 765.

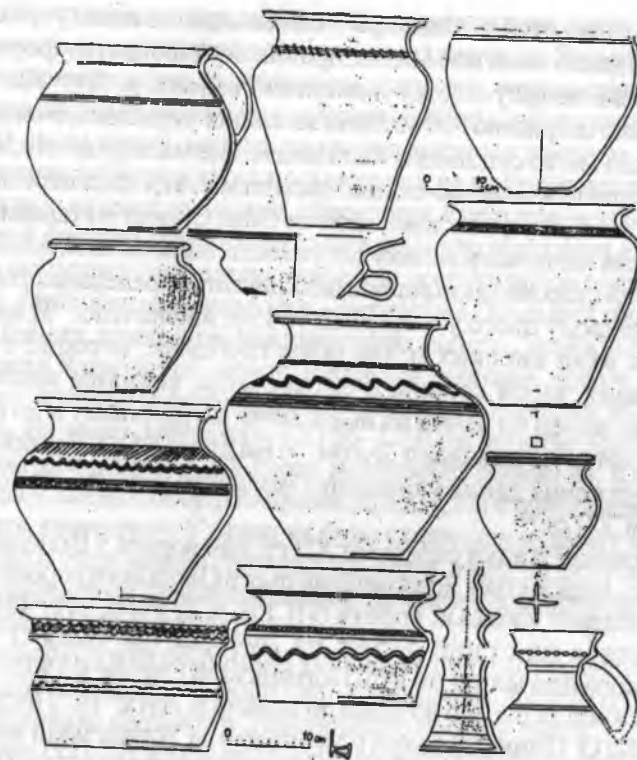

Рис. 2. Ур. Апостольщина, розкопки 1999 р. Вибірка гончарного посуду XIV ст. з розкопок палацу вельможі. Мал. С. Терського.

полководця Бурундая руським князям довелося самим знищувати фортеці. Виявилось, що укріплення Володимира неможливо швидко “розметати” через їх “величність”, тобто через їх величину⁴⁰.

Вже на початку 1960-х рр., від колись потужної системи укріплень зберігались лише досипані у XIX ст. вали дитинця та невеликі рештки північної ділянки валів і ровів Окольного міста. Співставляючи ці збережені рештки давніх оборонних споруд з планами міста, знятими наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст., П.О. Раппопорт зробив спробу відновити в загальних рисах схему

⁴⁰ *ПСРЛ*, т. 2, 1908, стб. 849.

укріплень давнього Володимира⁴¹. Він вважав що лінію укріплень другою. В плані вона має майже правильну півокруглу форму та оточує дуже велику площу довжиною вздовж р. Луг 1000 м і найбільшою шириною 800 м. Лінія земляних укріплень, очевидно, охоплювала місто суцільним півкільцем, і не мала розривів; лише на одній ділянці в північно-східній частині міста ця лінія перетинала “болото Смоч”, і тут, можливо, валів не було. Судячи із старовинних планів, вали міста мали велику потужність, а з північної, найбільш заболоченої сторони проходили навіть дві лінії паралельних ровів та валів. З приводу цього у люстрації 1545 р. відзначено: “И видели есмо два вали високих и два рови глубоких, которие суть с стародавних часов копаны и справованы, великим коштом и накладом, почен од речки на имя Смочи аж до ставку и до речки великое, которую называют Лугом”⁴². На думку П. О. Раппопорта, час спорудження даних укріплень Окольного города – не пізніше середини XII ст.⁴³

Літописні згадки середини XII ст. про ворота у Володимирі, очевидно, відносяться до укріплень цього Окольного города⁴⁴. Під 1157 р. згадані Київські ворота (ПСРЛ, т. 2, 1908, стб. 486), які знаходилися на старій дорозі на Лучеськ (за часів О. Цинкаловського при млині по вул. Поплавській), де ще у 1930-і роки зберігався вал та рів, що доходив до долини р. Луга⁴⁵ та “Гридшині” ворота, які О. Цинкаловський розміщував на Устилузькій вулиці⁴⁶.

Третя міська брама – П’ятницька знаходилася на виїзді з міста в сторону Любомля та Берестя. На місці сусідньої П’ятницької церкви з початку XX століття стоїть кам’яний обеліск.

Про потужність північної лінії укріплень Окольного города свідчать спостереження, проведені у 1987 р. в котловані під житловий будинок по вул. Князя Василька (К. Маркса), 12, де було зафіксовано рештки першого оборонного рову, засипаного сміттям із невеликим скарбом середини XVIII ст. Таким чином смуга земляних укріплень (1-ий вал+рів, 2-ий вал+рів) тут сягала ширини до 80 м.

⁴¹ Раппопорт П. А. *Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.*, с. 67–71.

⁴² Jablonowski A. *Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku. Źródła dziejowe*. Warszawa 1877, t. 6, s. 16.

⁴³ Раппопорт П. А. *Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.*, с. 71.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Synkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, s. 167–168.

⁴⁶ Там само, s. 168.

Топографічно територія міста в межах цих валів ділиться р. Смочою на дві частини: західну та східну (т. зв. Засмоччя). При чому головні складові частини міста: дитинець, резиденція єпископа, ринкова площа знаходяться у найдавнішій Західній частині.

В свою чергу західна та східна частини міста за віком та значенням забудови чітко поділяються на прирічкову полосу та територію вздовж зовнішніх оборонних укріплень середмістя. У західній частині прирічкова смуга виразно відділена від решти берегової тераси природним рельєфом: вже згаданим рукавом ріки Смочі, який омивав пригородок – первісний Окольний город XI ст.

Певних даних про найдавніший, мабуть, дерев’яний храм Пресвятої Богородиці немає. Існуючий сьогодні, поруч з валами дитинця, цегляний кафедральний собор Успіння Богородиці, збудований, мабуть, на місці давнішого у 1156–1160 рр. князем Мстиславом Ізяславичем. Взірцем для нього послужила церква св. Кирила та Методія у Києві. Собор розмірами 20,6x34,5 м є найбільшим серед пам’яток свого типу. У храмі не було сходів для підйому на хори і потрапити туди можна було тільки через двері на другому ярусі зовнішньої стіни; очевидно, собор був безпосередньо зв’язаний переходами з князівським палацом.

Собор служив родинною усипальницею Мстиславичів і мав символізувати центр їх володінь. Як свідчать літописи тут мали бути поховані фундатор Успенського собору князь Мстислав Ізяславич (†1170), князь белзький Всеволод Мстиславич (†1195), Василько Романович (†1269), Володимир Василькович (†1288). Саме тут мав бути похований Роман Мстиславич (за Лаврентіївським літописом князя, що поліг під Завихвостом, поховали у Богородичному соборі в Галичі, проте, на думку дослідника цього собору Я. Пастернака та історика Т. Коструби, князя в Галичі не ховали⁴⁷). Цю здогадку підтверджує польський історик XV ст. Ян Длугош⁴⁸, подаючи її за втраченим, але набагато ближчим для нас

⁴⁷ Згаданий у літописі під 1044 р., у зв’язку з похованням князів Ярополка і Олега храм Пресвятої Богородиці знаходився у Києві, а не у Володимирі, як думав П. Раппопорт (див. його статтю “Мстиславов храм во Владимире-Волыньском”).

⁴⁸ Пастернак Я. *Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.* Івано-Франківськ 1998 (Краків-Львів 1944), с. 176; Коструба Т. Де похоронено князя Романа Мстиславовича? *Літопис Червоної Калини*, 1938, ч. 1, с. 11.

⁴⁹ Długosz J. *Dzieła wszystkie /wydane A. Przędzieckim*. Kraków 1873, t. 7 (Libri 11), s. 175.

Перемиським літописом: “Тіло князя Романа, що вже було за наказом князя Лестька похоронено в Сандомирі, викопали руські бояри після звільнення бранців, узятих у поляків; вони викупили (тіло) у Лестька, польського князя за тисячу талантів срібла й завезли до Володимира”. Політична ситуація навколо князя Романа цілком підтверджує цей здогад: галицькі бояри не любили його, оскільки він прагнув зменшити їх права. Волинських же бояр він навпаки підніс⁴⁹. З наступних галицько-волинських королів у Володимирі з великою ймовірністю був похований Юрій Львович⁵⁰.

Поруч з собором зберігся комплекс оборонних стін XV–XVII ст. та палац єпископа XV ст. Вочевидь, єпископська резиденція на цьому місці перебувала від моменту заснування єпископії у 992 р.

Під час захоплення Володимира татарами у 1491 р. собор був пограбований та пошкоджений. Однак вже у 1494 р. храм відновили. Вважається, що саме тоді навколо храму було зведено “владичий замочок”.

300 м західніше Успенського собору у середині XII ст. було збудовано цегляний храм невідомого імені, що був, мабуть, парафіяльним⁵¹.

Ринковий майдан – економічне “серце” міста – центр подолу знаходився поруч дитинця, на понижених ділянках правого берега р. Смочі. Враховуючи систему планування, за якою торжище мало б розташовуватися поряд з воротами замку, можемо припустити його формування ще близько рубежу X–XI ст. Головним храмом тут була дерев’яна Введенська церква, на кладовищі якої за воєнного атеїста М. Хруцова місцева влада розмістила гуртожиток.

Володимирський поділ – основний торгово-ремісничий район міста, судячи із випадкових знахідок дерев’яних предметів, будівель та настилів доріг, охоплював всю заболочену долину р. Смочі поруч

⁴⁹ Коструба Т. *Де похоронено князя Романа Мстиславовича?*, с. 11. Щоправда, існує думка, що Роман був похований не у соборі, а в якійсь монастирській церкві, де пізніше було поховано його дружину (див.: Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Biblioteka Genealogiczna*, т. 6. Poznań; Wrocław 2002, s. 28).

⁵⁰ Пастернак Я. *Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.*, с. 176.

⁵¹ Пескова А. А., Раппопорт П. А. *Неизвестный памятник волинского зодчества XII в. Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1986*. Ленинград 1987, с. 542–546.

її гирла та правий берег заплави р. Луги. До нього належав храм невідомого імені середини XII ст., досліджений М. К. Каргером на лівому березі р. Смочі.

Особливостями культурного шару тут є велика зволоженість ґрунтів, які сприяють консервації органіки: дерева, шкіри, тканини. Під час земляних робіт у 1986 р. на березі р. Смочі навпроти дитинця було зафіксовано рештки вимощеної деревом дороги, продовженням якої був т. зв. “княжий” шлях, що провадив від устя р. Смочі до Зимного – дотепер від нього збереглися окремі ділянки земляного насипу у заплаві р. Луги.

Східна частина Великого Окольного города (Засмоччя) репрезентована урочищами з давніми церквими: Михайлівщина, що над р. Лугом та Апостольщина – відділеним з півдня Луцьким трактом. З люстрацій міста XVI ст. та планів кінця XVIII–XIX ст. стає очевидним, що Засмоччя за нової доби не входило до основної заселеної частини міста. Винятком були прирічкові смуги вздовж луцького тракту.

Найдавнішим з відомих у цій частині міста храмів була вже згадана тринавна церква, досліджена М. К. Каргером у 1956 р. на лівому березі р. Смочі. Вона була споруджена, очевидно, слідом за Успенським собором. Цей храм зазнав значних руйнувань у середині XIII ст., після чого не був відбудований. Його замінив значно менший храм св. Василія (внутрішній діаметр церкви по осі північ–південь складає лише 8,1 м), споруджений за архітектурними паралелями близько 1290 р. (На цій підставі професори Л. Махновець та М. Кучинко вважали його літописною усипальницею св. Іоакима та Анни).

Східніше храму св. Василія з 1260-х рр. існував комплекс цегляних споруд монастиря св. Михайла, згаданий двічі у літописі під 1268 р. у зв’язку з перебуванням у Володимирі литовського князя Войшелка та наступним його вбивством князем Левом і похованням у “во церкви святого Михайла Великаго”⁵².

Церква св. Михайла являла собою круглу споруду-ротонду діаметром близько 20 м з трьома апсидами-нішами у східній стіні. Всередині ротонди розташовувались по колу чотири круглих та чотири шестигранних колони, які чергувались і утворювали внутрішню

⁵² ПСРЛ, т. 2, 1908, стб. 868.

колону, що, напевно, підтримувала купол. Круговий обхід був, очевидно, нижче центральної частини. Церкву прикрашав фресковий розпис. Фахівці вважають такий тип будівлі унікальним для всієї давньоукраїнської архітектури. Поруч храму було досліджено прямокутну цивільну будівлю розмірами приблизно 9х6 м, що можливо була, палацом князя Войшелка⁵³.

Друга половина XIII ст. була періодом розквіту волинської економіки та архітектури. Саме тоді в місті постало багато визначних будівель, рештки яких ще остаточно не знищені сучасними забудовниками і можуть бути досліджені археологічно.

Характерною особливістю будівництва цього періоду є використання замість плінфи брускової цегли. Ця ознака вважається доказом участі у будівництві майстрів з південно-східної Польщі, де незадовго до того розпочалось будівництво з брускової цегли в техніці так званої вендської кладки, під час якої в кожному ряді чергуються два ложка і один тичок⁵⁴.

Північно-східний район Великого Окольного города – ур. Апостольщина – за даними археологічних розкопок 1999 р., що охопили площу близько 600 кв.м., був досить активно заселений лише два періоди: протягом X та XIII–XIV ст.⁵⁵ Ця обставина є головним аргументом у перегляді сформованих П. Раппопортом уявлень про межі Володимира у XII–XIII ст.

Давня назва урочища збереглась завдяки колишньому власнику цієї ділянки міста П. Нітецькому, дідові О. Цинкаловського. Виходячи із згадки про церкву св. Апостолів у Добриловому Євангелії 1164 р., ймовірно, створеному у Володимирі⁵⁶, припускаємо існування в цьому районі однойменного парафіяльного храму у XII–XIV ст. Підтвердженням цього є численні фрагменти різноформатних майолікових та рельєфних керамічних плиток до підлоги,

⁵³ Див. Антипов И. В. Комплекс каменных зданий Михайловского монастыря в городе Владимире-Вольинском. *Средневековая архитектура и монументальное искусство. Раппопортовские чтения. Тезисы докладов.* Санкт-Петербург 1999, с. 84–87.

⁵⁴ Раппопорт П. А. *Древнерусская архитектура.* Санкт-Петербург. 1993, с. 112.

⁵⁵ Терський С. В. Дослідження у Володимирі та Зимно. *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* Київ 2002, с. 78–80.

⁵⁶ Запаско Я. П. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.* Львів 1995, с. 194.

зібраних під час розкопок 1999–2000 рр. Поруч східної лінії укріплень Великого Окольного города традиція розміщує храм св. Юрія.

Археологічні джерела стверджують, що протягом всього періоду існування Володимира як столиці Волині, його оточувала розвинута поселенська агломерація, зосереджена переважно в долині р. Луги. Найбільші поселення-посади розташовувалися відразу за укріпленнями Окольного города. На це вказує існування у XVI–XVII ст. парафіяльних храмів св. Іллі, св. Миколи, св. Івана Хрестителя та св. Івана Богослова на островах у долині Смочі та Луги, св. Прокопія на Заріччі. Поряд з багатьма селами ця агломерація включала князівські (Зимно) та боярські двори, монастирі (св. Апостолів та св. Федора (вже згадуване ур. Стара катедра) – вище по течії, св. Онуфрія на острові Велесівщина, Зимнівський Успенський та Чесного Хреста – вниз по течії).

Найбільше даних про матеріальну культуру княжого міста дають розкопки 1999–2000 рр. в ур. Апостольщина (рис. 2).

Розкрита тут садиба багатого купця або боярина середини XIV ст., що знаходилася на березі болота Озеро, окрім будинку-резиденції власника з глибоким льохом (5,5х5,4 м), мала не менше восьми ям-льохів об'ємом 4–6 м, обладнаних дерев'яною обшивкою та зрубною надбудовою з входовим коридором на поверхні. Дві напівземлянкові, очевидно, господарські споруди служили для обслуговування потреб цього великого зернового складу.

Можливо, садиба згоріла у середині століття, в час тривалої та виснажливої боротьби за місто між Королівством та Великим князівством. Після пожежі населення, очевидно, покинуло не лише цю садибу але й увесь район Засмоччя. Систематична міська забудова на цій території не відновлювалась аж до XIX–XX ст.

Розкопки 1999–2000 рр. в ур. Апостольщина дали можливість наочно представити економічну сторону життя давньої столиці. Так, виявлення великих ям – зернових складів розкриває економічну роль згаданого житлово-господарського комплексу XIV ст.

Вияснити ймовірну особу власника садиби також дозволяє повідомлення люстрації 1552 р. про присілок “Гумнищів на передместі, где гумно господарское бывало і дворец”⁵⁷. Відомо, що гуменник – княжий слуга, який збирав збіжжя для володимир-

⁵⁷ Baliński M., Lipiński T. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym.* Warszawa 1845, t. 2, s. 524.

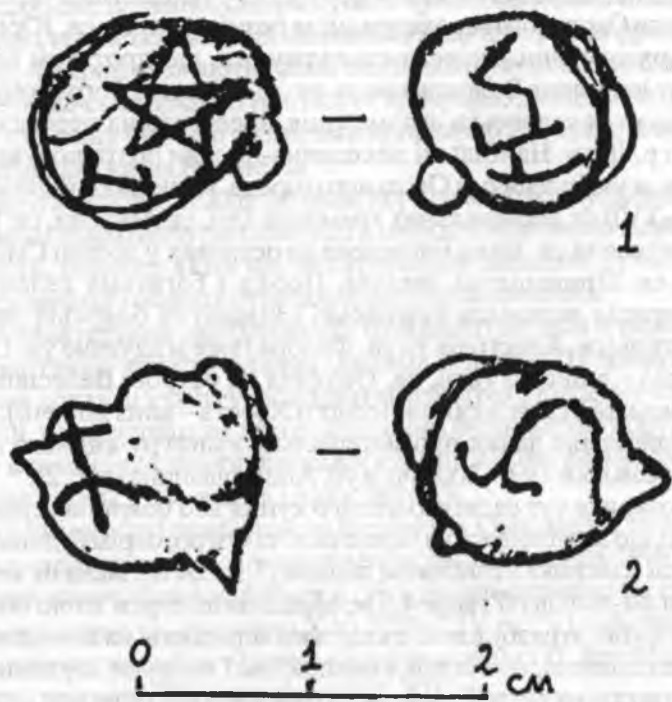

Рис. 3. Свинцеві товарні пломби XII–XIII ст. з території міста.
Мал. С. Терського

ського замку (в українських грамотах XV ст. так називався боярський чин⁵⁸).

Від перших століть свого існування Володимир був визначним торговим центром на Заході України-Русі. Доказом цього є численні та різночасові знахідки предметів імпорту, а також свинцеві товарні пломби дрогичинського типу (рис. 3).

У XIV–XVII ст. через Володимир у західні країни вивозилася значна кількість сільськогосподарських продуктів (мед, віск, риба, хліб, худоба, шкіра, смола та ін.).

Значною, без сумніву, була роль Володимира у вивозі хліба до Причорноморських портів (наприклад, через Хаджибей, що широко

⁵⁸ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Київ 1977, т. 1, с. 269.

практикувалося при Вітовті). Так, ще у XVI ст. Володимир залишався одним з основних центрів хліботоргівлі на Волині⁵⁹. Устилуг був хлібною пристанню України, через яку по р. Західний Буг хліб вивозився у Гданськ (Данциг) – основний центр хліботоргівлі у Прибалтиці⁶⁰.

Вже з другої половини XIII ст. волинські міста активно включаються у міжнародну торгівлю⁶¹. Характерним прикладом широких міжнародних зв'язків західноволинських міст того часу є літописна згадка за 1288 р., в якій серед населення Володимира перераховуються німці, новгородці, італійці (сурожці – мешканці генуезької колонії Судак (Сурож) у Криму) та “жиди”. Новгородці та німці були представниками Прибалтики та Центральної Європи; єврейське населення середньовічного міста цього часу вело, як правило, торгівлю східними товарами, володіючи необхідними знаннями та зв'язками. Під сурожцями слід розуміти не тільки вихідців із Сурожа і Криму, а взагалі вихідців італійських чорноморських колоній. Цілком ймовірно, що серед них були також греки, караїми, вірмени та інші представники населення Північного Причорномор'я.

Торговий двір “латинських” купців у Володимирі був досить значним. Тут німецькі купці входили в число “местичей” – бюргерів, як це видно з грамоти 1324 р.⁶² Відомий випадок, коли багатий німецький купець Марколт давав обід в честь волинського князя Василька⁶³.

Найбільш тісні зв'язки Володимир підтримував з ганзейськими містами Південно-Східної Прибалтики, особливо з Торунем, який у той час був провідним центром ремесла й торгівлі держави тевтонського ордену в Пруссії.

Велику роль у торгівлі зі сходом відігравали вірмени, які не пізніше першої половини XIV ст. утворили свою колонію у Володимирі.

Східну торгівлю Володимира наочно ілюструють знахідки тарної кераміки: амфор, дзбанів, в яких перевозили вино та олію і

⁵⁹ Верзилов А. *Очерки торговли Южной Руси (1480–1569)*, Чернигов 1898, с. 47, 76.

⁶⁰ Там само, с. 77.

⁶¹ Weymann S. *Clā i drogi gandlowe w Polsce piastowskiej*. Poznań 1938, s. 28.

⁶² *Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина*. Київ: Наукова думка 1990, с. 17–18.

⁶³ Толочко П. П. *Древнерусский феодальный город*. Київ 1989, с. 135.

сувенірної – своєрідно орнаментованих тарілок та чаш, якими прикрашалися кімнати⁶⁴.

Важливим елементом матеріальної культури міста є військова справа, яка у Володимирі мала високий розвиток. Піхота із міщан – “гражані пішци”, згадана під час подій 1259 р., зуміла відбити наступ на Володимир монгольського війська на чолі з Куремсою⁶⁵.

Про стан розвитку військової справи свідчать знахідки мечів, бронзових булав та багатьох сокир різного призначення, випадково зібраних під час земляних робіт на території середмістя. Вони зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого та місцевого історичного музею (рис. 4).

Знайомство з монголо-татарським озброєнням мало значний вплив на військову справу Галицько-Волинської держави. Відомо, що

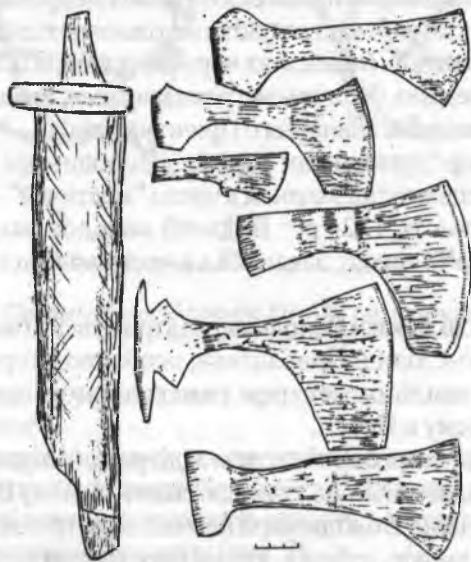

Рис. 4: Зброя X–XV ст. з території Володимира (випадкові знахідки із збірки Володимирського історичного музею). Мал. С. Терського.

⁶⁴ Терський С.В. Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею). *ІЗ ЛІМ*. Львів 2000, вип. 9, с. 179–201; Терський С.В. *Археологія доби Галицько-Волинської Держави*. Львів 2002, 108 с.

⁶⁵ *ПСРЛ*, т. 2, 1908, стб. 840.

князь Данило Романович зумів використати те з їх військового спорядження, що на його думку найкраще підходило для боротьби з ворогом⁶⁶. Так, під час одного його закордонного походу “немци же дивяшеся оружью татарському”⁶⁷.

До типів озброєння, які розвинулися на основі східних зразків можна віднести тип сокир – черенкових з плоским лезом – прототипів пізніших бердишів⁶⁸. До такого типу сокир відносяться дві бойові сокири, знайдені в середмісті. Вони виготовлялися з сталюї пластини товщиною до 1 см, закріплювалися на деревку за допомогою зігнутого в одній площині під прямим кутом черенка.

Вістря стріл походять з ур. Апостольщина, з середмістя та з дитинця. Так звані “зрізні” (рис. 5: 7), використовувалися переважно для боротьби з кіннотою. Таке ж призначення мали дволезі стріли, запозичені у військ Батия. Арбалетні “болти” використовувалися проти важкоозброєних воїнів (рис. 5: 5, 6, 8). У XIV ст. втульчаті болти витісняють черенкові⁶⁹.

Частими знахідками на території міста є спорядження вершника та верхового коня. Це, насамперед, фрагменти острог XIII–XIV ст. з чотиригранним шипом і зіркою та стремено куполовидної форми з відломаною підніжкою, скребниця, які зібрані в ур. Апостольщина (рис. 6).

Про своєрідну духовну культуру міста у ранньосередньовічну добу свідчить низка знахідок. Зокрема, це писала, або стилі (від лат. *stilus*), які виготовлялися часто у вигляді бронзового стержня, один кінець якого був загострений, а інший завершувався лопаткою. За допомогою стилуса та дерев’яних дощок – цер, на які накладався тонкий шар воску, навчали писемності. По дощці писали за допомогою загострених стрижнів, а лопаткою затирали зроблені помилки. Подібними стрижнями за звичкою користувалися також для писання на березовій корі, яка була дешевим заміником

⁶⁶ Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва 1950, с. 188.

⁶⁷ *ПСРЛ*, т. 2, 1908, стб. 814.

⁶⁸ Шеломенцев-Терський С. В. *Лучеськ X–XV ст.* Дисертація на здобуття наукового ступеня к. і. н. Київ 1999, с. 119.

⁶⁹ Кирпичников А. Н. *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.* Ленинград 1976, с. 29.

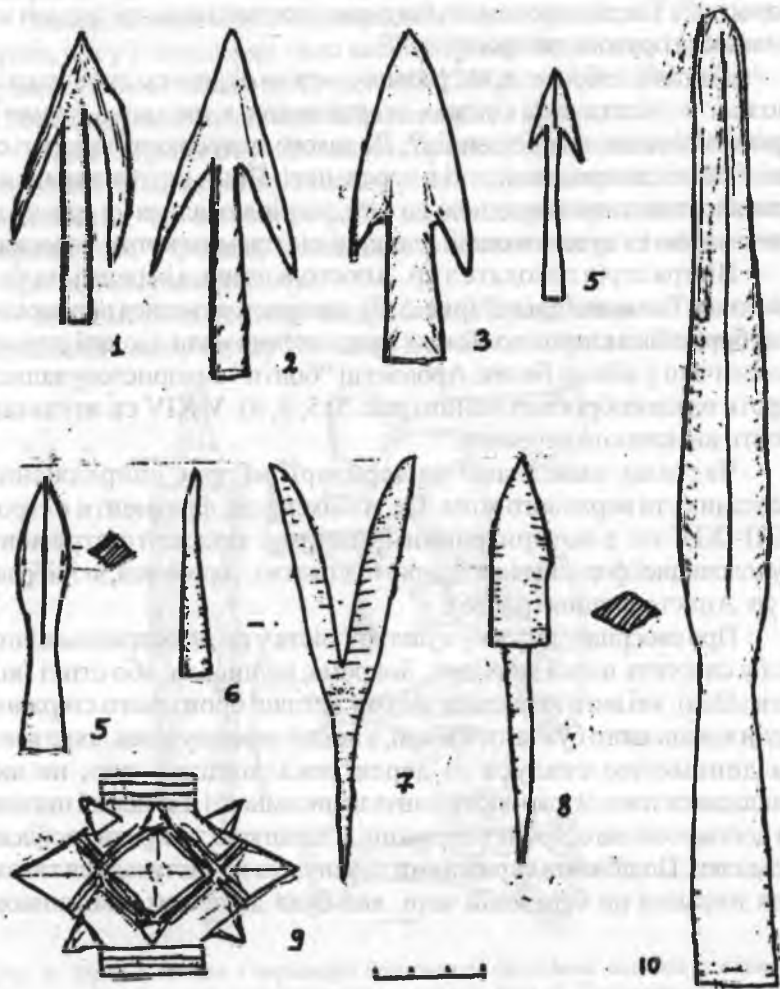

Рис. 5: Залізні вістря стріл та бронзова булава X–XIV ст. з території Володимиря. Мал. С. Терського.

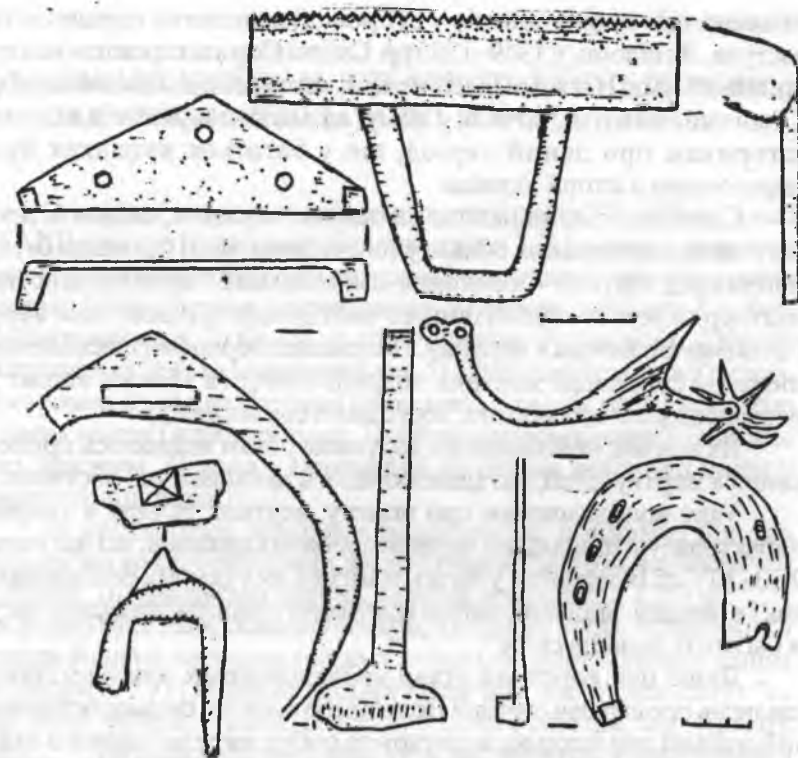

Рис. 6: Предмети спорядження війни із заповнення "боярської" резиденції в ур. Апостольщина (розкопки 1999–2000 рр.). Мал. С. Терського

дорогого пергаменту, а часто писали по стінах та штукатурці монументальних споруд.

Свідченням державного діловодства у Володимирі є знахідки свинцевих підвісних печаток, що належали князям та єпископам.

Християнство не відразу витіснило первісні вірування. Це був довгий і тривалий процес, який в основному закінчився у XIV ст.

Доказом цього та трагедії, яку пережив у цей час Володимир, є знахідки в одному з будинків XIII–XIV ст., досліджених в ур. Апостольщина. Покидаючи будинок мешканці не випадково залишили на долівці, засипаній зерном, два кінські черепи без нижніх щелеп, орієнтовані по одній лінії (захід–схід) та повернуті очима на захід. Тут же, у спеціальній ямі, що послужила піччю, було частково

спалено тіла двох підлітків у супроводі невеликих горщиків та заступу. Як відомо, у 1349–1350 рр. Східна Європа пережила важку епідемію чуми. Наслідки цих потрясінь континентального масштабу і сьогодні помітні, хоча б у тому, як мало документів відомо історикам про даний період, що у багатьох випадках був переломним в історії України.

Спалення тіл, здійснене за певним обрядом, свідчить про існування язичницьких общин у тогочасному місті (це могли бути, наприклад, пруси). Обрядовий язичницький характер дійства підтверджується аналогічними знахідками з інших пам'яток Галицько-Волинської держави. Наприклад, обрядові тілоспалення людей у супроводі залізних знарядь праці та збіжжя відомі з розкопок культових вогнищ Збруцького святилища⁷⁰.

Як відомо, найціннішим дарунком богам вважалось принесення в жертву дітей, що здійснювалось за найважчих обставин.

Уяву володимирчан про помсту мертвих та віру в упирів характеризують знахідки черепів пробитих цвяхами, які датують XIII–XIV ст. Їх знайдено у багатьох місцях, як у самому Володимирі, так і в околиці. Згаданий звичай помічений протягом тривалого часу в багатьох народів світу⁷¹.

Лише цей короткий огляд найважливіших археологічних свідчень про середньовічний Володимир показує, скільки безцінної інформації про історію, культуру та побут жителів одного з найдавніших міст України протягом більше, ніж тисячолітнього періоду існування має Володимирська земля. Тому нема необхідності доводити, що без попереднього ретельного дослідження кожного квадратного метра давньої міської забудови не можна руйнувати культурну спадщину, закодовану в товщах культурних відкладень.

⁷⁰ Тимошук Б.О. Язичницькі святилища Галицької Русі. *Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського "Святовіда")*. Матеріали наукової конференції (снт Гримайлів, Тернопільщина, 8–9 жовтня 1998 р.). Львів 1998, с. 44.

⁷¹ Липе Ю. *Происхождение вещей. Из истории культуры человечества*. Москва 1954, с. 387.

ГАЛИЦЬКІ БІЛОКАМ'ЯНІ ХРЕСТОБАННІ ЦЕРКВИ ВІД КНЯЗЯ ВОЛОДАРА ДО КОРОЛЯ ДАНИЛА

Серед пам'яток галицької архітектурної школи XII–XIII ст.* (далі – ГАШ) домінує група хрестобанних церков**. На сьогодні виявлено рештки дев'яти витворів ГАШ, що відповідають цьому типу сакральних споруд. Шість церков локалізовано на терені давнього Галича: 1) Пантелеймона, 2) Спаса на горі Карпиця, 3) під лісом Діброва (Кирилівська?), 4) на Цвинтариськах, 5) Успенський собор в Крилосі, 6) мурована церква на Царинці (Іванівська?). Три пам'ятки досліджено в інших містах Галицької землі: 7) церква невідомої назви у Василеві над Дністром, 8) Івана у Перемишлі, 9) церква невідомої назви у Звенигороді на Білці (Лл.1).

За писемними згадками розпізнаємо принаймі ще два білокам'яні хрестобанні храми, зведені князем Данилом Романовичем у Холмі: 10) Іванівська церква, вперше згадана під 1253 р.: "... І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного вугла – склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем ..." ¹; 11) Церква Козьми і Дем'яна, рік згадки 1237: "... має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх ..." ². На жаль, обидві ці пам'ятки, як, зрештою й інші відомі з літопису храми, споруджені Данилом Романовичем у Холмі (церква Успіння Богородиці³, церква святої Трійці⁴), дотепер не локалізовано.

* Під поняттям "Галицька архітектурна школа XII–XIII століть" автор розуміє групу білокам'яних та дерев'яних пам'яток монументального будівництва, які були споруджені на території Галицької та частково Волинської земель протягом вказаного періоду.

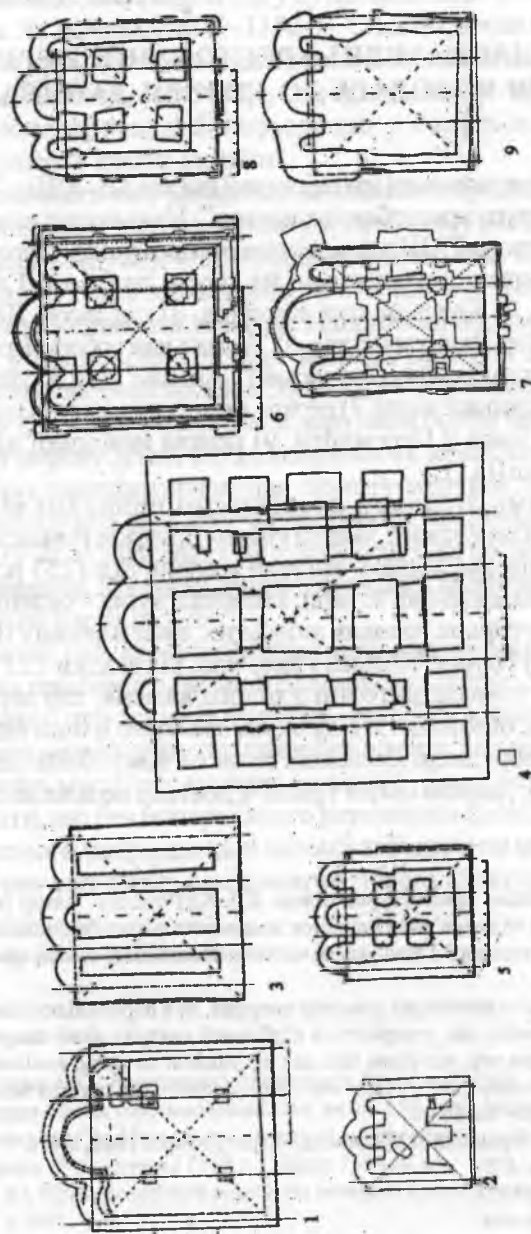
** Хрестобанні церкви – триапсидні тринавні споруди, де в перетині поздовжньої та поперечної головних нав утворюється підбаний квадрат, який спирається на стовпи або колони так, що стіни цих нав поставлені на арки, вивільняючи квадратний або прямокутний у плані внутрішній простір. Споруди завершує одна баня на високому барабані.

¹ *Літопис Руський* (у перекладі Л.Махновця). Київ: Дніпро, 1989, с.418.

² *Літопис Руський* ..., с.419.

³ *Літопис Руський*..., с.420.

⁴ *Літопис Руський* ..., с.418.

Іл. 1. Плани галицьких хрестобанних церков: 1) ч. Івана в Перемислі, за А. Жакі; 2) ч. у Звенигороді, за О. Ратичем та І. Могитичем; 3) Галич, ч. Спаса, за О. Іоаннісяном; 4) Успенський собор у Крилосі; 5) ч. На Цвинтариськах, за О. Іоаннісяном; 6) ч. Пантелеймона, за Й. Пеленським, І. Могитичем та автором; 7) ч. у Василеві, за Б. Тимошком та Г. Логвином; 8) Кирилівська ч.; 9) ч. на Царинці у Крилосі.

У науковій літературі такого виду хрестобанні церкви досі не стали самостійним об'єктом вивчення, хоч існують окремі спроби їх історико-архітектурного аналізу⁵. Дискусійними залишаються час їх спорудження і походження майстрів-будівничих, а також практично відсутні аргументовані графічні реконструкції їх імовірного зовнішнього вигляду⁶.

Враховуючи канонічний і офіційний статус цього типу будівель (головні, центральні споруди в містах), слід зауважити, що вони зводились на замовлення князів та головних церковних ієрархів. Тому хронологічні рамки спорудження білокам'яних хрестобанних церков умовно обмежимо знизу князюванням Володара Ростиславича (1086–1126) і зверху – Данила Романовича (1215–1264)⁷.

Протягом останніх десятиріч повторно досліджено рештки кількох хрестобанних храмів на терені княжого Галича*. Під Крилоською горою в урочищі Царинка виявлено фундаменти ще одного недобудованого храму, що за низкою ознак був задуманий

⁵ Łuszczkiewicz W. Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański. *Sprawozdania Komisji historii sztuki (SKHS)*. Kraków 1879, t.2. zesz.1, s.1-20; Zacharjewicz J. Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem. Opis do jesieni 1882 r. odkrytych fundamentów i wykopalisk. *Dzwignia*. Lwów 1882, zesz. 9-10, s.139-140, 152-153; Його ж: Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos. *Dzwignia*. Lwów 1882, s.186-187; Peleński J. *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*. Kraków 1914, 221 s.; Пастернак Я. *Старий Галич (археологічно-історичні дослідження 1850–1943 рр.)*. Краків; Львів 1944, 238 с.; Січинський В. *Історія українського мистецтва*. Нью-Йорк: Наукове товариство ім.Шевченка в Америці, 1956, с.44-47; Могитич І. *Нариси архітектури української церкви*. Львів 1995, 49 с.; Воробьева Е., Тиц А. Анализ и реставрация Успенского собора XII века в Галиче. *Советская археология*. Москва 1988, №1, с.213-230; Иоаннісян О. Основные этапы развития галицкого зодчества. *Древнерусское искусство*. Москва 1988, с.47-58; Ярема В. *Церковне будівництво Західної України*. Під заг. ред. Ю.Криворучка. Львів 1998, 68 с.; Фіголь М. *Мистецтво давнього Галича*. Київ 1997, с.16-127.

⁶ Лукомський Ю. Проблеми вивчення та збереження пам'яток монументальної архітектури Галича. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів 1997, вип.6, ч. 1, с.135-143.

⁷ Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. Склад, суспільна і політична роль. Львів 2000, с.148, 225.

* Це церкви: Спаса [1980–81], Кирилівська (?) [1981–84], на Цвинтариськах [1985], Пантелеймона [1989], Успенський собор [1998–99].

як хрестобанна мурована споруда. Внаслідок вдосконалення методики польових досліджень та фіксації пам'яток, уточнено плани фундаментів більшості з них (Іл. 1: 3–6, 8, 9) і отримано додаткову інформацію про будівельну техніку їх виконання, що дає можливість проведення порівняльного аналізу вцілілих субстанцій галицьких хрестобанних церков з іншими подібними об'єктами за планувальними та конструктивними особливостями. Для проведення аналізу нами виділено наступні особливості фундаментів хрестобанних церков ГАШ:

А. Планувальні:

1. Обрис хрестобанного ядра споруди⁸.
2. Розпланування внутрішніх опор відносно центру хрестобанного ядра, утвореного в перетині його діагоналей⁹.
3. Розпланування апсидної частини відносно хрестобанного ядра¹⁰.

⁸ Хрестобанне ядро – дев'ять компартиментів, які згруповані навколо чотирьох підбанних стовпів і обмежені реальними чи умовними стінами. Хрестобанне ядро споруд може бути квадратним (наближеним до квадрату на рівні фундаментів) або прямокутним (Іл. 1). Ранні церкви Давньої Русі мають квадратне, або наближене до квадрату хрестобанне ядро. Вперше видовжений до виразного прямокутника обрис плану хрестобанного ядра помічаємо в середині XII ст. у Богородичних соборах Володимира (Волинського) [1156] і Галича [50–і рр. XII ст.]. Далі ця специфічна особливість набуває поширення у всіх землях, і храми з видовженим хрестобанним ядром кількісно перевищують церкви, у яких ядро розплановане на основі квадрату або розширеного прямокутника.

⁹ Інваріантність цієї характеристики полягає у тому, що підбанні стовпи можуть бути розпланованими центрично, або зміщуватись відносно центру хрестобанного ядра. Центричне розпланування стовпів характерне для ранніх церков IX – першої пол. XII ст. Різноманітні відхилення опор від діагоналей хрестобанного квадрату з'являються починаючи з середини XII ст., а особливо часто впроваджуються у будівельну практику в другій половині XII та першій половині XIII ст.

¹⁰ У цій характеристиці слід розрізнити плани, в яких центри трьох апсид знаходяться приблизно на одній прямій лінії, від тих, де центр головної апсиди не належить до цієї лінії (порівняй: Іл. 1: 3–6, 8, 9 з Іл. 1: 1, 2, 7). Перший варіант розпланування має три різновиди: а) центри апсид втоплені в середину хрестобанного ядра (Іл. 1: 6); б) – знаходяться на його східній межі (Іл. 1: 3, 4, 9); в) – висуваються за його границі (Іл. 1: 5, 7).

4. Співвідношення ширини головної та бічної нав у осях фундаментів або стін. Коефіцієнт співвідношення нав (далі – КСН) – ширина головної нави / ширина бічної нави¹¹.

Б. Планувально-конструктивні:

5. Стрічковий чи відокремлений характер внутрішніх фундаментів¹².

6. Внутрішні виступи фундаментів під лопатки стін та стовпів¹³.

¹¹ Особливість поступового збільшення цього коефіцієнту мала б свідчити про закономірність видовження форм хрестобанних церков по вертикальній осі, що відповідає загальному процесу розвитку середньовічної архітектури цього періоду. Див.: Якобсон А.Л. *Закономірності в розвитку середньовікової архітектури IX–XV вв. Византия. Греція. Южнославянские страны. Русь. Закавказье*. Ленинград 1987, с. 5, 223.

¹² Стрічкові фундаменти під стовпами були поширеними на перших етапах розвитку монументального храмобудівництва, а відокремленість основ підбанних стовпів – риса, притаманна для пізніших церков, пов'язана в першу чергу із раціоналізацією використання будівельного матеріалу (див.: Асеев Ю.С. *Архитектура древнего Киева*. Киев 1982 с. 133). Ця характерна зміна фундаментних конструкцій вперше фіксується вже з середини XII ст., хоча такі приклади поки що поодинокі й у них виявлене відокремлення лише західної пари підбанних опор: церква Дмитрія Солунського у Пскові, споруджена, імовірно, у 1143–1144 рр. Див.: Раппопорт П.А. *Русская архитектура X–XIII веков. Каталог памятников*. Ленинград 1982, с. 80; Церква у Перекопному провулку в Смоленську середині XII ст. Див.: Воронин Н., Раппопорт П. *Зодчество Смоленска XII–XIII вв.* Ленинград 1979, с. 109–115. Набагато виразніше закладання відокремлених фундаментів підбанних стовпів входить у практику будівничих з останньої третини XII ст. і характерне для переважної більшості церков першої половини XIII ст. Серед церков другої половини XII ст., коли, найімовірніше, мала відбутись ця зміна, знаходимо мало відомостей про цю особливість.

¹³ Вони характерні для підмурків Успенського собору, церкви у Василеві та Кирилівської церкви (Іл. 1: 4, 7, 8). Виступи у фундаментних конструкціях ще дуже мало вивчені у пам'ятках княжої доби. У перших церквах Київської Русі виявляємо в основному зовнішні виступи фундаментів для опирання лопаток наземних мурів. Внутрішні виступи тут заміняють стрічкові підмурки (Десятинна церква, Софіївський собор, церква на Володимирській та ін.). Проте, вже з третьої третини XI ст. з'являються об'єкти, де виступи зовнішніх пілястр вкладаються на широку платформу фундаменту з рівним контуром, а у місцях внутрішніх опор на стрічкових підмурках виникають розширення – виступи (Борисоглібські церкви у Вишгороді та Чернігові). Деякі об'єкти кінця XI – першої пол. XII ст. поєднують у собі зовнішні та внутрішні потовщення (Великий храм у Зарубинцях, церква на Нижньому замку в Полоцьку). Отже, внутрішні та зовнішні виступи зафіксовано у ранніх об'єктах. Тому для аналізу цієї особливості фундаментів протягом XII–XIII ст. по-перше немає достатньої інформації, а по-друге, вона не може бути поважним датуючим критерієм для

7. Зовнішні виступи фундаментів під лопатки стін¹⁴.

8. Інші виступи фундаментів¹⁵.

9. Розширення під внутрішні сходи¹⁶.

В. Конструктивно-технологічні:

10. Монолітний чи шаруватий характер фундаментних конструкцій¹⁷.

галицьких хрестобанних церков. Проте їх наявність або відсутність, характер та інші особливості вказують на планувально-конструктивне вирішення споруд, а разом з тим можуть засвідчувати той чи інший "почерк" майстрів та, відповідно, час спорудження об'єктів.

¹⁴ Їх простежуємо у фундаментах церкви під Дібровою.

¹⁵ Виступи, пов'язані з порталами, простежуються у церквах: Пантелеймона, Кирилівській та у Василеві (Лл.1: 6,7,8). Наріжні виступи невідомого призначення має план фундаментів церкви Пантелеймона (Лл.1: 6).

¹⁶ Такі розширення на рівні підмурків виразно фіксуються в Успенському соборі та церкві на Цвинтариськах (Лл.1: 4,5).

¹⁷ Монолітною вважаємо структуру фундаментів, які від основи до верхнього обрізу кладалися горизонтальними верствами з однорідного матеріалу. Відомо, що у найстарших церквах Давньої Руси кінця X – середини XI ст. застосовували переважно монолітну конструкцію фундаментів (субструкції, колики чи палі не враховуються). До шаруватої структури віднесемо конструкції фундаментів, із зміною будівельного матеріалу, що ділить субстанцію по вертикалі на відмінні шари. Розрізнятимемо двошарові та три- і багатошарові структури. Вперше шарувату структуру демонструють фундаменти церкви Спаса у Переяславлі (кін. XI ст.). Фундамент храму влаштований з рваного пісковика, валунів, цегляного щебеню, в нижній частині насуху, а вище пролитий розчином з цем'яною. Зверху простежується вимостка в ряд цегли. Разом з тим поперечні стрічки фундаментів монолітно пролиті розчином, що говорить про поєднання в одній пам'ятці монолітної та шаруватої конструкцій. На початку XII ст. двошарові за структурою фундаменти фіксуються у Микольському соборі на Ярославовому дворі Новгороді [1113 р.] (У верхній частині складений з плит, а в нижній – з валунів на розчині. Подекуди трапляються вкраплення цегли); у Борисоглібському соборі в Чернігові [1115–1123] (Фундаменти в нижній частині складені з вапнякових плит, валунів та цегляного щебеню на розчині, а у верхній – муровані 16-ма верствами цегли). Далі двошарова структура фундаментів притаманна багатьом храмам XII ст. основний масив фундаментів яких вирішений монолітно, а у верхній частині застосовано або вирівнюючий шар залитого розчину, або пояс з білокам'яних плит, чи вимостка з 1-5 рядів плінфяної кладки (церква успальниці Євфросиніївського монастиря в Полоцьку, Борисоглібський собор, церкви Петра і Павла, на дитинці у Смоленську, Успенські собори у Рязані, Володимирі–Волинському, Володимирі та ін.). Досить популярною стала традиція плінфяної вимостки поверхні фундаменту, що простежується у київській, чернігівській, смоленській та ін. архітектурних школах. Вперше три- та багатошарову структуру фундаментів

11. Відмінність або однаковість глибини закладання фундаментів підбанних опор відносно стрічкових основ стін¹⁸.

12. Відмінність або однаковість конструкцій фундаментів підбанних опор та зовнішніх стін¹⁹.

Проаналізуємо кожен із хрестобанних об'єктів ГАШ, враховуючи визначені особливості.

1. Церква Івана у Перемишлі

Згідно писемних джерел князь Володар Ростиславич між 1119–24 роками спорудив у Перемишлі білокам'яну церкву св.Івана, у якій 1125 року був похований, і яку 1470 року розібрали для будівництва теперішньої латинської катедрі²⁰. У 1959–64 роках на замку в Перемишлі були локалізовані й частково розкопані А.Жакі рештки святині, яку дослідник ідентифікував з церквою князя Володара²¹. В процесі досліджень зафіксовано незначні відтинки мурів та

фіксуємо з середини XII ст. у Кирилівській церкві у Києві: внизу валуни на р-ні з цем'яною, вище – кладка з пісковика, над нею шар р-ну з цегляним щебенем (15-25 см), поверх чого шестиярусна цегляна кладка.; у церкві Михайла у Чернігові (3-я третина XII ст.). У нижній частині рови заповнені галькою насуху (60 см), далі шар розчину, над ним – цегляна вимостка на розчині з цем'яною.; у Благовіщенській церкві в Чернігові (кін. XII, до 1186 р.) Внизу валуни, а вище цегляний щебень на сірому розчині без цем'янки. У верхній частині – 6-7 рядів цегляної кладки, з яких 3 утворюють відмостку.

¹⁸ Фундаментні конструкції храмів X – першої половини XII ст. – переважно стрічкові. Тому основи підбанних стовпів не відрізняються від підмурків периметральних стін та внутрішніх стрічок за структурою, будівельним матеріалом, глибиною заляження. Коли основи підбанних стовпів починають закладати відокремлено від фундаментів стін, то параметри їх подушок часто збільшуються, а глибина закладки поступово зростає у порівнянні зі стрічковими основами стін.

¹⁹ Разом з відокремленістю підмурків внутрішніх опор від стрічкових обводових фундаментів майстри усвідомлюють різницю середовищ, у яких працюють ці два елементи основи споруди. Підмурки стовпів більш захищені від зовнішнього середовища. Тому їх конструкції починають відрізнятися за структурою та будівельним матеріалом. Для детального вивчення хронології і визначення закономірностей у розвитку особливостей, окреслених у двох останніх пунктах, ще замало інформації. Проте поодинокі, краще вивчені, об'єкти вказують на дану тенденцію змін у конструкціях фундаментів підбанних опор.

²⁰ Пастернак Я. Княжий город Перемишль. *Перемишль західний бастион України*. Нью-Йорк; Філадельфія 1961, с.14.

²¹ Żaki A. Przemyska cerkiew księcia Wołodara w świetle źródeł pisanych i archeologicznych. *Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych oddziału PAN w Krakowie*. Kraków 1969, t.12, s.47-50.

мозаїчної підлоги. До наукового обігу введено план, кілька фотографій, описи та гіпотетичні реконструкції пам'ятки²².

На плані, опублікованому А. Жакі, суцільними лініями показані контури кам'яних субстанцій пам'ятки (Лл. 1: 1). Судячи з ширини конструкцій зовнішніх обводових мурів, що становить на рисунку 1.4–1.6 м, тут зафіксовано відтинки цокольної частини наземних стін, а не фундаменти. Це відповідає поданій описом середній ширині наземних мурів – 1.5 м. Натомість в апсидній частині, судячи з описів, показані верхні (ширина 2.0–2.8 м) та нижні (1.2–1.8 м) контури вибраних до основи фундаментних ровів. Отже план об'єкту на рівні фундаментів зображає лише апсидна частина*. Для реконструкції ж плану наземних мурів слід сприймати як достовірні лише контури окремих відтинків зовнішніх стін. Параметри і місце розташування чотирьох підбаних стовпів показані на плані гіпотетично**. Невідомий характер фундаментів під ними (стрічковий чи відокремлений?), хоча зовнішній контур подушки південно-східного стовпа наче показаний, але непереконливо. Викликають певний сумнів слабозвинуті фундаменти міжапсидних стін. Судячи із наявності західних торцевих завершень фундаментних ровів під міжапсидними стінами, основи східних стовпів не були зв'язані стрічками з вітварною частиною. Однак, не слід виключати й можливості застосування поперечних стрічкових зв'язків між опорами на рівні фундаментів. Відсутня у публікаціях інформація про глибину заложення, матеріал, будівельно-технічні й технологічні характеристики фундаментів об'єкту.

²² *Ibid*, s.49; Żaki A. *Archeologia Malopolski wczesnośredniowiecznej*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk 1974, s.153-156, гус.95с, 113-115; Німців М.Д. Собор князя Володаря в Перемишлі, *Патріархат*, 1979, ч.5, с.13-17; Його ж: Археологічно-архітектурні розкопи княжого Перемишля. *Interpido Pastori. Український католицький університет св.Климентя Папи. Науковий збірник*, 62. Рим, с.623-674; Лукомський Ю., Петрик В. До питання історико-архітектурної реконструкції княжого замку в Перемишлі. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Львів; Перемишль 1996, с.16-26.

* Нелогічними на плані за А. Жакі є з'єднання контурів фундаментних ровів бічних апсид з контурами північної та південної наземних стін.

** Ця обставина викликає розбіжності у трактуванні плану наземної частини пам'ятки. Порівняй: Żaki A. *Ibid*, s.49, гус. та Иоаннисян О.О раннем этапе развития галицкого зодчества. *КСИА АН СРСР*. Москва 1981, вып.164, с.36, рис., або Раппопорт П.А. *Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников*. Ленинград 1982, с.126, табл. 10/201.

Із планувальних особливостей фундаментів (негативи яких маємо лише у вітварній частині) можна відзначити, що центр дуги середньої апсиди знаходиться на східній стороні зовнішнього квадрату, що описує контури наземних стін, а центри дуг малих апсид – втоплені всередину цього квадрату. При невизначеності товщини фундаментів під бічними стінами КСН у осях фундаментів може становити від 1.4 до 1.7 (в осях наземних бічних стін та фундаментів міжапсидних стін КСН – 1.66).

Перемиська церква мала архітектурний декор у вигляді зубчастого фризу й аркатури, що підтверджують виявлені під час досліджень архітектурні деталі²³.

Не викликає жодних сумнівів датування початком 20-х років XII ст. Іванівської церкви у Перемишлі та замовлення її князем Володарем Ростиславичем, оскільки це – хрестобанна церква візантійсько-київського типу. Проте спроба виводити артіль, яка її споруджувала з Малополющі лише на підставі застосування романської білокам'яної будівельної техніки²⁴, виглядає недостатньо аргументованою, оскільки об'єкт вивчений дуже поверхово.

Знаючи досить точно датування перемиської катедрі князя Володаря (1119–1124 рр.), можна припускати, що її будівничі або замовники могли взоруватися на великому храмі у Зарубинцях або Борисоглібському соборі у Чернігові*. За розмірами хрестобанний квадрат зарубинецької церкви поступається перед перемиським храмом (сторона квадрату на рівні фундаментів 15 м, а у перемиському храмі – 19 м)²⁵, однак планувальні характеристики, окрім наявності нартексу в зарубинецькій церкві, і навіть КСН в обох пам'ятках практично співпадають (1.66ч1.69). Борисоглібський собор у Чернігові більш наближений за параметрами (ширина храму 18.1 м, підбаний квадрат 6.1 x 5.7 м), але має менший КСН – 1.48. Всі інші можливі аналоги є пізнішими відносно перемиської церкви (ц. Успенія на Подолі (перша половина XII ст.) за стилістичними та будівельно-технічними особливостями датується не раніше як 30-і рр. XII ст.²⁶;

²³ Лукомський Ю., Петрик В. Княжий замок в Перемишлі. *Перемиські дзвони*. Перемишль 1993, №10-12, с.29.

²⁴ Иоаннисян О. Зодчество древнего Галича и архитектура Малопольши. *Acta archaeologica Carpathica*. Kraków 1988, t.27, s.189-216.

* Датування цієї пам'ятки точно не визначене. Давид Святославич міг споруджувати храм і з 1097 р. Див. Раппопорт П.А. ..., с.41.

²⁵ Там само..., с.30.

²⁶ Асеев Ю. Архітектура. *Історія української культури*. Київ, т.1, с.860-866.

ц.Георгія у Володимирі на Клязьмі та Спасо-Преображенський собор у Переславлі-Заліському (обидва – близько 1152 р.). Впевненіше говорити про можливі взаємовпливи можна буде лише після верифікаційних досліджень перемиської церкви.

2. Церква (?) у Звенигороді на Білці

Рештки невеликої білокам'яної триапсидної церкви були досліджені О.Ратичем та І.Могитичем 1965 року в Звенигороді на річці Білці обабіч дитинця. Споруда збереглась незадовільно*. У процесі розкопок вдалося прослідкувати здебільшого контури фундаментних ровів** і частково кам'яні субстанції фундаментів***. На місці ймовірної основи північно-східної підбанної опори виявлено незначне заглиблення (0.1 м) овальної форми (2.0x1.2 м), яке пов'язує з негативом конструкції. Від сусіднього південно-східного стовпа не виявлено жодних слідів²⁷. Отже, східну пару підбаних стовпів слід віднести до малодостовірних елементів об'єкту. Цілком можливо, що фундаменти промальовували варіант двостовпної або безстовпної церкви.

Аналіз фотоілюстрацій з польових досліджень 1966 року викликає сумніви щодо інтерпретації виявлених кам'яних субстанцій рештками мурованої хрестобанної церкви****. Тому до проведення

* Її локалізовано під час нівелювання території пам'ятки бульдозером, що відбулось до початку розкопок. Внаслідок нівеляції втрачено рівень денної поверхні часу спорудження і функціонування об'єкту.

** "Рови заповнені сумішшю чорнозему і темного піску, в рідкісних випадках з кусками лупаних каменів... З уваги на здогадку незначну глибину ровів та з метою зберегти в природі їх план і контури, профілі ровів прорізали до основи двома поперечними зондами, що перетинали північний фундамент церкви... Стінки ровів були тут майже вертикальні, ширина 1.55–1.6 м, глибина 1.0–1.1 м відносно сучасної (? спланованої – Ю.Л.) денної поверхні... Бічні стінки ровів подекуди з одної або й з обох боків мали підкопи (? підбої, пов'язані з вибиранням конструкцій – Ю.Л.). Див.: Ратич О. Звіт про археологічні дослідження в с.Звенигород Львівської області в 1965 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України*. Львів 1965, оп.5, од.зб. 384, с.14.

*** "... Фундаменти складені з коленого, подекуди обтесаного вапняка на вапняно-піщаному розчині". Див.: там само, с. 14.

²⁷ Ратич О. *Звіт...*, с.11,15.

**** Наведемо кілька міркувань з цього приводу:

1. Фрагменти мурованих субстанцій виявлені на глибині –15-35 см відносно рівня, з якого розпочинались археологічні дослідження. Вони збереглися на висоту 1-2 верстов кладки з лупаного каменю при підшві підмурків, отже, не мають потужності 1.0–1.1 м як їх охарактеризовує О.Ратич (Ратич О. *Звіт...*, с.14). При

верифікаційного дослідження цей об'єкт слід відносити до категорії малоймовірних і не включати до архітектурно-археологічного аналізу.

3. Церква Спаса на горі Карпиця в Галичі

Об'єкт введено до наукового обігу 1882 року Ю.Захарієвичем після розкопок, здійснених Л.Лаврецьким та І.Шараневичем²⁸. Через сто років верифікаційні дослідження, проводив О.Іоаннісян. Уточнено план пам'ятки і з'ясовано будівельно-технічні особливості фундаментів об'єкту²⁹.

Фундаменти пам'ятки промальовують у плані триапсидну церкву, побудовану на основі квадрату зі стороною 17 м. Зовнішні контури фундаментів бічних стін ледь звужуються до сходу, що надає зовнішньому обрисові плану характеру слабо вираженої трапеції (Іл. 1: 3). Загальна довжина плану з апсидами становить 19.0 м, а ширина – 17.1–16.3 (в середньому – 16.7) м. Ширина фундаментів зовнішніх стін досягає 2.6 м. Судячи із пізніших укріплень основ підбаних опор виступами, які зафіксовані на планах Ю.Захарієвича і реінтерпретовані Іоаннісяном³⁰, розпланування стовпів у споруді було центральносиметричне. На відміну від звенигородської та перемиської церков, центри апсидних дуг розплановано тут на одній прямій, яка майже збігається зі східною

цьому легко зауважити, що підшва конструкцій не є втопленою у материк, що малоімовірно для конструкцій підмурків кам'яної монументальної споруди.

2. Конструкцію фундаментів при підшві складає дрібний колений вапняк. Якщо у підмурку північно-західного підбанного стовпа (?) прослідковано регулярну кладку, то фундамент сусідньої південно-західної опори (?) складає однорядне скучення лупаного вапняка, позбавлене усякої регулярності.

3. Фундаментні рови, представлені у публікаціях, не простежуються на горизонтальних зачистках розкопу, а відзначаються дослідниками дрібними камінцями по пролітних водою лініях (!?). Вибрані повністю, як припускає О.Ратич, фундаментні рови об'єкту мали б у цій ситуації виразно проявлятися вже на спланованій бульдозером поверхні або на перших горизонтальних зачистках, про що дослідник нічого не говорить. Отже, виявлені 1966 року в Звенигороді муровані субстанції слід інтерпретувати швидше рештками дерев'яного об'єкту, до підмурків якого було повторно вжито білокам'яний матеріал з якоїсь дотепер невідомої пам'ятки.

²⁸ Zacharjewicz J. *Wykopalska w Żalukwi ...*, s.139-140,152-153.

²⁹ Иоаннісян О. Церковь Спаса в Галиче памятник первой половины XII века. *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград 1986, с.102-109,169-173.

³⁰ Иоаннісян О. *Церковь Спаса...*, с.105-106.

стороною обрису хрестобанного ядра наземних стін об'єкту. Вражає масивність фундаментів бічних апсид, сегменти яких повністю займає конструкція. Подібна специфіка напрошується й у випадку перемиської церкви. Можливо, поступове розширення фундаменту південної стіни у західній частині пов'язане із влаштуванням внутрішніх сходів на хори. КСН в осях фундаментів становить 1.45, що відрізняється від перемиської (~1.66) церкви.

Для фундаментів церкви Спаса характерні широка платформа, стрічковість, відсутність будь-яких виступів, стала глибина закладання (1.4 м). З будівельно-технічних особливостей слід відзначити вертикальні або наближені до вертикальних бічні стінки фундаментних ровів, монолітну засипку (малорегулярну кладку?) пластами річкового каменю перекладену верствами вапняно-піщаного розчину. У верхніх частинах наріжників конструкція довершена грубообробленими блоками вапняка.

Наземні стіни виконувались у техніці напівбутової кладки *opus emplectum*. У білокам'яних квадратах, як і в перемиській церкві, простежуються шпони для затікання розчину³¹.

На основі характеру профілю фундаментних ровів, наявності поздовжніх стрічок, характеру плану, характеру блоків і наявності в них шпонів для розчину О.Іоаннісян висунув гіпотезу, що перемиська, звенигородська та галицька церква Спаса будовані однією артілью майстрів³². Жоден із висунутих аргументів не є переконливим³³. Тому питання "спорідненості" цих двох об'єктів і спорудження їх однією артілью будівничих залишається, на нашу думку, відкритим. Однак, за простотою обрисів плану фундаментів (без виступів), масивністю конструкцій, технологічними особливостями та іншими рисами, ми погоджуємось з висновком О.Іоаннісяна, що церкву Спаса слід

³¹ Żaki A. Wczesnopiastowskie budowle Przemyśla i problem ich konserwacji. *Ochrona zabytków*. Kraków 1961, t. 14, №1-2 (52-53), гус.10; Иоаннісян О. *Церковь Спаса..*, с.106.

³² Иоаннісян О. *Церковь Спаса..*, с.106.

* 1) Профілі фундаментних ровів у апсидній частині перемиської церкви характеризуються похилими бічними стінками; конструкції ж Спаської церкви в перетині мають виразно вертикальні або ледь похилі бічні стінки фундаментних ровів; 2) Суцільних поздовжніх стрічок у внутрішній частині перемиської церкви, як у ц.Спаса на Карпиці, не зафіксовано; 3) У розплануванні центрів апсид є суттєві відмінності, що видно з планів (Лл.1: 1, 3); 4) Характерні блоки та шпони у них, по-перше: не опубліковано для можливості порівняння; по-друге: не є визначальним критерієм для ідентифікації "почерку" одної артілі майстрів.

вважати найархаїчнішою серед усіх відомих храмів Галича й ідентифікувати з літописною божницею Спаса, згаданою під 1153 р. й датувати 40-ми роками XII ст. – періодом князювання у Галичі Володимира Володаревича (1141–1153)³³.

4. Успенський собор в Крилосі

Рештки літописної Богородичної церкви княжого Галича вперше були виявлені та досліджені в селі Крилос над Луквою протягом 1936–38 рр. експедицією Наукового товариства імені Т. Шевченка під керівництвом Я. Пастернака³⁴. У 1998-99 роках проведено нові архітектурно-археологічні дослідження всієї внутрішньої частини пам'ятки³⁵. Сучасними дослідженнями вдалося детальніше зафіксувати план решток собору, виявити кілька етапів спорудження його фундаментів, які відносяться щонайменше до двох будівельних періодів, а також з'ясувати окремі будівельно-технічні характеристики мурованих субстанцій пам'ятки³⁶.

Два початкові етапи закладки підмурків відносяться до першого будівельного періоду катедрі. Вони засвідчують зміну планувальної структури внутрішнього храму вже на стадії закладання його фундаментної частини. Первісно задуманий базилікальний уклад храму вписаний у квадратний обрис прилеглих галерей замінюється планом канонічної хрестобанної шестистовпної церкви з бічними галереями (Лл.2:А-Б).

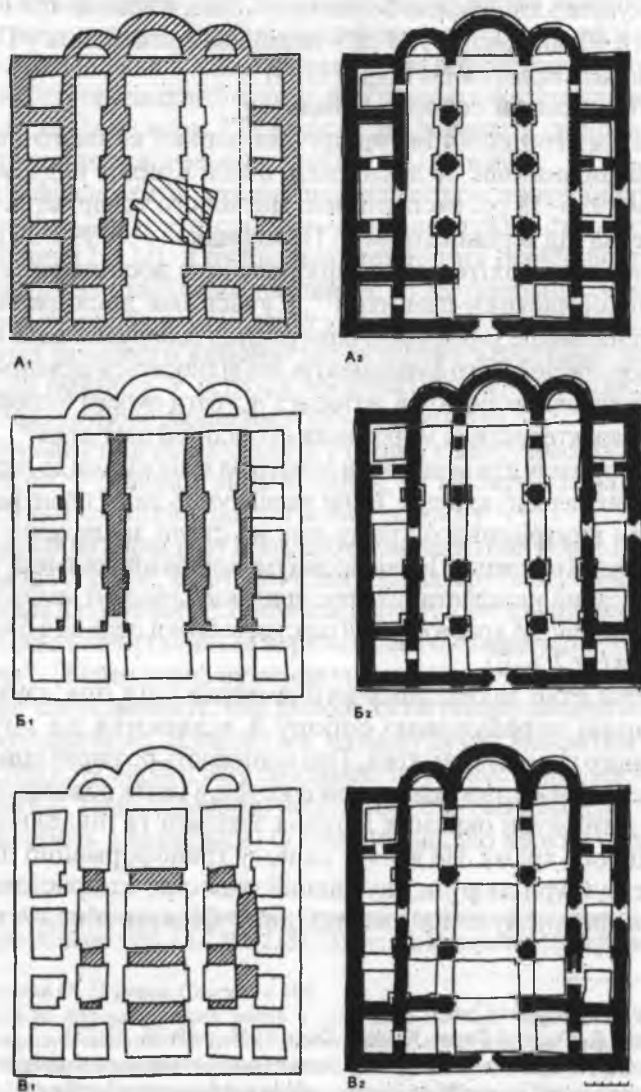
Третій етап закладання фундаментів слід пов'язувати з ґрунтовою перебудовою собору й відносити до другого будівельного періоду пам'ятки. Тоді виникають розпірні підмурки на поперечних конструктивних осях споруди, а також розширюються фундаментні мури окремих ділянок західної та південної стін внутрішнього храму. Це вказує на нову трансформацію планувальної структури споруди: внутрішній храм стає чотиристовпним, оскільки пара існуючих вже західних філярів з'єднується з

³³ Иоаннісян О. *Церква Спаса..*, с.108.

³⁴ Пастернак Я. *Старий Галич*. Київ; Львів 1944, с.49-74, 82-131.

³⁵ Лукомський Ю. *Звіт Архітектурного загону Галицької археологічної експедиції про рятівні дослідження Успенського собору та його периферії в селі Крилос Галицького району Івано-Франківської області протягом 1998-99 років*. Львів 2000, кн.1, 203 с., 51 іл.; кн.2, 114 фото. Рукопис зберігається в ІУ НАНУ.

³⁶ Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича за результатами нових досліджень 1992-2000 років. *ЗНТШ*. Львів 2002, т.244.

Лл. 2. Будівельна періодизація підмурків Успенського собору і трансформація наземної планувальної структури: А – первісний задум; Б – перший будівельний період; В – другий будівельний період

поздовжніми стінами церкви глухими наземними мурами, один з яких (південний) частково зберігся. У товщі західної частини південної стіни споруджуються сходи на емпори (Лл.2:В).

Отже, у порівнянні з іншими хрестобанними церквами ГАШ кінцева планувальна структура Успенського собору ускладнена як оточуючими галереями, так і змінами в процесі її творення. Тому аналіз планувальних і будівельно-технічних особливостей об'єкта слід проводити з урахуванням його будівельної періодизації (Лл.2).

Розпланування внутрішніх стовпів первісного планувального задуму галицької катедрі більше наближене до характеру романської базилики. Двосторонні виступи на внутрішніх поздовжніх стрічках відзначають місця шести стовпів, які відповідають поперечним членуванням галерей.

Подібну структуру плану, щоправда виразно видовжену згідно латинської традиції, демонструє катедрі в Печі (Угорщина, перша половина XII ст.)³⁷. Це триапсидна тринавна 12-стовпна базилика, до якої з півночі та півдня прилягають галереї з яскраво вираженими чотирма квадратними в плані вежами на кінцях. Поперечні конструктивні осі, задані внутрішніми стовпами, загалом відповідають членуванням бічних галерей. Можливо, перші будівничі галицької катедрі, а, швидше, її замовники, брали за основу саме цей прототип, намагаючись пристосувати його до своєї, візантійсько-київської традиції. Слід відзначити, що за низкою загальних принципів: 1) розпланування споруди на основі квадрату, 2) композиція вітварної частини (центри апсид на одній лінії), 3) співвідношення ширини центральної та бічної нав (близьке до ц.Спаса), 4) романська білокам'яна техніка зведення мурів – проглядається галицька традиція, що було продиктоване замовником.

Баня собору, якщо вона була початково запланована, мала б опиратись на ширше розставлену четвірку західних стовпів, тобто розташовуватись строго над центром квадрату, описаного галереями (Лл.2: А2). Подібну особливість центричної композиції розташування бані мав лише зведений на століття раніше Софіївський собор у Полоцьку³⁸. Проте, підбанний квадрат полоцького храму майже правильний, тоді як в галицькому соборі

³⁷ Toth M. Die Umbauung des Heiligkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pecs. *Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*. Weimar 1987, s.81-82, abb.1.

³⁸ Хозеров И.М. *Белорусское и смоленское зодчество XI-XIII вв.* Минск 1994, с.48.

він сплющений до виразного прямокутника. Це дає підставу припускати відсутність бані у первісній ідеї галицької катедри. Можливо, саме ця особливість спричинила трансформацію плану у канонічну для грецького обряду хрестобанну структуру в ході робіт над підмурками споруди протягом першого будівельного періоду, що було реалізовано у наземній частині (Лл.2: Б2).

Загальні розміри плану на рівні фундаментів – 37.2 x 32.4 м. Хрестобанне ядро споруди розплановане у прямокутнику 26.0x20.8 м. Центри апсидних дуг розташовуються на одній лінії, яка практично збігається зі східною стороною хрестобанного ядра. Східна пара підбаних стовпів виразно зміщена з діагоналей ядра до заходу. Підбаний квадрат розпланований майже у центрі прямокутника, що описує увесь план споруди разом з апсидами (Лл.1). Це, на нашу думку, більше відповідає так званій “київській” розпланувальній традиції, аніж “чернігівській”, як це вважають О.Воробйова і О.Тиц³⁹. Він становить 1.46, що найбільш наближене до церкви Спаса на Карпиці (1.45)*.

Фундаменти першого будівельного періоду стрічкові: у внутрішньому храмі під стовпами поздовжні**, а в галереях – поперечні. Ширина конструкцій підмурків становить від 1.4 до 2.2 м. Внутрішні поздовжні стрічки під стовпами масивніші (2.2 м), ніж фундаменти зовнішніх стін самого храму (1.6 м). Такою ж масивністю характеризуються й зовнішні фундаменти галерей собору. На відміну від розглянутих вище об'єктів, у плані підмурків Успенського собору вперше з'являються двосторонні виступи у місцях стовпів, а також відповідних їм пілястр.

За технікою виконання і матеріалом фундаменти Успенського собору відрізняються від інших хрестобаних церков ГАШ. Підмурки першого будівельного періоду виконані у техніці напівбутової кладки з блоків туронської крейди та алебастру на слабкому гіпсовому зеленкувато-сірому розчині та міцніший

³⁹ Воробьева Е.В., Тиц А.А. Анализ и реставрация Успенского собора XII в. в Галиче. *Советская археология*. Москва 1988, №1, с.214–215.

* Це співвідношення, як і розпланування усієї зовнішньої частини споруди, пов'язане із первісним задумом споруди (Лл.2: А1).

** Поперечні ділянки між нартексом і наосом відносяться до первісної, нереалізованої ідеї розпланування собору, на що вказує невідповідність до них пізніших виступів підмурків західної пари філярів (Лл.2: Б1).

вапняно-гіпсовій заправі сірого відтінку, яку застосовано лише у наземних частинах підмурків, а також у деяких, доданих на другому етапі закладки, фундаментних виступах. Отже, техніку першого будівельного періоду можна вважати двошаровою за вертикальною структурою. Фундаментні рови у профілі характеризуються строго вертикальними бічними стінками і горизонтальним дном. Кут між стінками й дном ровів акуратно зачищений під форму квадратів. Якщо між стінкою рову й конструкцією фундаменту утворювався з тих чи інших причин проміжок, то він заповнювався ґрунтом в міру поверстового мурування конструкції в рові. Рівень підосви фундаментів поступово (без уступів) спадає у північно-східному напрямку відповідно до рельєфу місцевості. Заглиблення підмурків при південно-західному куті споруди становить 2.17, а при північно-східному – ~4.7 м відносно відмітки підлоги собору, що відповідає ухиліві материкового горизонту. Фундаменти підбаних опор заглиблені не більше, ніж інші конструкції.

Наземна частина собору першого будівельного періоду мурована виключно з блоків алебастру на вапняно-гіпсовому розчині. З неї збереглися *in situ* алебастрові фрагменти стін з елементами профілювання та два блоки алебастрових баз, які були повторно використані у конструкціях фундаментів другого будівельного періоду. До неї з упевненістю можна відносити також алебастрові аркатурні пояси і зубчасті фризи, а також уламки напівколон чи колон різного діаметру⁴⁰, виявлені у перекладеному стані.

На другому будівельному періоді споруда укріплюється, ремонтується і змінюється. Виділені нами планувальні особливості залишаються сталими. Як уже згадувалося, закладаються поперечні стрічкові фундаменти на конструктивних осях внутрішньої церкви, західна частина її скорочується на одне поперечне членування, виникають внутрішні сходи на емпори-полаті. Виразних змін зазнає техніка мурування фундаментів. Це порядова кладка з блоків алебастру та вапняка повторного використання на міцному світлосірому вапняному розчині. Її відносимо до монолітної. Профілі фундаментних ровів характеризуються скругленнями при переході бічних стінок до дна і меншою глибиною

⁴⁰ Пастернак Я. *Старий Галич...*, с.110-111.

прокопування, що посередньо свідчить про вищий рівень денної поверхні, з якого вони влаштувалися. Проміжки між кладкою та стінками фундаментних ровів заробляються не ґрунтом, а розчином, через що лицьові частини мурів закриті шаром будівельної заправи, міцно зв'язаної з прилеглим ґрунтом.

У наземній частині з'являються численні мурування з вапняка на вапняному розчині, які, рівно ж як і ущільні алебастрові фрагменти, покриті одношаровим фресковим розписом. Збережені як *in situ*, так і у перевідкладеному вигляді вапнякові бази, відрізняються за профілюванням від згаданих вже алебастрових фрагментів баз першого будівельного періоду. Разом з тим вапнякові деталі зубчастого фризу зберігають ті ж параметри, що й алебастрові. Очевидно, це пов'язане з ремонтом втрачених алебастрових декоративних поясів і часткову заміну їх вапняковими вставками. Вапняковий декор значно багатший, ніж алебастровий.

Отже, різні технічні прийоми закладання фундаментів, застосування різних будівельних матеріалів, невідповідність у профілюванні баз наземних стін – це особливості, які вказують на другий будівельний період пам'ятки та на роботу нової артілі будівничих.

За планувальними й будівельно-технічними особливостями перший будівельний період Успенського собору слід датувати 40-50-ми роками XII ст., погоджуючись з гіпотезами А.Петрушевича та О.Іоаннісія про те, що будівництво собору було розпочате за князювання Володимира Володаревича у 40-х роках, а продовжене й закінчене його сином – Ярославом Осмомислом у 50-х роках XII ст.⁴¹. Таке датування повністю відповідає як історичним подіям (бурхливий розвиток нової столиці Галицького князівства, заснування галицької єпископії 1156 р.), так і стилістичним особливостям першого алебастрового собору. Виразна трансформація планувальної структури з простішої у складнішу, яка простежується протягом першого будівельного періоду, дає підставу припускати, що це пов'язане зі зміною її замовників 1153 року (Володимир – Ярослав).

Другий будівельний період собору датувати набагато складніше через відсутність будь-яких стратиграфічних прив'язок, втрачених

⁴¹ Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви и святителях ее в Галиче. *Зоря Галицкая*, Львов 1852, ч.50, с.774; Иоаннісія О. *Основные этапы...*, с.47-49.

під час перших досліджень об'єкта. Для цього слід у майбутньому зайнятися ретельнішим порівняльним аналізом решток вапнякових архітектурних деталей та фрескового розпису. Поки що, швидше для розгортання дискусії на цю тему, аніж для беззастережних доказів, обмежимося двома аргументами, які, на нашу думку, дають підстави відносити другий будівельний період Успенського собору до першої половини XIII ст.

По-перше, забігаючи трохи наперед відзначимо, що впадає в око значна подібність техніки виконання і конструктивних особливостей підмурків другого будівельного періоду нашої пам'ятки до фундаментів церкви у Василеві, яка за більшістю ознак, теж не без дискусії, датується кінцем XII – першою чвертю XIII ст., про що йтиметься згодом.

По-друге, східну частину поховання молодої княжни було зруйновано не лише пізнішою ямою, як зафіксував Я.Пастернак⁴², а внаслідок спорудження поперечної фундаментної стрічки між нартексом і наосом у другому будівельному періоді, що підтверджує логічний розрахунок параметрів поховання при співставленні його з точно прив'язаним положенням саркофагу і планом початкової будівлі⁴³.

Звичайно, наведені аргументи заслабкі для поважних хронологічних висновків. Але вони достатні для висловлення версії про те, що другий будівельний період Успенського собору датується першою половиною XIII ст.

5. Церква на Цвинтариськах

Фундаменти пам'ятки відкрили у 1884 році Л.Лаврецький та І.Шараневич при самім гостинцю Галич – Калущ, на південь від

⁴² Пастернак Я. *Старий Галич...*, с.140.

⁴³ Відстань між східним торцем саркофагу і західним лицем пілястрового виступу, в якому схематично поміщено поховання княжни (див.: Пастернак Я. *Старий Галич...*, с.83, рис.28), становила щонайбільше 1.3 м. Згідно ж з антропологічними даних ріст княжни був 163.66–164.49 см (див.: Горбенко С.О. *Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична*. Львів–Вінники 1996, с.92). До цього треба додати ще принаймі десять сантиметрів на торцеві стінки дерев'яної домовини, щоб довести, що поховання східною частиною як мінімум на 40 см мусіло заходити за згадану межу пілястри. Це відповідно означає, що його східна частина була перерізана фундаментним ровом другого будівельного періоду Успенського собору. Керуючись етичними міркуваннями, припускаємо, що його не могли потурбувати за князювання Ростиславичів, тобто протягом другої половини XII ст., оскільки померла, очевидно, належала до їх найближчої родини.

теперішнього села Залуква. Першим дослідникам вдалося розкопати лише частину фундаментів споруди, оскільки східну ділянку її решток перекрыло полотно згаданого гостинця на початку XIX ст. У 1985 році пам'ятку повторно розкривав О.Іоаннісян. Незважаючи на значно гірший стан збереження об'єкта (від конструкцій фундаментів у багатьох місцях залишились лише "негативи"), дослідникові вдалося уточнити первісний план споруди включно з апсидною частиною і вказати на окремі технічні особливості об'єкта⁴⁴.

Зовнішні стрічки фундаментів утворюють "м'який" квадрат з параметрами 11.6 x 12.2 м. На рівні фундаментів виразно відзначене "плече" південної апсиди, що дає змогу передбачити аналогічну побудову північної апсиди, основу якої вдалось простежити лише частково (Іл.1: 5). Центри апсидних дуг розплановано на одній поперечній лінії, висуненої за межі східної сторони квадратної побудови хрестобанного ядра. Основи підбаних стовпів або колон зміщені до сходу. Обидва прийоми не зустрічались у перерахованих дотепер пам'ятках ГАШ. Окреме розширення основи південної стіни пов'язують із розміщенням тут внутрістінних сходів на хори⁴⁵. КСН в осях фундаментів становить всього 1.13, що з одного боку вказує на невисокий п'єдестал бані й цілому приземисту форму будівлі, а з другого – віддалене від показників інших пам'яток ГАШ.

Ширина стрічок під бічними стінами становить пересічно 1.9 м, під західною – 1.6, а під апсидами – 0.8–1.2 м. Отже, фундаменти апсид майже вдвічі вужчі від основ бічних стін. Це може свідчити про незначну висоту вітварної частини церкви. Чотири фундаментні подушки підбаних опор кожна підквадратної форми зі стороною в плані близько 2.25 м, відокремлені одна від одної та від підмурків зовнішніх стін. Таке відокремлене трактування фундаментних конструкцій внутрішніх опор ми спостерігаємо вперше. Підшови фундаментів опор і стін заложені на однакову глибину, що посередньо свідчить про приземисту баню церкви. Фундаменти не мають

⁴⁴ Иоаннісян О.М. К вопросу о датировке древнерусского каменного храма в урочище Цвинтариски в окрестностях древнего Галича. *Проблеми изучения древнерусского зодчества*. Санкт-Петербург 1996, с.82-86.

⁴⁵ Иоаннісян О.М. К вопросу..., с.84.

регулярних виступів під наземний каркас будівлі. Очевидно, внутрішніх пілястр не було, а зовнішні – опирались, мабуть, на загальний виступ платформи підмурків.

Згідно з описом першовідкривачів, фундаменти вимуровані великими брилами туфу (травертину) з домішками товченого мергелю та дрібного річкового каменю. Останній застосовувався з метою заповнення проміжків між неотесаними брилами туфу⁴⁶. Повторні розкопки вияснили, що фундаменти підбаних стовпів пам'ятки були складені з окрушин вапняка на білому вапняному розчині без використання річкового каменю⁴⁷. Невідомо, чи ця техніка відрізнялася від спорудження основи периметральних фундаментних мурів, оскільки останні повністю вибрані*.

За відсутністю річкового каменю (?) у конструкції фундаменту, застосуванням круглих колон замість стовпів, наявністю внутрістінних сходів, застосуванням профільованих деталей (різьблений фрагмент консолі аркатурного поясу) та наближеністю типологічних і будівельно-технічних особливостей пам'ятки до Успенського собору (?), О.Іоаннісян датує церкву на Цвинтариськах третьою чвертю XII ст.⁴⁸ Окремі з висунутих аргументів є дискусійними**.

⁴⁶ Szaraniewicz I. *O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885*. Lwów 1886, s.7.

⁴⁷ Иоаннісян О.М. К вопросу..., с.85.

* Логіка вибирання каменю саме з обводних фундаментів на будівельний матеріал в кінці XIX – на початку XX ст. говорить швидше про відмінність їх конструкції у порівнянні з підмурками стовпів.

⁴⁸ Иоаннісян О. М. К вопросу..., с.85.

** 1) про відсутність річкового каменю у фундаментах О.Іоаннісян висловлює лише припущення, натомість перші дослідники, які застали об'єкт у кращому стані збереження, відзначають застосування у кладці ріняка і мергелю, вживання якого у підмурках інших галицьких монументальних споруд XII ст. не зафіксовано (див.: Лукомський Ю. Воскресенська церква XII–XIII століть у Крилосі. *З НТШ*, Львів 2001, т.241, с.287); 2) застосування круглих колон в Успенському соборі недостатньо аргументоване, разом з тим "стовпи, витесані з цілого каменя" – очевидно монолітні колони відомі у згаданій церкві Козьми і Дем'яна в Холмі (30-і рр. XIII ст.). Тобто круглі підбанні опори мають широкий хронологічний діапазон побутування в галицькому храмубудівництві; 3) щодо наближеності типологічних та будівельно-технічних особливостей з Успенським собором, то разом з врахуванням певних подібностей (розпланування центрів апсид на одній прямій, наявність внутрістінних сходів у південному мурі, застосування білокам'яних

Тому, на нашу думку, пам'ятку слід датувати ширше, аніж 3-тя чверть XII ст., а саме другою половиною XII ст.

Морфологічно план фундаментів церкви на Цвинтариськах у Галичі найбільш наближений до планів церкви Дмитрія Солунського у Пскові (1116–36?, 1143–44?) [КСН – 1.25], хоч остання має стрічкові фундаменти між східною парою стовпів та вівтарною частиною і ледь видовжене хрестобанне ядро; Спасо-Преображенського собору в Ярославлі (1221–24) [КСН – 1.12]⁴⁹, а також собору Микольського монастиря у Старій Ладозі (друга половина XII – перша третина XIII ст.)^{*}.

Розширені в поперечному напрямку підбанні квадрати притаманні церквам Благовіщення у Вітебську (XIIст.) та Бориса і Гліба у Полоцьку (с.XIIст.), хоч останні мають значно вищий КСН – відповідно 1.89 і 2.17.

За своєрідними особливостями плану та будівельно-технічними прийомами** фундаменти храму на Цвинтариськах вирізняються з-поміж усіх хрестобанних церков ГАШ. Тому вона, очевидно, є витвором ще однієї окремої артілі будівничих, яка попри своєрідність розпланування та будівельної техніки дотримувалась основних вимог, поставлених замовником – побудови плану на основі квадрату, розташування центрів апсид на одній прямій, а також блокам'яної будівельної техніки.

профільованих деталей) слід звернути увагу й на суттєві відмінності, які бачимо у церкві на Цвинтариськах: роздільне закладення підбаних опор, зміщення їх до сходу відносно центру хрестобанного ядра, сплющений обрис підбанного квадрату* (* подушки підмурків підбаних опор церкви на Цвинтариськах окреслюють ледь розширений у поперечному напрямку прямокутник), висунення осі центрів апсид за межу цього ж ядра, дуже низький коефіцієнт співвідношення середньої та бічних нав, а також відмінні будівельно-технічні особливості влаштування фундаментів.

⁴⁹ Иоаннисян О.М., Леонтьев А.Е., Зыков П.Л., Торшин Е.Н. Памятники древнерусского зодчества XII–XIII вв. в Ростове Великом. *История и культура древних и средневековых славян. Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*. Москва 1999, т.5, с.209.

^{*} Однак, за коефіцієнтом співвідношення нав пам'ятки суттєво різняться (1.23 – Галич і 1.88 – Ладого), що унеможливило цю аналогію.

^{**} За конструктивно-технологічними особливостями до нашого об'єкту не виявлено жодного аналогу.

6. Церква Пантелеймона

Одним із перших на храм св. Пантелеймона, тодішній костел св. Станіслава, як на архітектурну пам'ятку, пов'язану з княжим періодом Галича звернув увагу член Краківської академії мистецтва, В.Луцкевич⁵⁰. Глибоке різнобічне дослідження об'єкту провів на початку XX ст. Й.Пеленський⁵¹. Архітектурно-археологічними дослідженнями 70–80-х рр., проведеними під керівництвом І.Могитича, К.Присяжного та Ю.Волощак, отримано нові дані про споруду⁵². Локальними розкопками всередині храму, проведеними під керівництвом автора 1989 року, з'ясовано контури окремих підмурків, а також уточнено їх будівельно-технічні особливості. В результаті зведення креслень Й.Пеленського, Ю.Волощак і наших робіт, вдалося відтворити план фундаментів церкви Пантелеймона, що дає змогу провести порівняльний аналіз споруди на одному рівні з іншими хрестобанними церквами ГАШ (Іл. 1: 6).

Загальні розміри плану фундаментів без виступів становлять 21.3 x 19.2 м. Ширина платформи стрічкових фундаментів зовнішніх стін 1.7 (бічні апсиди) – 2.3 м (західна стіна), а розміри відокремлених подушок підбаних стовпів у плані – 2.75 x 3.0 м. На кутах споруди фундаменти мають прямокутні виступи, призначення яких, аналізуючи збережену наземну частину об'єкту, пояснити важко. Така сама невідповідність між фундаментною і наземною частинами пам'ятки простежується й у місці значно розвинутих основ під міжапсидними стінами, які наближаються до східної пари стовпів. Можливо, у процесі будівництва змінився первісний задум щодо наземного обрису стін.

На плані фундаменту церкви Пантелеймона з'являється виступ у місці головного входу, що зумовлене зведенням тут розвинутого перспективного порталю. Центри апсидних дуг розплановані на одній прямій, яка втоплена всередину зовнішнього квадрату хрестобанного ядра споруди. КСН у осях фундаментів становить 1.62.

Фундаменти зовнішніх стін церкви Пантелеймона викладені переважно з річкового каменю на вапняно-піщаній заправі з

⁵⁰ Łuszczkiewicz W. *Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem...*, s.1-20.

⁵¹ Peleński J. *Halicz w dziejach sztuki...*, s.1-69,166-192.

⁵² Могытчы И. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича. *КСИА*. Москва 1982, вып.172, с.65-70.

домішками вапнякового щебеню, гальки, а також вкрапленнями деревного вугілля та горілої глини. Кладка здійснювалась верствами каменю, кожна з яких заливалась розчином. Річковий камінь у мурі залягає переважно плазом і на лицьовій частині фундаменту утворює регулярні ряди. Зовнішні фундаменти заглиблені на 1.4 м, а основи підбаних стовпів – на 2.3 м відносно верхнього обрізу. Останні муровані з грубооброблених блоків вапняка у напівбутовій техніці кладки на аналогічному розчині до фундаментів стін.

За планувальними характеристиками найближчими до церкви Пантелеймона в Галичі є Борисоглібський собор у Смоленську (середина XII ст.) і Борисоглібська церква у Новогрудку (XII ст.), а за конструктивними особливостями – церква Апостолів у Білгородці (кінець XII ст.; 1197 р.).

Церква Пантелеймона датується на основі палеографії кінцем XII ст.⁵³, що є своєрідним хронологічним репером для аналізу планувальних і конструктивних методів, застосованих при спорудженні її фундаментів. В даному випадку вперше зустрічаємо, що центри апсид втоплені всередину розпланувального квадрату, зовнішні виступи на кутах і під розвинутий головний портал, досить високий КСН (на рівні фундаменту – 1.62, а на рівні стін – 1.57), конструкція фундаментних подушок підбаних стовпів відрізняється від стрічкових основ зовнішніх стін і закладена значно глибше. Окремі спостереження свідчать про певну корективу плану наземної частини церкви відносно первісного задуму, наміченого обрисом фундаментів. Технологія та матеріал стрічкових фундаментів найбільш наближені до конструкцій церкви Спаса, а стовпів – до Успенського собору, що може вказувати на тяглість галицької будівельної традиції. Однак, виразно відмінні планувальні особливості говорять про іншого автора проекту, щодо вище аналізованих об'єктів.

7. Церква у Василеві

У 1958–59 роках розкопано й досліджено рештки хрестобанного храму у Василеві на Дністрі. Завдяки відбиткам цокольних блоків

⁵³ Вуйцик В. Графіті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі. *ЗНТШ*, Львів 1996, т.231, с.189–194; Рождественская Т.В. Надписи–граффіти XII–XIII веков в памятниках зодчества Вольни и Галича. *Проблемы изучения древнерусского зодчества*. Санкт-Петербург 1996, с.90–91.

наземних стін, дослідникам вдалося зафіксувати обидва плани споруди – фундаментної та наземної частин⁵⁴ (Лл.1:7).

Будівля, на відміну від інших галицьких церков, має витягнуту в плані форму (22.3 x 14.0 м на рівні фундаментів та 21.2 x 13.6 м на рівні цокольної частини), чим за зовнішніми пропорціями плану подібна до хрестобанного ядра Успенського собору, не враховуючи його галерей*. Хрестобанне ядро обрамлене у прямокутник 18.8 x 14.0 м, не враховуючи апсид. Стрічкові основи зовнішніх стін мають ширину в середньому 1.8 м, а апсид – 1.6–1.9 м. Ширина внутрішніх поздовжніх і поперечних стрічок значно менша – 1.2–1.3 м. Місця підбаних стовпів розширюються відповідними виступами, зверненими переважно у бік центральної нави і творять платформи з параметрами у плані в середньому 2.6 x 2.4 м.

Розташування підбаних стовпів центричне, проте вони розставлені настільки широко, що їх центри не лежать на діагоналях прямокутного корпусу будівлі. КСН в осях фундаментів досягає найвищого показника – 2.0 (2.2 на рівні наземної частини), що свідчить про висотну динамічну композицію об'єму споруди. Подібний характер композиції підбаних опор і показник співвідношення нав притаманний лише церкві Благовіщення у Вітебську, яка за архітектурними формами та будівельною технікою датується XII ст.⁵⁵ КСН в осях наземної частини становить 2.17, вона також має стрічкові фундаменти між стовпами⁵⁶ і споруджена, на відміну від інших храмів полоцької школи, у мішаній техніці – з вапнякових квадратів і плінфи. Центри апсидних дуг василівської церкви розплановані як у перемиській (Лл.1:1,7). Зовнішній контур фундаменту вівтарної частини характеризується нерівностями і забуваннями міжапсидних спряжень, внаслідок чого він набуває спрощеного гранчастого обрису. До південно-східного кута фундаменту пізніше прибудовано масивний виступ, який інтерпретують

⁵⁴ Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. Белокаменный храм XII века в Василёве. *Памятники культуры СССР. Исследования и реставрация*. Москва 1961, вып.3, с.37–50.

* Співвідношення довжини до ширини прямокутника, що описує хрестобанне ядро Успенського собору становить 1.25, а Василівської церкви – 1.27.

⁵⁵ Раппопорт П.А. Церковь Благовещения в Витебске. *Памятники культуры. Новые открытия*. Москва 1987, с.522.

⁵⁶ Трусов О.А. *Памятники монументального зодчества Белоруссии XI–XVII вв.: Архитектурно-археологический анализ*. Минск 1988, с.24.

основою контрфорсу. Так само пояснюють появу пізнішого дво-стороннього виступу в середній частині південної стіни⁵⁷. На нашу думку, розташування цього розширення платформи фундаменту (не навпроти конструктивних осей, а строго симетрично відносно головної поперечної осі) слід пов'язувати з наявністю у храмі бічного південного порталу. Судячи з двох симетричних прямокутних виступів у місці головного входу, західний портал мав, очевидно, розвинуте висунуте обрамлення на зразок церкви Пантелеймона.

Будівельно-технічні особливості фундаменту церкви у Василеві описані поверхово. Відомо, що в нижній частині вони були складені з буту без розчину, а у верхній – з більших каменів на вапняному розчині сіро-попелястого кольору з домішками річкової гальки і деревного вугілля. Це свідчить про двошаровість конструкції фундаменту. Судячи з фотоінформації⁵⁸, верхня частина конструкції виконана у напівбутовій техніці, яка візуально найбільш наближена до характеру кладки фундаменту Успенського собору в Крилосі. Невідомо, чи фундаменти стовпів більше заглиблені, аніж основа зовнішніх стін та внутрішніх стрічок*, але зафіксовано, що подушки стовпів вирішені монолітно (знизу до верху кладені на розчині). Це дає підставу припускати, що фундаменти внутрішніх опор за технологією зведення відрізнялися від основи бічних стін та стрічкових фундаментних розпірок.

Б. Тимошук та Г. Логвин датують мурований храм у Василеві першою половиною XII ст.⁵⁹ Логвин реконструює пам'ятку як споруду з підвищеною конструкцією бані за рахунок додаткових підпружних арок, опертих на колонки, які опираються на додаткові уступи стовпів. О. Іоаннісян, порівнюючи характер планувально-конструктивних особливостей храмів кінця XII – поч. XIV ст., датує пам'ятку першою третьою XIII ст. (після церкви Пантелеймона

⁵⁷ Раппопорт П.А. *Русская архитектура...*, с.111.

⁵⁸ Тимошук Б.О. *Давньоруська Буковина*. Київ 1982, с.139, 146; Його ж. *Василів – місто Галицької Русі*. Чернівці 1992, с.17.

* Хоч дослідники вважають, що підмурки стовпів були закладені на метр глибше від фундаментів стін (див.: Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. *Белокаменный храм...*, с.38), проте при рівномірному ухилі підшви підмурків відносно спаду материкової основи, як маємо на Успенському соборі в Крилосі, основи стовпів мали б бути на 1.0–1.5 м глибшими від фундаменту західної стіни.

⁵⁹ Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. *Белокаменный храм...*, с.37-50.

в Галичі (1200 р.), але не пізніше 1230 року, коли мали б з'явитись тріщини, виявлені в його фундаменті). Основними аргументами такого датування дослідник вважає ускладнення поперечного перетину підбаних стовпів, а також звужену пропорцію бічних нав з потужними внутрішніми пілястрами, які виконували роль своєрідних контрфорсів⁶⁰.

На основі проведеного нами порівняльного аналізу найбільш наближеними до Василівської церкви за планувальними характеристиками є Нижня (друга половина XII ст.) [КСН – 1.93] та Пречистенська (друга половина XII ст., 80-і рр.) [КСН – 1.57] церкви у Гродні, а також П'ятницька церква у Смоленську (перша третина XIII ст.) [КСН – 1.77], яка, до речі, досить подібна й за конструктивними особливостями спорудження фундаментів (стрічкова основа з двошаровою структурою кладки).

Специфіка розпланування внутрішньої частини (значне розширення головної нави у порівнянні з поперечними, КСН – 2.0), а також конструктивні особливості фундаментів (шарувата структура, виступи під розвинуті перспективні портали, виокремлена техніка основ підбаних стовпів), що відповідають рисам нового стилістичного напрямку в мурованій архітектурі княжої доби кінця XII – першої половини XIII ст., слід датувати цим періодом.

Окремі планувальні та конструктивні особливості не відповідають галицьким хрестобанним церквам. Тому для генеалогії будівельної артілі або головного будівничого слід провести верифікаційне дослідження об'єкта і залучити до аналізу ширше коло джерел.

8. Кирилівська (?) церква

У 1882–84 рр. при північній межі лісу Діброва біля Крилоса Л. Лаврецький та І. Шараневич розкопали фундаменти чотиристовпної триапсидної кам'яної церкви. Архітектурні обміри та перший аналіз об'єкта здійснив Ю. Захарієвич⁶¹. Повторні локальні дослідження пам'ятки на початку XX ст. провів Й. Пеленський⁶². Втретє руїни поблизу Діброви досліджував автор у 1981–1984 рр.⁶³

⁶⁰ Иоаннісян О.М. *Основные этапы...*, с.53.

⁶¹ Zacharjewicz J. *Wycieczka...*, s.187,188,192, tab.12, fig.13,14.

⁶² Peleński J. *Halicz w dziejach...*, s.74-76, fig.48.

⁶³ Лукомський Ю. Білокам'яний храм на передмісті давнього Галича. *ЗНТШ*. Львів 1998, т.235, с.594-607.

Загальні розміри фундаментів Кирилівської церкви у плані разом із виступами становлять 15.15 x 20.20 м, а без виступів – 14.5 x 19.8 м. Отже план побудовано на основі квадрату зі стороною 14.5 м. Фундаментні подушки підбаних опор розплановані центрично і лежать на діагоналях згаданого квадрату. Вони різні за обрисами й розмірами. Східна пара стовпових фундаментів масивніша за західну, що може підтверджувати розрахунок більшого навантаження на східні підбанні опори.

Центри апсидних дуг розташовуються на одній прямій, яка, подібно як у церкві на Цвинтариськах, висувається за межі квадратного хрестобанного ядра будівлі. Фундаменти апсид вужчі за основи зовнішніх стін, що спостерігається також у церквах на Цвинтариськах і Пантелеймона.

Винятковою особливістю Кирилівської церкви з-поміж усіх галицьких об'єктів є два звернені до центральної нави виступи при міжапсидних стінах, які були, очевидно, основою для виділеної вівтарної арки. Подібні виступи притаманні досить широкому колу церков інших архітектурних шкіл Київської Русі, які пов'язують із вежеподібними формами споруд і зараховують до нового стилістичного напрямку в архітектурі княжої доби кінця XII – початку XIII ст.⁶⁴

Західний мур, як у церкві Пантелеймона, ширший за суміжні південний та північний фундаменти, що викликано конструктивними міркуваннями – для врівноваження маси західної частини зі східними апсидами. Питання наявності у споруді хорів (емпори), а також внутрістінних сходів у західному мурі залишається відкритим.

Широкий виступ фундаменту перед головним західним порталом влаштовано пізніше за конструкцію основи західного муру, на що вказує виразний шов. Однак, оскільки техніка мурування виступу принципово не відрізняється від первісного фундаменту і в матеріалі не простежується окришин вапняка, можна припускати, що виступ спорудили ще до будівництва наземної частини. Він засвідчує наявність перспективного порталу з висуненим назовні обрамленням, подібно, як у церкві Пантелеймона та храмі у Василеві.

⁶⁴ Раппопорт П.А. Русская архитектура на рубеже XII и XIII вв. *Древнерусское искусство: Проблемы и атрибуции*. Москва 1977, с.12-29.

КСН в осях фундаментів становить 1.58, що найбільш наближене до церкви Пантелеймона – 1.62.

Ще однією відмінною конструктивною особливістю фундаментів Кирилівської церкви є зовнішні виступи, призначені для опирання лопаток або плієстрів стін. За цією особливістю об'єкт слід відносити до групи храмів вже згаданого нового стилістичного напрямку – вежеподібних церков, які характеризуються чіткими вертикальними членуваннями фасадів.

Конструкція основи будівлі виконана надзвичайно акуратно регулярними рядами добірного річкового каменю. Якщо подушки підбаних стовпів зроблені виключно на глиняному розчині та лише на поверхні пролиті стяжкою розчину, то фундаменти зовнішніх мурів мають виразно шарувату структуру – в нижній частині використаний як в'язучий глиняний розчин або темний суглинок з домішкою деревних вугликів та горілої глини, а у верхній – вапняно-піщаний розчин з такими ж домішками. Глибина заложення фундаментів стін 1.4 м, а стовпів – 2.0 м відносно верхнього обрізу конструкції. Тобто фундаменти стовпів закладені глибше і відрізняються за конструкцією від основ зовнішніх стін та апсид, як, наприклад, у церкві Пантелеймона.

Отже, за певними планувальними та конструктивними особливостями Кирилівська церква наближається до інших галицьких храмів, зокрема до церков на Цвинтариськах та Пантелеймона. Однак, за наявністю лопаткових виступів, специфічним розплануванням апсидної частини, об'єкт знаходить аналогії серед групи вежеподібних церков кінця XII – початку XIII ст.: церкви Василя в Овручі, Михайлівська і П'ятницька у Чернігові, при гирлі Чурилівки у Смоленську.

Страгирафічні, планувальні та будівельно-технічні особливості підмурків Кирилівської церкви дають підстави датувати пам'ятку першою половиною XIII ст. і гіпотетично “прив'язувати” її до часу князювання в Галичі або путивльських князів Володимира і Романа Ігоревичів (1206–1211), або чернігівських – Михайла Всеволодовича та його сина Ростислава (1234–1238)⁶⁵.

⁶⁵ Войтович Л. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* Львів 1996, с.61.

9. Церква на Царинці

Рештки ще одної хрестобанної мурованої церкви виявлені й досліджені автором протягом 1990–92 років на подолі давнього Галича в урочищі Царинка⁶⁶. Відсутність фундаментів внутрішніх стовпів пояснюється недобудованістю фундаменту, хоча на підставі порівняльного аналізу зовнішніх габаритів споруди та наявності трьох апсид, стовпи ймовірно були запроектовані будівничим храму. Фундаменти об'єкту споруджувались на місці колишньої дерев'яної церкви. Тому їх західна частина, використовуючи основу попередниці, значно відрізнялася за параметрами і конструкціями від східної частини (Іл. 1: 9). Зовнішні габарити фундаменту – 20.0 x 14.8 м, що дуже близьке до Кирилівської церкви. Ширина платформи основи апсидної частини – 2.0–2.2 м, а стрічок західної частини – 1.4 м. Центри апсидних дуг, подібно як в Кирилівській церкві, лежать на одній прямій, яка висувається за межі квадрату хрестобанного ядра. Керуючись розплануванням апсидної частини, КСН становить 1.69 м.

Надзвичайно цікавою є техніка зведення фундаментів об'єкту. У дно фундаментного рову його апсидної частини густо набивались осикові палі. Технологія спорудження фундаментів полягала у пошаровій засипці річковим каменем і уламками вапняку спочатку на глиняному, а потім й на вапняно-піщаному розчинах. В останньому спостерігаються домішки гальки та вкраплення деревного вугілля. Зафіксовано також застосування опалубки з дошок, закріплених кілками. У конструкції фундаментів виявлено архітектурні деталі повторного використання. Західна частина основи будівлі накладалася на фундаменти попереднього дерев'яного храму. Тому фундамент тут відносно вузький – усього 1.2–1.4 м. При спорудженні основи під муровану церкву первісна конструкція була частково розібрана, а її місце зайняла нова. Це пошарова засипка гравієм, розмежована кількома прошарками вапна⁶⁷. Отже конструкція фундаментів церкви на Царинці має виразно шарувату структуру.

Якщо за планувальними особливостями через відсутність фундаментів стовпів важко говорити про аналогічні побудови, то за технологічними особливостями подібними* до підмурків на

⁶⁶ Лукомський Ю. *Невідомі церкви...*, с.559-593.

⁶⁷ Там само, с.577.

Царинці є основи церкви Апостолів у Білгородці (кінець XII ст.; 1197 р.), церкви на дитинці у Путивлі (кінець XII ст.; Рибаків – перед 1230 р.), Георгіївського собору в Юр'єві-Польському (перша половина XIII ст.; 1234 р.).

На основі стратиграфічних спостережень та порівняльного аналізу технологічних особливостей фундаменту, храм на Царинці слід датувати першою половиною XIII ст.⁶⁸, та обережніше пов'язувати його спорудження з кількома роками володіння Галичем князем Данилом Романовичем (1238–1241 рр.) і вважати причиною недобудови споруди монголо-татарську навалу.

Підведемо короткі підсумки проведеного нами аналізу:

1. Першою відомою хрестобанною церквою на території Галицької землі була церква Івана в Перемишлі, збудована князем Володарем Ростиславичем у 1119–1124 роках. Інформація з вивчення об'єкта в 60-х роках минулого століття недостатня для порівняльного аналізу, що вимагає верифікаційного дослідження. На основі аналізу доступних нам матеріалів констатуємо, що церкву споруджувала артіль, обізнана у романському білокам'яному будівництві. Однак конкретне замовлення зумовило канонічну хрестобанну планувальну структуру храму. Припускаємо, що вона могла бути взорованою на Зарубинецькому великому храмі або на Борисоглібському соборі у Чернігові.

2. Виявлені 1966 року в Звенигороді муровані субстанції слід, на нашу думку, інтерпретувати не рештками хрестобанної церкви, а слідами дерев'яного об'єкта, для підмурків якого було повторно використано білокам'яний матеріал з якоїсь дотепер невідомої пам'ятки. Аргументованіший доказ або спростування цього вимагає верифікаційного дослідження пам'ятки.

3. 40-ми роками XII ст. датуються рештки церкви Спаса на горі Карпиці поблизу теперішнього Галича, що дає підставу ідентифікувати об'єкт з літописною “божницею святого Спаса” на княжому дворі Володимира Володаревича. Планувальні особливості та деякі технологічні прийоми спорудження фундаментів пам'ятки відрізняються від Іванівської церкви Володаря Ростиславича у Перемишлі, що дає привід припустити роботу в Галичі іншого будівничого.

* Враховується тільки шаруватий характер конструкції, а не застосування паль.

⁶⁸ Лукомський Ю. *Невідомі церкви...*, с.589-590.

4. Нові дослідження Успенського собору в Крилосі прояснили картину ускладненої планувальної структури об'єкта, викликану двома трансформаціями плану, які відбулись протягом двох будівельних періодів пам'ятки. Перша трансформація планувальної схеми Успенського собору під час закладання підмурків пов'язана з бажанням замовника, що відбиває динаміку змін у політично-релігійній орієнтації галицьких володарів. Припускаємо, що будівництво собору розпочав Володимир Володаревич на зламі 40-50-х рр. XII ст., а продовжив Ярослав Осмомисл після смерті батька протягом 1153-1157 рр. Відмінні технічні прийоми та матеріали, які притаманні собору другого будівельного періоду, вказують на зміну артілі будівничих. За планувальними й конструктивними особливостями фундаментів галицька катедрал не знаходить близьких раніших аналогів серед церков Київської Русі*. Первісно задуманий план храму за низкою елементів наближений до плану катедральної базиліки в Печі. Його трансформація у шестистовпну банясту структуру могла взоруватись на подібних церквах Київської Русі першої половини XII ст. Протягом другого будівельного періоду – можливо, перша половина XIII ст. – собор переплановано за схемою хрестобанної чотиристовпної церкви, до якої з трьох боків примикають галереї. Тоді ж з'являються усі вапнякові мурування та пов'язаний з ними архітектурний декор, фресковий розпис, а також внутрішні сходи на хори.

5. Церква в урочищі "Цвинтариська" характеризується новими особливостями, які дають підставу датувати її другою половиною XII ст. і вважати витвором окремої артілі будівничих.

6. Кінцем XII ст. досить переконливо датується церква Пантелеймона. Якщо за технологічними особливостями спорудження підмурків простежуються деякі подібності до Спаської та Успенської церков давнього Галича, то нові планувальні та конструктивні прийоми засвідчують нового будівничого храму.

7. Датування білокам'яної церкви у Василеві залишається дискусійним. Будівельно-технічні характеристики об'єкта потребують повторного архітектурно-археологічного вивчення шляхом верифікаційного сучасного розкриття вцілілих субстанцій

* Найбільш наближеними до неї є Успенські собори Володимира на Лузі [1156-1160 рр.] та Володимира на Клязьмі [1158-1160, перебудований – 1185-89 рр.].

пам'ятки. На основі попереднього порівняльного аналізу, спорудження Васи́лівської церкви слід відносити до кінця XII – першої половини XIII ст. і приписувати його ще одному окремому авторові-будівничому, методи розпланування церкви та конструктивно-технологічні прийоми якого не мають виразної подібності у всіх відомих дотепер монументальних спорудах ГАШ.

8. Добре збережені й повторно розкриті автором на одному з передмість давнього Галича за 3 км від Крилоського городища підмурки Кирилівської церкви характеризуються виразними рисами нового стилістичного напрямку в архітектурі Київської Русі кінця XII – початку XIII ст., що передбачали вежеподібну багатоступеневу форму споруди і виразне вертикальне членування фасадів виступами лопаток. Порівняльний аналіз об'єкта з колом аналогічних пам'яток, а також стратиграфічні особливості, міркування містобудівельного розвитку Галича, інші аргументи дозволяють датувати пам'ятку початком XIII ст. і приписувати її спорудження путивльським або чернігівським князям, які прагнули утвердитись на галицькому столі в цей період. Застосування нових раціоналізаторських технологічних й специфічних планувально-конструктивних прийомів влаштування підмурків, незважаючи на використання при цьому традиційних для Галича будівельних матеріалів, виказують нам іншого будівничого, обізнаного з передовими тогочасними зразками нового стилістичного напрямку в монументальній архітектурі Київської Русі.

9. Чи не останньою хрестобанною побудовою в давньому Галичі, спорудження фундаментів якої було перерване, найімовірніше, монголо-татарською навалою, є підмурки кам'яної церкви на Царинці під Крилоською горою. Складні геологічні умови низинної місцевості зумовили вміле новаторське застосування тут майстрами дерев'яних паль та опалубки, а також використання капітальних підмурків колишньої дерев'яної церкви. За загальними параметрами та деякими планувальними особливостями церква наближена до Кирилівського храму, однак приписувати авторство обох цих об'єктів одному будівничому чи одній артілі майстрів важко через значну різницю у будівельній техніці виконання підмурків. Швидше всього спільні особливості обумовлені волею замовника, який взорувався у виборі майбутнього храму на Кирилівській церкві, а не майстрами. Тому припускаємо, що церкву на Царинці споруджував інший майстер, що чітко дотримувався вимог замовника, але разом з тим засто-

совував передову технологію будівництва фундаментів на слабких ґрунтах.

10. На основі закономірностей розвитку планувальних і будівельно-технічних прийомів, виявлених при розгляді відомих решток хрестобанних церков ГАШ, припускаємо, що ще не локалізовані й недосліджені Холмські пам'ятки повинні характеризуватись: вищим, аніж 1.6 КСН, відокремленими фундаментами опору, шаруватою структурою фундаментів й значно розвинутими, по-відношенню до попередніх витворів, декоративними оздобами.

11. Різноманітність у прийомах розпланування і технологіях спорудження хрестобанних церков Галицької архітектурної школи XII–XIII ст. вказує на багатопартійний уклад галицького монументального будівництва, що відображає розгалужену систему контактів галицьких володарів. Зважаючи на різницю в часі між об'єктами (близько 150 років), а також враховуючи різні планувальні та конструктивні особливості, навряд чи серед усіх відомих хрестобанних церков ГАШ виявимо два об'єкти, які припишемо одному авторові-будівничому чи одній і тій же артілі. Разом з тим, певну традиційність у розплануванні апсидних частин (особливо церков Галича), застосуванні поверстової технології кладки, традиційних для Галицької землі будівельних матеріалів, важко не помітити неозброєним оком. За особливостями такого типу стоять не одні й ті ж майстри, а радше замовники, які дотримуються сталого канону, що й визначає поняття “Галицька архітектурна школа”.

12. Кожна з галицьких хрестобанних церков, збудованих від часів князя Володара до короля Данила, має подібні за планувальними та технологічними особливостями групи об'єктів на території Київської Русі. Цей зв'язок не вказує на генеалогію будівничих, а швидше відбиває загальні тенденції та закономірності розвитку архітектури. Порівняльний аналіз планів та виокремлених будівельно-технологічних особливостей хрестобанних церков ГАШ із зовнішніми аналогами дає можливість уточнити датування наших об'єктів дослідження, а також допоможе при розробці їх гіпотетичних об'ємно-просторових реконструкцій.

Рецензії та огляди

Александр Майоров

ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА IX–XVI ВВ. В СВЕТЕ НОВЕЙШИХ ИСТОРИКО-ГЕНЕАЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. 649 с.

Исследование Л. В. Войтовича – фундаментальный труд, который по своей полноте и тщательности значительно превосходит созданные ранее в отечественной и зарубежной историографии работы подобного плана. Книга является результатом многолетних разысканий автора в области генеалогии Рюриковичей, Гедиминовичей и других правящих династий Восточной Европы, а также изучения социально-политической истории Киевской Руси, русских земель и княжеств XII – начала XVI вв. и Великого княжества Литовского, воплотившихся в большом количестве научных работ, в том числе нескольких монографиях¹.

Исследование основывается на практически исчерпывающем круге источников, доступных современной науке, возможности которых внимательно анализируются и оцениваются автором в

¹ Войтович Л. 1) *Генеалогія династій Рюриковичів*. Київ 1990, XVIII+227 с.; 2) *Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиминовичів*. Київ 1992, 199 с.; 3) *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиминовичів у XII – XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження*. Львів 1996, 256 с.; 4) *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиминовичів у XII–XVI ст.* (Таблиці). Львів 1996, 50 табл.; 5) *Нащадки Чингізхана: вступ до генеалогії Чингізидів – Джусидів*. Львів 2004, 248 с.

специальном источниковедческом разделе (с. 11-96). В числе таких источников – древнерусские летописи и западноевропейские хроники, иные нарративные произведения XII – XVII вв., дипломатические акты и письма, частные акты, метрики литовско-мазовецкой короны, родословные книги, разрядные книги, войсковые реестры, шляхетские легитимации, жития и предания. Значительное внимание уделено вещественным и изобразительным источникам, среди которых – надгробия, эпитафии, граффити, портреты, миниатюры и другие иконографические материалы, княжеские гербовники, разнообразные археологические источники, монеты, печати и др.

С особой тщательностью Л. В. Войтович подходит к изучению княжеских поминальников – специфического вида источников, богатых фактическими данными, но требующих больших усилий по идентификации имен. Среди таких источников, пока еще мало изученных, отдельно исследуются Любецкий, Холмский, Киево-Печерский и Супральский синодики.

Важным достоинством рецензируемой работы является введение в научный оборот новых источников, ранее не использовавшихся в исследованиях по генеалогии. В качестве примера укажем на сочинение монаха Киево-Печерского монастыря Афанасия Кальнофойского “Teraturgema”, опубликованное на польском языке в 1638 г. Здесь приводится генеалогия князей Святополк-Четвертинских, надгробные эпитафии известных лиц, погребенных на территории монастыря, список ктиторов и попечителей, выписки из монастырского поминальника, – сведения, представляющие значительную ценность для изучаемого предмета.

Основное внимание в книге уделяется изучению персонального состава княжеских династий Рюриковичей (с. 113-281) и Гедиминовичей (с. 282-356). В рамках этих больших династий, насчитывающих в общей сложности несколько сотен членов, автором выделены и отдельно изучены роды полоцких, друцких, галицких, волынских, турово-пинских, чернигово-северских, муромо-рязанских, тарусских, пронских, ростовских, суздальских, московских, ярославских и тверских князей, а также князей Четвертинских, Соколовских, Одоевских, Воротынских, Острожских, Заславских и др.

Значительный интерес представляют разделы, посвященные первым русским князьям – Рюрику, Олегу, Игорю, Ольге, в которых автор на основе синтеза различных источников по-новому пытается реконструировать некоторые спорные или недостаточно выясненные факты их биографии. Достаточно убедительно выглядит выдвинутая им на основании археологических источников, данных скандинавских саг и так называемой Иоакимовской летописи версия ранней истории Ладоги, а также обстоятельств, обусловивших призвание на княжение Рюрика. Можно согласиться с отождествлением Рюрика с известным датским викингом Рориком (ум. ок. 876 г.) и выводом об историчности названных в Повести временных лет его братьями Синеуса и Трувора, которых Л. В. Войтович отказывается считать членами княжеского рода, предполагая в них предводителей отдельных варяжских отрядов, находившихся под властью Рюрика (с. 114-115).

Интересны соображения автора об обстоятельствах прихода к власти в Киеве Олега, взаимоотношениях первых киевских князей с венграми, восточном направлении их внешней политики и походах на Каспий. По-новому решается один из наиболее дискуссионных и запутанных вопросов о времени, месте и обстоятельствах смерти Олега. Автор предлагает вполне обоснованную гипотезу, согласно которой свергнутый возмужавшим Игорем, законным наследником Рюрика, Олег, всеми забытый, закончил свои дни в Ладоге в 20-х годах X ст., а в Киеве волхвы в угоду новому властителю сложили легенду о смерти вещего князя с традиционным мотивом предопределения судьбы (с. 118).

Вместе с тем, автор оставляет нерешенным поднимаемый им вопрос идентификации летописного князя Игоря. Речь идет об отмечаемом практически всеми исследователями несоответствии традиционной хронологии основных событий жизни этого князя, особенно же времени его вступления в брак и рождения сына Святослава. Соглашаясь с гипотезой о возможном существовании двух князей с именем Игорь – сына и внука Рюрика, автор так и не приходит к определенному заключению. Недостаточно основательно представляется и принимаемое им предположение о тайном христианстве Игоря, что будто бы проявлялось в его внешней политике. Несколько искусственно выглядит и другое предположение, по которому Ольга являлась последней предста-

вительницей рода Аскольда, вывезенного во Псков, где с ней и познакомился Игорь (с. 119). Подобные предположения нуждаются, на наш взгляд, в дополнительной аргументации.

В числе источников, постоянно используемых автором рецензируемой книги, имеются и весьма поздние, чье происхождение и достоверность вызывают определенные сомнения. Прежде всего, мы имеем в виду оригинальные известия “Истории Российской” В. Н. Татищева, почерпнутые историком первой половины XVIII в. из недошедших до нас древних памятников, бывших в его распоряжении, в том числе так называемой Иоакимовской летописи.

В обращении к такому своеобразному источнику Л.В. Войтович, на наш взгляд, проявляет некоторую непоследовательность. Принимая содержащиеся в нем сведения и опираясь на них в своих дальнейших выводах, автор в то же время отказывается признать подлинность Иоакимовской летописи в целом, характеризуя ее как “позднейший фальсификат”. Недоумение читателя еще более усиливается замечанием о том, что упомянутая летопись “была составлена первым новгородским епископом Иоакимом” (с. 114). Первым новгородским епископом, как известно, был Иоаким Корсунянин, живший на рубеже X–XI вв., и если наш автор признает именно его составителем летописи, то о каком позднем фальсификате можно вести речь? Ведь упомянутый Иоаким на целое столетие старше Нестора, и, следовательно, созданная им летопись должна быть старше Повести временных лет. Вероятно, здесь имеет место какое-то недоразумение.

С большой тщательностью и глубоким знанием материала Л.В. Войтович решает наиболее сложные и запутанные вопросы генеалогии русских и литовских князей, правивших в отдельных землях, восстанавливает факты их биографии, родственные взаимоотношения, уточняет некоторые датировки. В большинстве случаев подобная исследовательская работа требует учета и реконструкции самых широких и полных данных, относящихся к внутри- и внешнеполитической истории, истории социальных и правовых институтов.

Важным достоинством рецензируемой книги является включение в нее специальных разделов, посвященных анализу социально-политического положения князей в период Киевской Руси

(IX–XIII вв.) (с. 367–423) и удельных княжеств (XIII – начало XVI вв.) (с. 425–498). Автором изучаются вопросы демографии, наследственного права и брачной политики, отношения князей с другими слоями общества, с церковью и городами, с войском, роль князей в развитии древнерусской культуры и традиций государственности.

Немало в работе сделано обобщений, касающихся особенностей социально-политического строя и государственного устройства Киевской Руси, преобразовательной деятельности киевских князей. На некоторых из них мы остановимся более подробно.

Характеризуя административно-политические реформы Владимира Святославича, Л.В. Войтович говорит об учреждаемых им новых “провинциях” в составе основанной первыми Рюриковичами “империи”, создавая которые, князь стремился уничтожить старое племенное разделение населения, прежние племенные границы и политические центры, основывая взамен их новые, как, например, город Владимир на Волыни (с. 387). Соглашаясь в целом с подобными утверждениями, мы должны заметить, что главным условием, сделавшим возможной столь масштабную реформаторскую деятельность киевского князя, было происходившее на Руси на рубеже X–XI вв. бурное разрушение родоплеменных отношений и связанных с родовым строем общественных институтов, в том числе институтов власти и управления, что и обусловило значительное усиление княжеской власти в лице киевского князя и его временное преобладание над местными политическими структурами.

Характеризуя Киевскую Русь как “феодалную империю”, состоящую из отдельных “королевств”, исследователь основное внимание уделяет эволюции междукняжеских отношений – от отношений на основе бенефициев (земельных владений или фиксированных доходов с них, предоставляемых под условие службы сеньору), преобладавших в XI – начале XII в., к отношениям на основе феодалов (безусловное наследственное владение), складывающихся в XII – начале XIII в., что становится главной причиной феодальной раздробленности (с. 389–390).

Подобная схема политического развития Руси XI – XIII вв., широко представленная в литературе, страдает существенным

недостатком, – в ней не остается места для политической деятельности вечевой общины, проявившей себя в многочисленных, зафиксированных источниками фактах вечевого избрания и смещения князей, заключения с ними договоров “на всей воле” общины, вмешательства общины в княжеские дела и нарушения установленного на княжеских съездах порядка междукняжеских отношений и проч.

Факты такого рода, давно изученные и введенные в научный оборот, игнорировать невозможно. Признавая это, Л.В. Войтович в отличие от многих новейших исследователей отказывается видеть в князьях Киевской Руси полновластных монархов. По его мнению, княжеская власть была ограничена демократическими традициями, идущими еще от эпохи “военной демократии”. Князь “по своей сути остался наивысшим представителем (“достоинником”, по терминологии автора. – А.М.) общества, его служебником”. Князь “мог раздавать бенефиции, а затем и лены своим представителям за их службу, но эти бенефиции, как и позднейшие лены, давали только право на фиксированные натуральные или денежные налоги (которые заменили полюдь) и судебные виры с данной территории” (с. 398).

Главным политическим противовесом, не позволившим княжеской власти развиться во власть монархическую, являлось вече. “Неверным является взгляд, что в XI–XII вв. вече функционировало только в Северо-Западной Руси, а в остальных землях собиралось лишь в экстремальных условиях” (с. 398). Вече, делает вывод автор рецензируемой книги, имело повсеместное распространение на Руси. Другой важный вывод, сделанный Л.В. Войтовичем, касается социального состава участников вечевых собраний: “Источники не дают оснований считать этот орган “органом феодальной демократии”, т. е. господствующего класса, как предлагали В. Пашуто, В. Янин, П. Толочко и др.” (с. 399). Состав его участников был значительно более широким и охватывал все слои свободного населения.

С подобными выводами можно согласиться с одной, но весьма существенной, на наш взгляд, поправкой. Вечевые собрания Киевской Руси не являлись представительными учреждениями, на них собирались и действовали не “представители” от “всех слоев населения”, а свободные и полноправные граждане непосредственно. Вечевая демократия не знает представительных форм и

осуществляется посредством личного участия в деятельности вечевых собраний всех, кто достиг гражданского полноправия.

Несколько противоречивы, на наш взгляд, дальнейшие построения автора, раскрывающие взаимоотношения князей с вечевой общиной. “Князья должны были считаться с суверенными правами общины, которые реализовывались через институт веча – распоряжаться в земле без них и ставить им определенные требования”. В то же время, князья стремились “ограничить влияние веча и вообще от него избавиться” (с. 399). “Избавиться” князю от веча, равно как и “избавиться” вечевой общине от князя было бы равносильно разрушению сложившегося в период Киевской Руси государственного устройства, где князь и вече являлись основными и в равной мере необходимыми институтами власти и управления.

Развивая идею противоборства княжеской власти и вечевой общины, исследователь, вопреки сформулированным ранее положениям, склоняется именно к такому итоговому выводу: “Нам представляется, что институт веча как рудимент военной демократии эпохи племенных княжений, утратив общеземский характер, сохранился в городах, трансформировавшись в орган городского самоуправления” (с. 409).

Никаких фактов, способных доказать подобное превращение, состоявшееся будто бы еще в домонгольский период, на наш взгляд, нет. Об этом свидетельствуют и основные доказательства, предложенные Л. В. Войтовичем в подтверждение вывода о падении значения веча, а, по сути дела, вывода об изменении политического строя древнерусских земель.

Одно такое доказательство – малые размеры вечевых площадей древнерусских городов, где будто бы могли уместиться только немногочисленные представители местной знати: “Исходя из ограниченности пространства вечевых собраний в тех городах, где проведены более полные археологические исследования, например, в Новгороде Великом или в Звенигороде на Белке, их характера, можно допускать подобие этого института (института веча. – А.М.) “300 золотых поясов” западных городов, т. е. представительского органа городской верхушки” (с. 409).

Допуская такое “подобие”, автор как будто забывает свой же вывод, изложенный несколькими страницами выше, о том, что

“исходя из вместимости вечевой площади” Великого Новгорода, установленной в ходе многолетних раскопок, новгородское вече не могло быть узкословным органом, на него собирались граждане из всех слоев городского населения – “от бояр, и от житевых людей, от купцов, и от черных людей” (с. 399).

Другим доказательством падения политического значения веча в период Киевской Руси, согласно концепции Л.В. Войтовича, является произведенная князьями замена этого демократического института советом, состоявшим из старших дружинников: “Функции веча Рюриковичи стремились заменить военным советом старшей дружины. Так возник совещательный орган, называемый думой” (с. 399). Но такое “стремление” князей и его результаты – не факт, а только предположение исследователя. К тому же, предположение отнюдь не бесспорное. Более основательным, на наш взгляд, является сложившееся еще в дореволюционной историографии понимание боярской думы как одного из основных институтов древнерусской государственности, который не был и не мог быть создан князьями, а является естественным преемником существовавшего в родоплеменную эпоху совета знати, подобно тому, как сама княжеская власть и вечевые собрания периода Киевской Руси выступают преемниками племенных князей и народных собраний предшествовавшей эпохи.

Главным основанием для преувеличенной оценки политического потенциала княжеской власти в ее соревновании с вечевой общиной в концепции Л. В. Войтовича является понимание характера военной организации Киевской Руси, основу которой составляла будто бы княжеская дружина (с. 414). Подобный тезис, который у нашего автора выглядит как нечто само собой разумеющееся, является в высшей степени сомнительным. Даже самые убежденные сторонники идеи раннего утверждения на Руси феодально-монархических порядков были вынуждены признавать высокое значение общеземского войска как главной и во многом решающей военной силы.

В нашем понимании, именно земское войско – полк – составлял основу военной организации Киевской Руси. Все взрослое мужское население в этот период было поголовно вооружено и мобилизовано в сотенно-тысячную организацию, противостоять которой не могла ни одна, даже самая сильная и многочисленная княжеская дружина. В этом и состояло главное условие

политического преобладания вечевой общины над князем. Мобилизовать общеземское войско могло только вече, без согласия которого князь мог рассчитывать только на силы собственной дружины (что и происходило в большинстве известных межусобных конфликтов). Развитие военного дела, усовершенствование видов вооружения и появление нового оружия, в том числе дорогостоящего и требующего специальных навыков в его владении, безусловно, вело к снижению значения народного ополчения, низводило его на уровень второстепенной и даже вспомогательной военной силы по сравнению с профессионально обученными и оснащенными войсками. Однако нет никаких доказательств того, что подобные процессы и связанные с ними общественно-политические изменения могли произойти уже в период Киевской Руси.

Обращаясь к вопросу о социально-политическом положении и роли древнерусского боярства, автор приходит к обоснованному выводу о том, что “тезис многих ученых о земельных владениях, могуществе и постоянном противостоянии боярства и князей в значительной мере надуман”. Чем же тогда поддерживалось высокое общественно-политическое положение бояр? По мнению исследователя, основным источником влияния и благополучия боярства была его служба князю (с. 400). Но такой подход оставляет без внимания земских бояр, не связанных службой князьям. Между тем, проблема земского боярства, выступавшего в качестве лидеров вечевых общин, давно поставлена и обсуждается в науке. И сам Л.В. Войтович на страницах рецензируемой книги признает существование таких “вечевых лидеров” (с. 410).

Можно не соглашаться с некоторыми взглядами автора, высказанными по поводу общественно-политических отношений и государственного устройства Киевской Руси и русских земель последующего периода, тем более, что эти вопросы традиционно принадлежат к числу наиболее дискуссионных в отечественной и мировой историографии. Их невозможно решить в рамках одной монографии, тем более, что ее главная задача состояла в другом – воссоздать генеалогию основных правящих династий Восточной Европы. И с этой задачей Л.В. Войтович, на наш взгляд, справился успешно. Его монография, безусловно, является заметным событием в исторической науке и может стать незаменимым пособием для всех изучающих историю европейского средневековья.

КНЯЖА СТОЛИЦЯ ВОЛИНИ В ПРОСТОРІ І ЧАСІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОГЛЯДІВ ЛУЦЬКИХ ТА ЛЬВІВСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Кучинко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В. В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії). Луцьк 2004, 260 с.

Питання історичної топографії українських міст є актуальною проблемою сучасної історичної науки. За останні роки з'явилося чимало праць, присвячених цим проблемам. Вивчення історичної топографії волинських міст з широким використанням даних археології було розпочато у 1980–90-і рр.¹

Питання історичної топографії Володимира-Волинського (давнього Володимира) досліджуються вже близько двох сотень років. Цьому питанню приділяли увагу С. Косович (1830), О. Дверницький (1889), О. Левицький (1892), М. Теодорович (1893), О. Цинкаловський (1937, 1961), автор даної рецензії (2002, 2003)².

¹ Шеломенцев-Терський С.В. Древнерусский Перемышль. *Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов Всесоюзной конференции. Суздаль 1987.* Москва 1987, с. 283; Терський С.В. Соціальна топографія літописних міст Надстубляниці в Х–ХІІІ ст. *Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.* Луцьк 1988, ч. 2, с. 95–97; Шеломенцев-Терський С.В. *Лучеськ Х–ХV ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня к.і.н.* Київ 1999, 382 с.

² Дверницький Е. Н. *Памятники древнего православия в городе Владимире-Волинском.* Киев 1889, 63 с.; Левицький О. *Историческое описание Владимир-Волинского Успенского храма, построенного в половине XII вв. князем Мстиславом Изяславовичем.* Киев 1892, 132 с.; Теодорович Н. И. *Город Владимир Волинской губернии в связи с историей Волинской епархии: Исторический очерк. В память девятисотлетнего юбилея Волинской епархии. 992–1892.* Почаев 1893, 255 с.; Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. *ЗНТШ.* Львів 1937, т. 154, с. 186–193; Sunkalowski A. *Materiały do pradžiejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.* Warszawa 1961, 265 s.; Терський С. В. Окольный город княжого Володимира (за даними археологічних досліджень

Вагомий внесок у вивчення цієї проблеми вносить колективна монографія, написана відомими волинськими археологами М. Кучинком, Г. Охріменком та істориком В. Петрович. Вона підсумовує роботи по дослідженню Володимира, проведені різними колективами археологів, істориків та архітекторів у 1970–2000 рр. В основі роботи лежить дисертаційне дослідження “Історична топографія міста Володимира (Х–ХVІІІ ст.)”, захищене В. Петровичем 2003 р. у Львівському національному університеті ім. І. Франка.

У дослідженні використано багато опублікованих джерел, більшість з яких вже була залучена у публікаціях О. Дверницького та М. Теодоровича. Проте інтерпретацію їх проведено у відповідності із сучасними поглядами на історію краю. В книзі багато оригінальних ідей та гіпотез, але вони не завжди належно обгрунтовані. Проте, безсумнівною заслугою авторів є введення у науковий обіг малодоступних широкому читачеві архівних матеріалів, перш за все львівських установ другої половини ХХ ст.: Львівської комплексної архітектурно-реставраційної майстерні (далі – ЛКАРМ) та Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею (далі – ВАЕ ЛІМ), що працює під керівництвом автора рецензії.

Базовими при викладі матеріалу є дослідження цивільної забудови в межах дитинця та Окольного города, які проводилися лише експедицією під керівництвом М. М. Кучинка та автора³.

1999 р.). *Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження.* Львів 1999, с. 48–54; Терський С. В. Проблеми історичної топографії Володимира-Волинського. *Сучасні проблеми археології.* Київ 2002, с. 225–227; Терський С. В. *Археологія доби Галицько-Волинської держави.* Львів 2002, 108 с., іл; Терський С. В. Садиба вельможі в окольному городі княжого Володимира. *ЗНТШ.* Львів 2002, т. 244, с. 645–662; Терський С. В. Володимир у світлі археології. *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne.* Zamość 2003, t. 1, с. 27–44; Терський С. В. Володимир у часи правління князів Сангушків (за археологічними та писемними джерелами). *Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24–25 січня 2003 р., м. Славути).* Львів 2004, с. 88–90.

³ Терський В. С., Терський С. В. Охоронні дослідження у Володимирі-Волинському. *Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.* Луцьк 1988, ч. 2, с. 71–72; Терський С. В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Ровенської, Волинської та Львівської областей в 1987 році. Львів, 1988; *ДАЛО*, ф. 2591, оп. 1, спр. 698, 39 с.

Проте вони охопили незначну площу до 2000 м² (від загальної 66 га). Іншими дослідниками (А. Праховим, М. Каргером, П. Раппопортом, М. Малевською та Г. Песковою) цілеспрямовано розкопувались лише пам'ятки монументальної архітектури княжої доби. Таким чином, середньовічний Володимир – порівняно слабо досліджена археологами княжа столиця. Тому суспільно значущим моментом у книзі є постійне нагадування, що для вирішення проблем історичної топографії міста потрібно продовжувати археологічні розкопки, оскільки місцева влада з покоління в покоління вперто твердить, що тут вже все давно розкопано, і досліджувати нема що.

У першому розділі при огляді історичних джерел та основних проблем вивчення міста перелічено архівні комплекси документальних та картографічних джерел, детально проаналізовано давню міську топоніміку, підсумовано основні результати археологічних досліджень.

Контроверсійним є покликання авторів слідом за російським істориком М. Карамзіним на “Теста Гунгарорум”, як на найдавнішу згадку про існування Володимира (міфічного Лодомира) у IX ст. (літописець (нотар) угорського короля Бели IV на початку XIII ст. писав, що місто, поряд з Галичем та Києвом знаходилося на шляху угорців під час їх переселення у Центральну Європу). Це твердження, попри його часте використання нефаховими істориками, неодноразово зазнавало критики з боку фахівців⁴.

Огляд історіографії та досліджень Володимира досить детальний, проте, у ньому не враховано фундаментальну монографію О. Левицького (1892), присвячену не лише Успенському собору, але й в цілому історії міста (хоча в тексті на неї зрідка зустрічаються посилання). Також зауважимо, що немає даних про розвідкові розкопки О. Цинкаловського у Володимирі, як стверджується в рецензованій роботі (с. 16), а лише про спостереження за результатами земляних робіт.

Серед важливих топографічних проблем, які ставлять автори (с. 24), є час побудови укріплень на Заріччі. Проте, як і інші важливі питання, воно не може бути вирішеним без ґрунтовніших дослід-

⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси*. В 11 т., 12 кн. Київ 1991 [1913], т. 1, с. 224; Пастернак Я. *Коротка археологія західно-українських земель*. Львів 1932, с. 74-76.

жень. При цьому ряд висновків зроблено за відсутності достатніх археологічних даних. Так, наприклад, спорудження укріплень дитинця Володимира датуються авторами серединою X ст.

Другий – п'ятий розділи є основними у книзі. Слід ще раз зауважити, що подача інформації здійснена тут за хибним принципом, започаткованим у роботі О. Жук⁵ (вперше критика роботи подана у вищенаведеній роботі М. Долинської), тому що відсутня чітка структура подачі матеріалу – взамін прийнятого в історичній літературі⁶ розгляду топографії міста за окремими структурними одиницями: дитинець, окольний город, середмістя, передмістя, а в їх межах за тематикою – укріплення, територія, вулична мережа, храми тощо, виклад матеріалу подається у двох частинах: світська забудова (оборонні укріплення та житлово-господарські будівлі) та храми. Результатом є важко сприйнятна суміш різнорідної інформації, що складається з опису монументальних будівель, особливостей їх архітектури, історії перебудови, історичних подій та фактів, яким у процентному відношенні приділено занадто багато уваги. Опис власне топографії міста складає незначний відсоток.

Другий розділ (с. 32–95) – найбільший у книзі, присвячений історико-культурному розвитку Володимира з найдавніших часів до середини XIV ст. Тут прослідковано спектр основних природно-географічних та історичних передумов виникнення міста та їх вплив на формування його поселенської території. Дещо недоречним при викладі історії міста видається широкий екскурс у проблеми первісної археології Волині (п. 2: “Володимир та його околиці в прадавні часи”). При описі початків заселення міської території та локалізації храмів багато припущень подаються як доведені факти. Наприклад, матеріалів VI–VIII ст. з території Окольного міста (с. 58) взагалі на сьогодні не відомо.

Розділ, який побудований на матеріалах археологічних досліджень, майже не містить даних із стратиграфії культурних напластунків. Окрім цього, характеристика забудови дитинця (с. 66) – найповніше вивченої на сьогодні структурної частини Володимира, не прив'язана до конкретного місця.

⁵ Жук. О. *Історична топографія Луцька X–XVIII ст. Автореферат ... к.і.н.* Львівський національний ун-тет ім. І.Франка, 2000, 22 с.

⁶ Наприклад: Терський С. В. *Пересопниця. Краєзнавчий нарис*. Рівне 2003, 160 с., іл.

Автори поділяють усталені раніше висновки про розташування князівського палацу при Успенському соборі, наявність монастиря в ур. Стара катедра, проте помилково відносять до київської архітектурної традиції лише Успенський храм та храм на вул. Садовій (с. 93), забуваючи про храми в ур. Стара катедра та чотиристовпний поруч Василівської церкви. Ряд висновків авторів щодо розташування та найменування давніх храмів Володимира є дискусійними. Так в першому розділі книги (с. 28) фактично відкинута дисертаційний висновок В.Петрович про тотожність сучасної Василівської церкви з храмом-усипальницею Св. Іоакима та Анни⁷, який за документальними даними XVI ст. прийнято було розмішувати на дитинці, а в другому та третьому розділах (с. 94, 118) ця версія Л. Махновця приймається як слушна. Натомість розкопаний М. К. Каргером чотиристовпний храм поблизу храму св. Василя з незрозумілих причин оголошено первісним храмом св. Михайла (с. 29, насправді ур. Михайлівщина з фундаментами храму-ротонди 1260-х рр. знаходиться за 150 м східніше). Ймовірнішим, на нашу думку, є спадкоємність цьому храму існуючій церкві св. Василя 2-ї пол. XIII ст.⁸

У книзі неодноразово сплутуються два різночасові храми св. Миколи (с. 150), які були різними будівлями та стояли у двох різних місцях. І це при цьому, що на с. 158 конкретно зауважується, що греко-католицька каплиця св. Йосафата, споруджена у 1780 р. на П'ятницькому передмісті була переосвячена у 1798 р. в православний соборний храм св. Миколи (див.: Дверницький, 1887, с. 58), а стара церква під цим іменем, яка стояла в Окольному городі неподалік синагоги, перестала існувати у XVIII ст. (с. 143). Таким чином, княжа церква св. Миколи, яка була головним храмом Подолу та згадується у повідомленні Іпатіївського літопису під 1235 р., коли князь Данило Романович, збираючись в похід, молився "Богу і

⁷ Петрович В. *Історична топографія Володимира X–XVIII ст. Автореферат ... к.і.н.* Львівський національний ун-тет ім. І.Франка, 2003, с. 10.

⁸ Намаганя Г. О. Пескової та П. О. Раппопорта (Пескова А. А., Раппопорт П. А. Неизвестный памятник волынского зодчества XII в. *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1986*, Ленинград 1987, рис. на с. 545) ототожнити храм середини XII ст., що передував Василівській церкві-ротонді, з церквою св. Димитрія, очевидно, виходять з помилкової тези про "мініатюрність" Володимира княжої доби.

святому архієрею Миколі, іже каза чудо свое"⁹ помилково локалізується на П'ятницькому передмісті. Насправді старша церква св. Миколи стояла на схід від Ринку, на пагорбі неподалік від правого берега р. Смочі поряд Жидівської вулиці. На це її розташування вказує документ 1590 р. (АрЮЗР, ч. 1, т. 1, с. 265-267), неодноразово цитований у рецензованій книзі. Правильно показано розташування княжого храму на карті-схемі В. Ковальського (на схемі О. Цинкаловського: 1937, с. 197 вказаний сучасний храм св. Миколи, який займає приміщення, зведене 1741 р. як каплиця св. Йосафата на північному передмісті). І без особливих знань історії Володимира зрозуміло, що одночасне і близьке розташування двох значних парафіяльних храмів у княжому місті – св. Миколи та св. Параскеви П'ятниці суперечить логіці.

Важливим є висновок про радіально-кільцеве планування вуличної мережі міста, проте він недостатньо підтверджений конкретними даними. При описі оборонних споруд на с. 71 вперше опубліковано інформацію про здійснений у 1976 р. експедицією під керівництвом М. М. Кучинка перетин валу Окольного города. Проте при цьому не вказано наявності чи відсутності культурного шару під насипом валу (похованого горизонту), який допоміг би правильно датувати укріплення Окольного города.

При описі храмів у всіх розділах роботи відсутні згадки про храм св. Апостолів Петра і Павла. Вперше цей храм фіксується у документі 1570 р.¹⁰, а у візитації 1695 р., опрацьованій С. Косовичем та О. Дверницьким, даних про нього вже немає.

Проте, свого часу ретельне вивчення опублікованих архівних та археологічних джерел та історичних досліджень дозволило автору цієї рецензії аргументовано доповнити дані про храми княжого (XI–XIV ст.) Володимира¹¹. В результаті картографування

⁹ ПСРЛ, т. 2, стб. 516.

¹⁰ Заяць А. Є. *Урбанізаційний процес на Волині в XVI–першій половині XVII століття*. Львів 2003, с. 119.

¹¹ Терський С. В. Проблеми історичної топографії Володимира-Волинського. *Сучасні проблеми археології*, с. 225-227; Його ж. Храми посвячені апостолам у княжому Володимирі (питання локалізації). *Матеріали 14-ї Наукової конференції "Минуле і сучасне Волині та Полісся"*, присвяченої 680-літтю надання Володимир-Волинському Магдебурзького права (м. Володимир-Волинський, 7-8.12.2004 р.). Луцьк 2004, с.166-168.

храмових ділянок, як доміант у плановій структурі міста, автором рецензії було виявлено містобудівну композицію і відзначено певну систему у їх розташуванні: вони розміщені вздовж р. Луга у два пояси, відповідно до етапів розвитку міських посадів.

Як відомо, важливими ознаками храмових ділянок у княжих містах України є наявність синхронних та пізніших (традиція) поховань, а також специфічних керамічних полив'яних плиток для вимощення підлоги. За такими ознаками у княжому Володимирі виділено декілька ділянок не відзначених у даній книзі¹². Одну з них впевнено можна пов'язувати із невідомим раніше археологам та історикам храмом, пам'ять про який збереглась у назві урочища Апостольщина – на лівому березі р. Смочі вище ур. Михайлівщина: назва урочища відома з XIX ст. (див.: Теодорович, 1893, с. 181, прим.) та зафіксована на карті В. Ковальського 1959 р. На ймовірне розташування тут храмової ділянки вказують знахідки полив'яних плиток до підлоги, виявлених під час розкопування горбка, що був поблизу млина Паєвського по вул. Гайдамацькій (зберігались у музеї НТШ у Львові, № 24488; Цинкаловський, 1937, с. 210; тепер буд. № 11) та у спорудах XIV ст. на території СШ № 4, досліджених під час розкопок 1999–2000 рр., а також велике кладовище, що діяло до XVIII ст. по обидва боки вул. Гайдамацької (раніше Чапаєва¹³),

По колишній вул. Малій Островецькій у 1920-ті рр. під час нівеляції пагорба південніше млина було відкопано тілопокладне поховання в супроводі зброї та мідних острог, переданих до музею НТШ у Львові¹⁴. Воно фіксує, можливо, найдавніший етап у функціонуванні даної храмової ділянки.

На час появи храму вказує запис у т. зв. Добриловому Євангелії 1164 р.¹⁵ (ця пам'ятка не має точної прив'язки до міста, проте особливості її декорування та палеографії вказують на

¹² Терський С. В. Проблеми історичної топографії Володимира-Волинського. *Сучасні проблеми археології*, с. 225–227; Терський С. В. Володимир у світлі археології. *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*, s. 27–44.

¹³ Терський С. В. Дослідження літописної округи княжого Володимира. *Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2003 р. Інформаційний бюлетень*. Львів 2004, с. 61–64.

¹⁴ Synkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, s. 167.

¹⁵ Запаско Я. П. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів 1995, с. 194.

галицько-волинські землі. Про церкви посвячені на честь св. Апостолів у галицьких та волинських містах того періоду невідомо).

Натомість автори намагаються по-своєму пояснити появу топоніма Апостольщина та кладовища XVIII ст., локалізованого на Засмоччі роботами автора¹⁶ – як результат переносу будівлі колишнього монастирського храму Дванадцяти апостолів у 1780-і рр. до Домініканського монастиря (с. 152), забуваючи, що мова йде про події в іншому кінці міста. Насправді виявлені на значній площі багаточисельні поховання могли бути околицею діючого загально-міського кладовища, що існувало ще наприкінці XIX ст. в ур. Михайлівське¹⁷ навколо відновленої сто років раніше каплиці св. Михайла.

При описі в книзі храму Дванадцяти апостолів, вперше згаданого в літописній повісті про заслуги померлого в 1288 р. князя Володимира Васильковича та його заповіті (ПСРЛ, т. 2, 1908, с. 926), розташування якого (300 м західніше храму св. Іллі вниз за течією р. Луги поруч з давнім узвозом до мосту на лівий берег при галицькій дорозі) було добре відомим місцевим мешканцям та дослідникам старовини ще в XIX ст.¹⁸, є вказівка на відсутність даних про храм у литовську добу (с. 151). Насправді, у 1452 р. церква Дванадцяти апостолів згадується серед маєтків, роздарованих волинській шляхті у Володимирі великим князем Свидригайлом (РИБ, т. 27, 1910, с. 107).

Безпідставною, слідом за припущенням О. Дверницького, є локалізація в ур. Стара катедра храму св. Димитрія, про розпис якого та багаті дари в цей храм, зроблені князем Володимиром Васильковичем, згадує Галицько-Волинський літопис під 1288 р. Найімовірніше, на наш погляд, розмістити дану церкву на храмовій ділянці в Окольному городі поблизу Ринку¹⁹. Її могло поглинути

¹⁶ Терський С. В. *Дослідження літописної округи княжого Володимира...*, с. 64.

¹⁷ Грушевський М. *Історія України-Руси*. В 11 т., 12 кн. Київ 1992 (1905), т. 2, с. 379.

¹⁸ Дверницький Е. Н. *Памятники древнего православия в городе Владимире-Вольнском*, с. 43; Теодорович Н. И. *Город Владимир Вольнской губернии в связи с историей Вольнской епархии: Исторический очерк. В память девятьсотлетнего юбилея Вольнской епархии. 992–1892*, с. 155.

¹⁹ Терський С. В. *Храми посвячені апостолам у княжому Володимирі (питання локалізації)...*

перепланування Володимира, оскільки у документах XVI–XVII ст. храм св. Димитрія не відмічений. А в ур. Стара катедра однозначно ще з княжих часів розташовувався жіночий монастир з храмом св. Федора, зруйнований у часи походу хана Батия²⁰ (тут доречним було б вказати, що Федір – християнське ім'я будівника Успенського собору князя Мстислава Ізяславича).

Аналогічно не переконує вже згадувана спроба Г. Пескової та П. Раппопорта пов'язати монументальну споруду храму XII ст. дослідженого у 1956 р. поруч сучасної Василівської церкви з храмом Св. Димитрія, оскільки в 1288 р. (на момент літописної згадки) розташована в 30 м поруч Василівська церква уже будувалась.

У третьому розділі книги простежено зміни у топографії Володимира внаслідок входження Волині до складу Великого князівства Литовського. Визначено час і місце побудови нових укріплень, відомих з писемних джерел, зокрема, мурованого замку короля Казимира III та дерев'яного Казимира Ягелончика (с. 98–101). Детально окреслено топографію храмів як архітектурних акцентів забудови Володимира. З'ясовано, що в цей період у Володимирі зводять 7 нових церков (с. 125). Проте, не знайдено нових даних про розташування церков св. Апостола та Євангеліста Луки та Козьми й Дем'яна, згаданих у візитації 1695 р.²¹

За динамікою побудови культових споруд простежено зміни в етнічній структурі населення міста. Аналіз картографічних та писемних джерел дозволив авторам прийти до висновку про двоцентрове планування Володимира у литовську добу. Досить широко охарактеризовано побутовий та економічний стан мешканців міста.

Разом з тим, в описі соціально-економічного розвитку Володимира процес перетворення Окольного города у середмістя, неоправдано віднесено до другої половини XIV ст. – періоду фактичного занепаду міста. При цьому цей процес пов'язується не з запровадженням магдебурзького права (датується більшістю сучасних дослідників кінцем XIII–початком XIV ст.), а з “остаточним формуванням (?) шляхти” (с. 105). Відмітимо також

²⁰ Раппопорт П. А. “Старая Кафедра” в окрестностях Владимира Волынского. *Сов. археология*, 1977, № 4, с. 253-266.

²¹ Теодорович Н. И. *Город Владимир Волынской губернии...*, с. 151.

відсутність належної критики археологічних джерел. Так, при описі Введенської церкви вказано на присутність на погості храму цегли “з тризубцем”, яку віднесено до княжої доби (насправді ця цегла з фондів місцевого музею датується XVIII ст.). Немає детальнішого опису вуличної мережі, яка завжди гармонійно вписувалась у рельєф. На с. 124 згадано Жидівську вул., яку в інших місцях книги названо Миколаївською. Князь Ковельський у переліку великих земле-власників (с. 113) – це той же князь Сангушко²².

У четвертому розділі проаналізовано соціотопографічний розвиток міста в період 1569–1795 рр. Слушно відзначено піднесення соціально-економічного життя у Володимирі після підтвердження магдебурзького права королем Сигізмундом Августом. Слід зауважити, що це піднесення виразно відбилосся у багатстві речового матеріалу у культурних напластуваннях кінця XVI – першої половини XVII ст. (розкопки ВАЕ ЛІМ в ур. Апостольщина, 1999–2000 рр.). Детально описано розвиток освіти у Володимирі, зокрема, діяльність Володимирського колегіуму.

Разом з тим при описі укріплень міста не пояснено причини появи та роль земляних валів з бастіоном в ур. Провалля, хоча на с. 136–137 детально описано появу численних гончарних майстерень, млина тощо; при описі гребель, через р. Луту (с. 137) не вказано їх основного призначення, як складової частини комунікацій державного значення – доріг до Львова, Белза, Сокаля. При описі будівельної активності зосереджено увагу лише на розбудові резиденції поруч Успенського собору єпископом Ф. Володкевичем; при цьому обійдено широковідому²³ згадку про його спробу перебудувати в цеглі на кам'яному фундаменті Іллінський монастир 1761 р. (будівельний матеріал і зараз у значній кількості знаходиться на садибі Гриценка по вул. Ширшова, 17²⁴). У висновках розділу (с. 160) церкву Пророка

²² Терський С. В. Володимир у часи правління князів Сангушків (за археологічними та писемними джерелами). *Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24–25 січня 2003 р., м. Славути)*, с. 88-90.

²³ Дверницький Е. Н. *Памятники древнего православия...*, с. 42; Теодорович Н. И. *Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии...*, с. 106.

²⁴ Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 році. Львів 2000; *НА ІА НАН України* ф. 1999/136, с. 28-29.

Іллі безпідставно занесено до числа ліквідованих наприкінці XVIII ст. (насправді монастир із храмом скасований 1833 р.²⁵). Рештки сусідньої споруди броварні, описані за О.Цинкаловським (с.136) як існуючі, досьогодні не збереглися.

У п'ятому розділі проаналізовано соціотопографічний розвиток міста в період входження Волині до Російської імперії та міжвоєнної Польщі. Основну увагу приділено детально розробленій істориками та архітекторами будівельній історії Успенського собору та єпископського палацу, ділянці римо-католицької плебанії Св. Іоакима та Анни (на підставі звіту про роботи Київ. НДІ історії та теорії архітектури). Несподівано мало згадок (0,5 стор.) про будівельні роботи першої половини ХХ ст.

У висновках аргументовано виділено вісім основних етапів розвитку соціально-топографічної структури Володимира у Х–XVIII ст. та повторено їх соціотопографічну характеристику. При цьому, як і в попередніх розділах, належно не оцінено період найвищого політичного та економічного розвитку Володимира у другій половині XIII – першій половині XIV ст. У зв'язку з цим неправильно продатовано XV–XVI ст. формування поліетнічного складу населення у Володимирі. Насправді цей період ознаменувався відносним занепадом міста²⁶, а поліетнічний склад населення Володимира сформувався у XIII ст., в період розквіту на території України міжнародної торгівлі – досить згадати повідомлення літопису 1288 р. про сум мешканців Володимира – сурожців, новгородців і жидів з приводу смерті князя Володимира Васильковича (див. с. 78–79 рецензованої книги).

Книга багато ілюстрована. Найбільше (28 з 52) ілюстрацій планів та зовнішнього вигляду монументальних будівель міста. Авторські плани міста для різних періодів зроблені на одній топооснові, взятій із згаданої статті О. Цинкаловського (1937). Проте, на топографічному плані Володимира періоду 70-х рр. XVI–XVIII ст. (рис. 22) чомусь відсутні вали Окольного міста, які в цей час, згідно з ілюстраціями міста, ще існували (проте на с. 129 навіть зауважено, що зникнення валів Окольного города відбулося щойно

²⁵ Дверницький Е. Н. *Памятники древнего православия*, с. 42; Теодорович Н. И. *Город Владимир..*, с. 106.

²⁶ Терський С. В. *Володимир у часи правління князів Сангушків (за археологічними та писемними джерелами)*, с. 88-90.

у 1760-х рр.). Спостерігаються певні неточності у підписах: мал. 52 насправді не “План міста Володимира 1916 р.”, а лише фрагмент плану (північно-східна околиця міста). На с. 15 вказано, що фрагмент взятий з історичної довідки ЛКАРМ, проте велика кругла темна пляма у центрі опублікованого плану – насправді позначення місця досліджень 1999–2000 рр., виконане автором рецензії (ілюстрація № 2 у Звіті про розкопки у Володимирі за 1999 р.); рис. 37-38 насправді є не реальним планом міста, а нездійсненим проектом перепланування Володимира (як вказано на с. 167-168).

Фактичні та технічні помилки зрідка зустрічаються в тексті. Так, на с. 139 під “білою ізбою” – школою при Іллінській церкві слід розуміти не мурований будинок, а будинок на Волині (найчастіше дерев'яний) з печами, обладнаними комином; на с. 74, рядок 1 вказано посилання на 112-у публікацію зі списку використаної літератури (має бути 212).

Незважаючи на вказані недоліки рецензована книга дає повну уяву про сучасний стан досліджень з даної проблематики. Велика заслуга у її появі належить керівництву Володимирської міськради. Вихід книги в світ своєчасний з огляду на створення у 2003 р. історико-культурного заповідника.

Леонтій Войтович

ВАЖЛИВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XII–XIV ст.

Бодрухин В.М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.). Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля, 2002, 304 с.

Проблеми історії розвитку української державності, зокрема періоду “княжої доби”, дуже рідко стають предметом монографічного дослідження українських істориків. Тому працю луганського історика В. М. Бодрухина можна вітати вже за саму відвагу звернення до такої тематики. Сьогодні далеко не кожен історик у столичному Києві чи Львові взагалі зважиться писати про XII–XIV ст. як часи української державності. Крім того, зміст понять “феодалізм” або “державна” стосовно цього періоду залишається дискусійним. Свого

часу праці І. Фроянова зруйнували монополію схеми Б. Грекова, злегка модернізованої С. Юшковим та Л. Черепніним¹, і ніхто із серйозних науковців вже не розглядає феодалізм як суспільно-економічну формацію, основу на пануванні вотчинного господарства та експлуатації селян-кріпаків. Але дискусія стосовно існування феодалізму чи держави у IX–XIV ст. тільки загострюється². Стараннями, в першу чергу, М.Б. Сverdлова³ прихильники існування і феодалізму і держави, до яких також належать В. Бодрухин та автор цих рядків, отримали певну перевагу, хоча до завершення самої дискусії ще далеко.

¹ Фроянов И. Я. *Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории*. Ленинград 1974; Його ж. *Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы*. Москва; Санкт-Петербург 1995; Його ж. *Генезис феодализма на Руси в советской историографии. Начала русской истории*. Москва 2001, с.225-328.

² Рогов В.А. К вопросу о развитии княжеской власти на Руси. *Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии*, Москва 1984; Милов Л.В. О специфике феодальной раздробленности на Руси (по поводу книги А.В. Кучкина "Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв."). *История СССР*, 1986, № 2, с.140-146; Смолий В.А., Гуржий О.І. Становлення української феодальної державності. *Український історичний журнал*, 1990, № 10; Толочко О.П. Особливості міжсеньоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст. *Феодалізм на Україні*. Київ 1990; Його ж. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*. Киев 1992; Мельникова Е.А. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы). *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти член-кор. АН СССР В.Т. Пацуто*. Москва, 13-15 апреля 1992 г. Тез. докл. Отв. ред. А.П. Новосельцев. Москва 1992; Ї ж. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы). *Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992–1993*. Москва 1995; Смолий В., Ричка В. Русь–Україна на шляхах роздробленості. *Історія України*, 1997, № 13; Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. Склад, суспільна і політична роль. Львів 2000, с.367-404, 437-460; Його ж. Середні віки в Україні. Хронологічні рамки і проблеми періодизації. *П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія*. Чернівці 2003, ч.1, с.17-20; Його ж. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Український історичний журнал*, 2003, № 4, с.134-139; Данилевский И.Н. *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*. Москва 2001; Ричка В.М. *Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації*. *Український історичний журнал*, 2001, № 2.

³ Сverdлов М.Б. Смерды в Древней Руси. *История СССР*, 1970, № 5; Його ж. Об общественной категории "челядь" в Древней Руси. *Проблемы истории феодальной России. Сборник статей к 60-летию проф. В.В. Мавродина*.

В. Бодрухин плідно працює над дослідженнями цієї тематики⁴, при цьому йому вдалося утворити у Луганську, якщо не окрему "школу", то принаймні "гурток", залучивши своїх вихованців та учнів⁵. Автор досить добре володіє джерельною базою, зокрема можна відзначити знання археологічних праць та їх використання при обґрунтуванні висновків. Правда, в рецензованій монографії

Ленинград 1971; Його ж. *Общественный строй славян в VI – начале VII в. Советское славяноведение*, 1977, № 6; Його ж. *Генезис феодальной земельной собственности в Древней Руси. Вопросы истории*, 1978, № 8; Його ж. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*. Ленинград 1983; Його ж. *Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII–XX вв.* Санкт-Петербург 1996; Його ж. "Корм – кормление": Становление феодального социально-политического института на Руси IX–XIII вв. *Studia Humanistica*. Санкт-Петербург 1996; Його ж. *Становление феодализма в славянских странах*. Санкт-Петербург 1997; Його ж. *Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.* Санкт-Петербург 2003.

⁴ Бодрухин В.М. До статусу Новгород-Сіверського князіння. *Сіверянський літопис*, 1997, № 3, с.29-31; Його ж. Особливості розвитку Чернігівського князівства. *Сіверянський літопис*, 1998, № 2, с.28-30; Його ж. Утвердження династії Святославичів у Чернігові. *Сіверянський літопис*, 1999, № 3, с.35-37; Його ж. Ольговичі й Давидовичі. *Сіверянський літопис*, 1999, № 5, с.10-14; Його ж. До питання про характер державності Великого князівства Литовського. *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали I Всеукраїнської наукової конференції 8-9 лютого 2001 р.* Луганськ 2001; Його ж. *Чернігівська земля-князівство*. Луганськ 2002; Його ж. *Переяславщина за татарських часів. Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький 2003, вип.14, с.123-129.

⁵ Броднікова Н.Л. Формування осередку Чернігівської землі (X–XII ст.). *Вісник Східноукраїнського Державного Університету ім. В.Даля*, 2000, № 2(24), с.8-12; Ї ж. Любецький з'їзд та формування території Чернігівської землі. *Вісник Східноукраїнського Національного Університету ім. В.Даля*, 2001, № 4 (38), с.17-21; Ї ж. Історичний портрет князя Михайла Всеволодовича Чернігівського. *Вісник Луганського Державного Педагогічного Університету ім. Т.Шевченка*, 2001, № 5 (49), с.24-34; Ї ж. До питання про походження назви "Сіверська земля". *До 80-річчя Східноукраїнського Національного Університету. Матеріали конференції*. Луганськ 2001, с.9-12; Ї ж. Святослав Всеволодович з династії Ольговичів: політик та дипломат. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Луганськ 2001, с.11-14; Ї ж. Олег Гориславич: герой чи зрадник Чернігівської землі. *Сіверянський літопис*. 2002, № 3, с.12-15; Ї ж. Історичний портрет новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. *Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Т.1: Секція "Давня та нова історія України". Луганськ 2002, с.21-25.

доцільно було б скористатися корпусом грамот та листів Вітовта Кейстутовича, а також десь зазначити про новий виток дискусії навколо джерел В. Татищева. Недоступними для дослідника були і останні праці львівських, як і, почасти київських та московських авторів. Сьогодні це проблема мало не кожного науковця в Україні. Якщо не зміниться на краще система комплектації наших академічних бібліотек, займатися наукою буде неможливо, і не тільки у провінції: далеко не все доходить і до столиці.

Рецензована монографія аналізує зміни в житті давньоруського суспільства удільної доби; стан українських земель-князівств домонгольського періоду; українських земель, які опинилися під владою Золотої Орди, а також української державності у литовську добу. Окремий розділ присвячений утвердженню Тевтонського ордену в Пруссії.

Усі питання і проблеми, поставлені у монографії, надзвичайно актуальні й, рівночасно, не менш дискусійні. Праця безсумнівно корисна і заслуговує на увагу. Слушним вважаємо і широкий погляд на українські землі XIII–XIV ст. не тільки як на Галицько-Волинську державу і території, що знаходилися під її впливом. Автор не забуває про Лівобережжя Дніпра, Переяславщину та Чернігівщину. З багатьма висновками автора можна цілком погодитися, інші продовжують полеміку вже на більш високому рівні. Зокрема не викликає заперечень, “що князівства-землі мали практично всі атрибути державності, а династи цілком самостійно вирішували найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики” (с.296). Доведенню цієї тези я присвятив окреме дослідження⁶, яке, на жаль, не зміг використати В. Бодрухин. Так само не викликає заперечень висновок автора, що зміна Рюриковичів Гедиміновичами в українських князівствах не привела до змін сутності влади, а литовські князі швидко перетворилися у виразників місцевих інтересів.

Мої зауваження також слід розглядати в рамках дискусії з проблем, піднятих у цьому монографічному дослідженні. Невдало, на мій погляд, обрана верхня хронологічна межа дослідження – “реформи” Вітовта Кейстутовича, вірніше його війна з коаліцією

⁶ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів 1996.

українсько-білоруських князів у кінці XIV ст. не “завершила централізаторські зусилля Великого князівства Литовського”. Ліквідація найбільших удільних князівств, зокрема Сіверського, Київського та Подільського було явищем тимчасовим. Невдовзі Сіверське князівство було двічі відновлене з передачею його такому неспокійному сепаратисту, як Свидригайло Ольгердович. А по смерті самого Вітовта діяльність того ж Свидригайла як великого князя, а потім князя волинського, привела до реставрації старих та утворення нових удільних князівств, в т. ч. потужних Київського та Волинського князівств. Навіть формально удільний період тривав до появи Віленського привілею 1492 р., фактично ж він затягнувся до середини XVI ст.⁷

Розглядаючи зміни у суспільстві, автор на перше місце ставить економічні чинники, тобто фактично з інерцією і далі розглядає феодалізм як щось схоже на суспільно-економічну формацію. У європейській та світовій науці (П.Рот,⁸ В.Менцель,⁹ А.Допш,¹⁰ М.Блок,¹¹ Г.Кравінкель,¹² Ф.Л.Гансгоф,¹³ Ф.М.Стентон,¹⁴ Л.Февр,¹⁵ та ін.) термін “феодалізм” визначається як система стосунків на основі феодів-ленів [*feodum, feudum* – від старофранкського *fehu-od* – худоба як майно, франц. – *fier* (*ф'ер*), англ. – *fee* (*фі*), нім. – *lehn* (*лен*)] – земельних володінь або фіксованих доходів (у натурі чи грошах), які надходять з певних територій, наданих сюзеренами своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (тобто надання частини цих територій в свою чергу їхнім васалам) за умовою виконання служб на користь сюзерена –

⁷ Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи...*, с. 437-460, 485-498.

⁸ Roth P. *Feudalität und Untertanenverband*. Weimar 1863.

⁹ Menzel V. *Die Entstehung des Lehnwesens*. Berlin 1890.

¹⁰ Dopsch A. *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit*. 2 ed. Wien 1921–1922; Id., *Benefizialwesen und Feudalität*. *Mitteilungen des Oesterreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, 1926.

¹¹ Bloch M. Un problème d'histoire comparée: la ministèrialité en France et en Allemagne. *Revue historique du droit*, 1928, p.34-75; Id., *Feudalism*. *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Paris 1931, t.6.

¹² Krawinkel H. *Zur Entstehung des Lehnwesens*. Weimar 1936.

¹³ Ganshof F.L. Note su lex origins de l'union du benefice avec la vassalité. *Etudes d'histoire dédiées a la mémoire de Henri Pirenne*. Bruxelles 1937.

¹⁴ Stenton F.M. *The first century of English feudalism 1066–1166*. Oxford 1932.

¹⁵ Февр Л. *Феодалное общество. Його ж. Бои за историю*. Москва 1991, с.146-158.

військової, адміністративної, судової чи придворної. За функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки розкладання васально-ленної системи приводить до утворення станових і абсолютних монархій. У XII ст. продовжували домінувати надання бенефіцій та ленів, з яких збирали певні доходи (за винятками хіба Галицької та Новгородської земель), тоді як земельні лени-феоди запанували аж у післямонгольську епоху і тут більше значення мали, мабуть, чинники політичні, ніж економічні.

Важко погодитися і з висновком, що реформи Вітовта ліквідували українську державність. Князі-намісники, подібно до Скиргайла Ольгердовича або Івана Гольшанського продовжували відчувати себе князями удільними, про що свідчить масова підтримка князями зусиль Свидригайла Ольгердовича. Щоб знищити удільні князівства, уряд пішов на підняття земян та боярства до князівського рівня, але навіть Віленський привілей 1492 р. не привів до повної ліквідації удільних князівств.

Можна сперечатися і з іншими положеннями автора (зокрема, напевно, значно більшою була роль міст у Великому князівстві Литовському, особливо із наданнями магдебурзького права), але надто вже дискусійні практично всі проблеми нашої історії досліджуваного періоду. Праця В.Бодрухіна є, на мій погляд, важливим дослідженням з історії України XII–XIV ст. в ході полеміки навколо проблем цього періоду, зокрема проблеми феодалізму та української державності.

Петегурич Володимир

АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО НАЙДАВНІШОЇ ІСТОРІЇ ПЕРЕМИШЛЯ

Dzieje Przemysła. Tom 1. Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne. Część 1. Źródła archeologiczne do pradziejowego i wczesnośredniowiecznego Przemysła. Katalog opracował Andrzej Koperski. Przemysł, 2001, 248 s., 89 rys., 2 mapy.

Накладом Перемишльського товариства прихильників науки на початку 2002 р. опубліковано першу частину першого тому багатотомного видання "Dzieje Przemysła".

На гарно оформленій обкладинці книги зображено срібні кульчики з малярського могильника, розкопаного автором праці перемишльським археологом А.Коперським та відомим археологом-славістом з Інституту археології Ягеллонського університету М.Парчевським. Так з першого погляду входимо в атмосферу книги, яка охоплює археологічні джерела від первісної доби до нового часу.

Заслуга А.Коперського в тому, що він зумів дуже скрупульозно зібрати в одній книзі розпорошену в різних виданнях та музейних збірках практично повну інформацію про археологічні матеріали, виявлені під час досліджень Перемишля, долучивши випадкові знахідки та речі, відкриті під час археологічного нагляду на території міста.

Основну частину книжки становить каталог археологічних пам'яток та матеріалів (316 позицій). Тут подано вичерпну інформацію про кожну пам'ятку, її докладну локалізацію, дані про час і авторів досліджень, бібліографію, місце зберігання виявлених матеріалів та документації. Каталог доповнює зведена таблиця з фіксацією місць розташування пам'яток. Ще одна таблиця подає пам'ятки і окремі знахідки в культурно-хронологічному порядку від раннього палеоліту до нового часу. Розміщення пам'яток на території Перемишля ілюструють дві археологічні карти, а найцікавіші речі відтворено на 83 рисунках та фотографіях. Важливим доповненням до текстової частини є обширна бібліографія.

Науковий рівень рецензованої книги треба визнати достатньо високим з огляду на повноту залученого матеріалу, точність і систематичність викладу, аргументованість висновків. Позитивно оцінюючи опубліковану працю, висловимо і деякі побажання та зауваження.

Було б добре, якби у каталог увійшли пам'ятки, які хоча виходять за адміністративні межі Перемишля, але мають очевидно безпосереднє відношення до його історії. Маємо на увазі багаті поховання в кургані поблизу села Сільце¹, могильник, городище й поселення у Валяві² чи бронзовий єпископський хрест з датою (1181 р.) та написом з Яксманич³ та інші, які, сподіваємося, будуть використані у синтетичній частині історії Перемишля.

Деякі пункти археологічної карти виглядають штучно надуманими, бо, здається, відносяться до однієї пам'ятки. Для прикладу згадаємо пункти під номерами 179-180, які розміщені поруч і однаково датуються добою ранньої бронзи. Це ж стосується пам'яток 96-97 поблизу міського мосту, які визнані слідами неолітичних поселень і т.п.

Певні застереження викликає термінологія, вжита щодо окремих археологічних знахідок. Зокрема, не цілком доречно використовувати термін "pektoral bizantyjski" як назву бронзових хрестів-енколпіїнів, виявлених у Перемишлі, які є виробами переважно київського походження або місцевого виробництва.

У детальному бібліографічному списку все ж не вистачає окремих праць Я.Пастернака⁴, В.Ауліха⁵ та інших українських дослідників⁶.

На фоні дуже добре підготовленого каталога з усіма його додатками глибоке розчарування викликає резюме російською

мовою, яке написано надто непрофесійно. Чого варті тільки такі перекладацькі перли, як "неолитического похорона" (має бути "неолитического погребения"), "могилу культуры верёвочной керамики" (могилу культуры шнуровой керамики), "гrotов копий" (наконечников копий). Широко вживаний термін "stanowisko" перекладено як "пост", і тому з'явився "верхнепалеолитический пост", "неолитический пост" та ін. Завершується російське резюме словами "Переклад: Анна Богуш".

Такі перекладацькі огріхи в тексті резюме, все ж, не можуть вплинути на загальну високу оцінку основної частини опублікованої книги. Сподіваємося, що ця праця разом із синтетичною частиною, про вихід якої згадав у передмові відомий історик Ф.Кірик, стане цікавим і потрібним насамперед для українських та польських вчених джерелознавчим дослідженням з найдавнішої історії та культури Перемишля.

¹ Szybowicz A. Wstępne badania wykopaliskowe w Solcy, woj. Przemyskie. *Badania prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich, w Wieliczce w 1979 r.*, Wieliczka 1980, s.31-41.

² Petehyrycz W., Ters'kyj S. Materiały z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Waława pod Przemysłem. *Rocznik Przemyski*, 1997, t.33, s.107-118.

³ Петегирич В. Християнські культові вироби XI–XIII ст. з Перемиської землі. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Перемишль; Львів 1996, с.27-37.

⁴ Пастернак Я. *Археологія України*. Торонто 1961; Його ж. *Княже місто Перемишль. Перемишль західний бастион України*. Нью-Йорк; Філадельфія 1961, с.7-23.

⁵ Аулих В.В. *Перемишль. Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Київ 1990, с.103-105; Його ж. *До історії давньої галицької архітектури. Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. Львів 1992, с.82-83.

⁶ Лукомський Ю., Петрик В. *Історико-архітектурна реконструкція княжого замку в Перемишлі. Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Перемишль;

Львів 1996, с.16-26; Петегирич В. Значення Перемишля в утвердженні християнства на південно-західних рубежах Київської Русі в XI–XIII ст. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. Rzeszów 1996, s.125-132.

ЗМІСТ

<i>Ярослав Ісаєвич</i> . Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення	3
<i>Александр Майоров</i> . “Великая Хорватия, называемая “Белой”...”: к вопросу о происхождении и значении хорватских этнических названий.....	13
<i>Леонтий Войтович</i> . Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського)	45
<i>Олександр Головка</i> . Парадигма Романа в ідеологічному житті Волині та Галичини XIII ст.	59
<i>Dariusz Dąbrowski</i> . Stosunki pomiędzy Romanowiczami a królem Węgier Bela IV i niektórymi książętami polskimi w latach 1235–1240 (ze szczególnym uwzględnieniem polityki koligacyjnej)	67
<i>Мирослав Волощук</i> . Русько-угорські відносини періоду Данила Романовича в оцінці угорської історіографії другої половини XX – початку XXI ст.	89
<i>Ольга Козубська</i> . Львівська легенда княгині Констанції	100
<i>Олег Мазур</i> . Перша Галицька королева	106
<i>Андрій Петрик</i> . Про формування боярських родів у період княжіння династії Романовичів	115
<i>Сергій Савченко</i> . Християнська спадщина Київської Русі в католицькій полемічній літературі кінця XVI–XVII століття (до постановки проблеми).....	123
<i>Володимир Александрович</i> . Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича	136
<i>Ярослав Книш</i> . Список Іпатіївського літопису з бібліотеки Григорія Полетики	154

<i>Сергій Савченко</i> . Проблема функціонування давньоруської спадщини в українській культурі XVII–XIX ст.: вступні міркування	166
<i>Роман Голик</i> . Король – (не)чудотворець: образ Данила Романовича у системі літописних стереотипів	186
<i>Богдан Кіндратюк</i> . Дзвони в церковному обряді Галицько-Волинської держави	199
<i>Віра Фрис</i> . Галицько-волинська книга XIII ст.	211
<i>Володимир Петегирич</i> . Про розвиток ювелірного ремесла у Львові в часи Данила Романовича	233
<i>Святослав Терський</i> . Володимир у світлі археологічних досліджень	243
<i>Юрій Лукомський</i> . Галицькі білокам’яні хрестобанні церкви від князя Володара до короля Данила	271

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<i>Александр Майоров</i> . Восточная Европа IX–XVI вв. в свете новейших историко-генеалогических исследований	305
<i>Святослав Терський</i> . Княжа столиця Волині в просторі і часі: порівняльний аналіз поглядів луцьких та львівських істориків	314
<i>Леонтий Войтович</i> . Важливе дослідження з історії України XII–XIV ст.	325
<i>Петегирич Володимир</i> . Археологічні джерела до найдавнішої історії Перемишля	331

НБ ПНУС

776726

Княжа доба: історія та культура / Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів 2007,
вип. 1, 336 с.

Художник – Василь Роган

Художньо-технічний редактор – Богдана Пікулик

Коректори – Марта Войтович, Світлана Іваник

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів-26, вул. Козельницька 4, тел. 701418

Підписано до друку 14.09.2005. Формат 84x108/32.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 17,2. Наклад 300 прим.